

UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

echa przeszłości

XXV/2

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO
OLSZTYN 2024

Rada Naukowa

Udo Arnold (Bad Münstereifel), Teresa Astramowicz-Leyk (Olsztyn), Alla Atamanenko (Ostróg),
Agata Barzycka-Paździor (Kraków), Wiesław Caban – przewodniczący (Kielce), Sorin Liviu Damean (Krajowa),
Piotr Daszkiewicz (Paryż), Rafał Dobek (Poznań), Volodymyr Dolinovskyi (Lwów), Sylwia Galij-Skarbińska (Toruń),
Witold Gieszczyński (Olsztyn), Lucyna Harc (Wrocław), Roman Jurkowski (Olsztyn), Norbert Kasperek (Olsztyn),
Piotr Kochanek (Lublin), Wołodymyr Komar (Iwano-Frankowski), Daniel Koreś (Wrocław), Andrzej Korytko (Olsztyn),
Aleksandr Kraucewicz (Warszawa), Igor Krywoszeja (Humań), Mirosław Lenart (Opole), Rodney John Lokaj (Enna),
Kazimierz Łatak (Warszawa), Rimantas Miknys (Wilno), Dariusz Nawrot (Katowice), Alvydas Nikžentaitis (Wilno),
Wojciech Polak (Toruń), Virgilijus Pugačiauskas (Wilno), Gianpaolo Romanato (Padwa), Andrzej Szymt (Olsztyn),
Krzysztof Ślusarek (Kraków), Yaryna Turchyn (Lwów), Aleš Zářický (Ostrava)

Redakcja

Norbert Kasperek (redaktor naczelny),
Andrzej Korytko (zastępca redaktora naczelnego),
Irena Makarczyk (zastępca redaktora naczelnego), Miron Wolny (zastępca redaktora naczelnego),
Radosław Gross (sekretarz)

Recenzenci

Wiesław Caban (Kielce), Sven Ekdahl (Berlin),
Andrzej Walkowski (Łódź), Michał Zwierzykowski (Poznań)

Redaktorzy tematyczni

Sławomir Augustiewicz, Barbara Krysztopa-Czupryńska, Miron Wolny

Adres Redakcji

Instytut Historii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski,
10–725 Olsztyn, ul. Kurta Orbitza 1, tel./fax 89-527-36-12
e-mail: echaprzyszlosci@wp.pl
www.echaprzyszlosci.pl

Projekt okładki

Barbara Lis-Romańczukowa

Redakcja wydawnicza

Joanna Daniluk

Skład i łamanie

Lukasz P. Fafiński

ISSN 1509-9873

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Czasopismo współfinansowane ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki
na podstawie umowy nr RCN/SP/0245/2021/1 z dnia 1.11.2022 r.;
kwota środków finansowych stanowiących pomoc przyznaną
w ramach programu „Rozwój czasopism naukowych” 80 000 zł

Nakład 100 egz.

Ark. wyd. 19,0; ark. druk. 16,0

Druk – Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie – zam. nr 1287

Spis treści

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Adrian Sadowski, <i>Poland between the West, Russia and... Turkey. The mythologization of Polish-Turkish relations in Ryszard Berwiński's memoirs and correspondence from the Ottoman Empire</i>	11
Michał Arsoba, <i>Exile as a legal institution in the Russian Empire</i>	27
Karolina Studnicka-Mariańczyk, <i>Józef August Ostrowski of the Korab Coat of Arms (1850–1923) – landowner, citizen, politician</i>	45
Iwona Anna Ndiaye, <i>Boris Sawinkow w egodokumentach rosyjskiej emigrantki Zinaidy Gippius</i>	61
Łukasz Kożuchowski, <i>Press coverage of the Zabern affair (1913–1914) in Prussian partition and in Upper Silesia</i>	83
Volodymyr Komar, Adam Szymanowicz, <i>The Poles and the Japanese in the struggle for the Soviet Far East in the 1930s</i>	107
Piotr Bojarski, <i>Jarmark św. Kazimierza w międzywojennym Wilnie na lamach „Słowa”. Relacje, opinie, refleksje</i>	133
Grzegorz Kała, <i>Kazimierza Sosnkowskiego ocena zagrożenia militarną agresją ze strony Niemiec i ZSRS w odpowiedzi na pytanie skierowane do polskich oficerów przez Józefa Piłsudskiego w kwietniu 1934 roku</i>	151
Andrzej B. Krupa, <i>Cyganie w Cyganku, czyli administracja państwowa wobec greckokatolickiej placówki duszpasterskiej w powiecie nowodworskim w województwie gdańskim w latach 1952–1956</i>	163
Teresa Astramowicz-Leyk, Tetyana Nagornyak, Ihor Ozadovskyi, <i>Historical formation of border regions in the context of the transformation of the modern world order</i>	175

DOKUMENTY I MATERIAŁY

Pëtr Zgonnikov, Piotr Daszkiewicz, <i>List Ludwika Młokosiewicza (1831–1909) do Adolfa Erika Nordenskiölda (1832–1901) – interesujący dokument dziewiętnastowiecznej historii nauk przyrodniczych</i>	195
Radosław Gross, <i>Wizyta Stanisława Mikołajczyka w Olsztynie 23 sierpnia 1945 roku w świetle dokumentów Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego</i>	203

Z DZIEJÓW NAUKI NA WARMII I MAZURACH

- Słowo od redaktora naczelnego prof. Norberta Kasparka* 223
- Barbara Dąbkowska-Sówka, *Wybrane biografie zasłużonych nauczycieli*
– profesorów tworzących Wyższą Szkołę Rolniczą w Olsztynie 225

POLEMIKI, RECENZJE I OMÓWIENIA

- Piotr M. Lechowski, *Król Michał rozgrzeszony? Wokół monografii*
pokonferencyjnej o Michale Korybucie Wiśniowieckim – polemika z recenzją
Grzegorza Kietlińskiego 247

Table of Contents

ARTICLES AND DISSERTATIONS

Adrian Sadowski, <i>Poland between the West, Russia and... Turkey. The mythologization of Polish-Turkish relations in Ryszard Berwiński's memoirs and correspondence from the Ottoman Empire</i>	11
Michał Arsoba, <i>Exile as a legal institution in the Russian Empire</i>	27
Karolina Studnicka-Mariańczyk, <i>Józef August Ostrowski of the Korab Coat of Arms (1850–1923) – landowner, citizen, politician</i>	45
Iwona Anna Ndiaye, <i>Boris Savinkov in the ego-documents of Russian emigrée Zinaida Gippius</i>	61
Łukasz Kozuchowski, <i>Press coverage of the Zabern affair (1913–1914) in Prussian partition and in Upper Silesia</i>	83
Volodymyr Komar, Adam Szymanowicz, <i>The Poles and the Japanese in the struggle for the Soviet Far East in the 1930s</i>	107
Piotr Bojarski, <i>Portrayal of St. Casimir's Fair in Vilnius in „Słowo” daily newspaper in the interwar period. Historical accounts, opinions and reflections</i>	133
Grzegorz Kała, <i>Kazimierz Sosnkowski's assessment of the threat of military aggression from Germany and the USSR in response to a question posed to Polish officers by Józef Piłsudski in April 1934</i>	151
Andrzej B. Krupa, <i>Romani people in Cyganek – the attitude of the state administration towards the Greek Catholic Church in Nowy Dwór County, Gdańsk Voivodeship, in 1952–1956</i>	163
Teresa Astramowicz-Leyk, Tetyana Nagornyak, Ihor Ozadovskyi, <i>Historical formation of border regions in the context of the transformation of the modern world order</i>	175

DOCUMENTS AND MATERIALS

Pëtr Zgonnikov, Piotr Daszkiewicz, <i>Ludwik Młokosiewicz's (1831–1909) letter to Adolf Erik Nordenskiöld (1832–1901) – a captivating document on the history of life sciences in the 19th century</i>	195
Radosław Gross, <i>Records of Stanisław Mikołajczyk's visit to Olsztyn on 23 August 1945 in the archives of the Provincial Land Office</i>	203

FROM THE HISTORY OF SCIENCE IN WARMIA AND MAZURY

<i>A word from the editor-in-chief prof. Norbert Kasperek</i>	223
Barbara Dąbkowska-Sówka, <i>Selected biographies of distinguished teachers – professors who contributed to the establishment of the Higher School of Agriculture in Olsztyn</i>	225

POLEMICS, REVIEWS AND OVERVIEWS

Piotr M. Lechowski, <i>King Michael absolved? Around the post-conference monograph on Michael I – a polemic with the review by Grzegorz Kietliński</i>	247
---	-----

Inhaltsverzeichnis

BEITRÄGE UND ABHANDLUNGEN

Adrian Sadowski, <i>Polen zwischen dem Westen, Russland und... der Türkei. Mythologisierung der polnisch-türkischen Geschichte in den Schriften von Ryszard Berwiński aus seiner Emigrationszeit im Osmanischen Reich</i>	11
Michał Arsoba, <i>Die Deportation als Rechtsinstrument im Russischen Reich</i>	27
Karolina Studnicka-Mariańczyk, <i>Józef August Ostrowski Wappen Korab (1850–1923) – Landadliger, Bürger, Politiker</i>	45
Iwona Anna Ndiaye, <i>Boris Sawinkow in den Ego-Dokumenten der russischen Emigrantin Zinaida Gippius</i>	61
Łukasz Kożuchowski, <i>Die polnische Presse im preußischen Teilungsgebiet und in Oberschlesien angesichts der Zabern-Affäre (1913–1914)</i>	83
Volodymyr Komar, Adam Szymanowicz, <i>Polen und Japaner im Kampf um den sowjetischen Fernen Osten in den 30er Jahren des 19. Jahrhunderts</i>	107
Piotr Bojarski, <i>Der St. Kasimir-Jahrmarkt im Vilnius der Zwischenkriegszeit auf den Seiten der Zeitschrift „Słowo“. Berichte, Meinungen, Reflexionen</i>	133
Grzegorz Kała, <i>Kazimierz Sosnkowskis Einschätzung der Bedrohung durch militärische Aggression von Seiten Deutschlands und der UdSSR Als Antwort auf eine Frage, die Józef Piłsudski im April 1934 an polnische Offiziere stellte</i>	151
Andrzej B. Krupa, <i>Zigeuner in Cyganek oder die staatliche Verwaltung gegenüber der griechisch-katholischen Seelsorgeeinheit im Kreis Nowy Dwór in der Danziger Woiwodschaft in den Jahren 1952–1956</i>	163
Teresa Astramowicz-Leyk, Tetyana Nagornyak, Ihor Ozadovskyi, <i>Historische Dimensionen der Bildung von Grenzgebieten im Kontext der Transformation der heutigen Weltordnung</i>	175

DOKUMENTE UND MATERIALLIEN

Pëtr Zgonnikov, Piotr Daszkiewicz, <i>Brief von Ludwig Młokosiewicz (1831–1909) an Adolf Erik Nordenskiöld (1832–1901) – ein interessantes Dokument der Geschichte der Naturwissenschaften im 19. Jahrhundert</i>	195
---	-----

Radosław Gross, <i>Der Besuch von Stanisław Mikołajczyk in Olsztyn am 23. August 1945 im Lichte der Dokumente des Woiwodschaftsamtes für Landwirtschaft</i>	203
---	-----

AUS DER WISSENSCHAFTSGESCHICHTE IN ERMLAND UND MASUREN

<i>Ein Wort des Chefredakteurs Prof. Norbert Kasperek</i>	223
Barbara Dąbkowska-Sówka, <i>Ausgewählte Biografien bedeutender Hochschul-lehrer: Professoren, die die Hochschule für Landwirtschaft in Olsztyn gründeten</i>	225

POLEMIKEN, REZENSIONEN UND BESPRECHUNGEN

Piotr M. Lechowski, <i>König Michael freigesprochen? Rund um die Post-Conference-Monographie über Michael I – eine Polemik mit der Rezension von Grzegorz Kietliński</i>	247
--	-----

Artykuły i rozprawy

Articles and Dissertations

Beiträge und Abhandlungen

Adrian Sadowski

Adam Mickiewicz University in Poznań
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5238-2504>

Poland between the West, Russia and... Turkey. The mythologization of Polish-Turkish relations in Ryszard Berwiński's memoirs and correspondence from the Ottoman Empire*¹

Introduction

The nineteenth century is a very special period in the history of Polish-Turkish relations in terms of the formation of national identities, progress of civilization, and geopolitical changes. The Polish émigré community in the Ottoman Empire was particularly active in the mid-19th century when the prospect of establishing close ties with Turkey seemed to be a viable solution to Poland's struggle against the three partitioning powers, especially Russia, and its fight for independence.

This article analyzes the views of Polish immigrants in the Ottoman Empire concerning the geopolitical situation of Eastern Europe in the mid-19th century. The main emphasis was placed on their interpretation of the East-West dichotomy and its impact on the formation of Polish national identity in the Romantic period. The myths surrounding the history of Polish-Turkish relations can be reconstructed based on an analysis of letters and memoirs that were written during the Crimean War and make a highly valuable contribution to Polish historiosophical research. The recognition that Turkey was not only an invader, but also an ally, is an interesting alternative to the belief, predominant in Polish historiography, that Poland had to choose between the West and Russia.

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0245/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ This paper was also published in Polish language version in journal „Ruch Literacki” 2024, no. 3.

This article analyzes literary works, sentiments, opinions, political plans, interpretations, and historical myths. The main emphasis was placed on narratives, both written and imagined. Larry Wolff argued that Eastern Europe is a theoretical construct that was a product of the Enlightenment, but he also noted that highly valuable conclusions can be drawn by analyzing the narratives about countries and regions¹. From the perspective of 19th-century Poland, the narrative concerning Turkey is highly interesting and requires further research. This article focuses on written works describing Polish authors' attitudes towards Turkey and the influence of these opinions on the decisions and political declarations of Poles who fought in the Crimean War of 1853. What arguments were put forward by Michał Czajkowski and Ryszard Berwiński to support the idea of a Polish-Turkish alliance, and why were some of these proposals rejected by insurgents outside the Ottoman Empire? What were the reasons behind the political and religious conversion of Poles who joined the Turkish army? How were Polish immigrants in Turkey perceived by other Poles, and did their decision to fight on the side of the Ottoman Empire influence the Polish sense of national identity? What was the envisioned status of Poland and Turkey on the future map of Europe and why? In this article, attempts were made to answer these questions based on an analysis of the memoirs and letters written by Poles who emigrated to Turkey in the 19th century. Their views on the geopolitical situation during the Crimean War were reconstructed and examined to expand our understanding of the East-West civilizational dichotomy and its impact on both the Polish and Turkish sense of national identity.

Commentators and observers of 19th-century geopolitical processes never ceased in their efforts to draw or move the borders of states and regions, redefine the political allegiance of territories, or arbitrarily modify the political map of Eastern and Southeastern Europe. The partitioning of Turkish territory was a possible scenario already on the brink of the Crimean War of 1853. The risk that the Ottoman Empire, known as the “sick man of Europe”, would share the fate of the Polish-Lithuanian Commonwealth could not be ruled out². In a letter addressed to Prince Adam Jerzy Czartoryski, Władysław Zamoyski cited a French diplomat:

The French reconnaissance officer was convinced that Turkey would fall and asked Alexander Chodźko whether France would be able to acquire new territories. “England would take Egypt; Moscow would get Istanbul, but what about France?” he asked. “France would get nothing”, replied Chodźko. “But why? Can’t we get a piece of Asia Minor or Syria?” the minister wondered.

These are the people who rule our world! (...) ³.

¹ Cf. L. Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, Kraków 2020.

² K. Wasilewski, *Turecki sen o Europie – tożsamość zachodnia i jej wpływ na politykę zagraniczną Republiki Turcji*, Warsaw 2015, p. 198

³ *Jeneral Zamoyski*, Vol. VI: 1853–1868, Poznań 1930, p. 3.

What were the geopolitical implications for Poland and Turkey? Above all, both states faced the same threat to national sovereignty – Poland had already been conquered, and Turkey would soon follow in its footsteps. State borders were arbitrarily shifted by global powers who could not reach agreement on how to resolve the most pressing geopolitical issues, including the new borders of Europe, Asia and, possibly, Eastern Europe. At the time, little was known about the political, ethnic and cultural makeup of the region, and Eastern Europe remained *in statu nascendi*, especially since European nationalist sentiments exploded in the 19th century. For Poland, this issue was particularly important in the context of anti-Turkish liberation movements in the Balkans. After all, if Turkey were to be considered an ally, the Turkish state had to be upheld, but the loss of European territories on the Balkan Peninsula would compromise Turkey's geopolitical status and, in addition, would strengthen Russia's position in the region. For this reason – as will be discussed later in this article – some Poles did not support the national independence movements of the south Slavs. However, the future of the Balkans remained unknown, which only added to the fact that political movements in this part of Europe were largely incomprehensible to external observers. Similarly to the historical narrative on the collapse of a superpower, this observation also largely applies to both Turkey and Poland. In turn, those who regarded Turkey as a potential ally in the struggle for Poland's independence perceived the political instability in the Balkans as a tremendous opportunity. These people believed that a geopolitical reshuffle could potentially help Poland regain its sovereignty.

In a letter to Ludwika Śniadecka, Czajkowski wrote: “We are living in strange and confusing times – friends and foes, allies and enemies have to fight on the same side. But this is how the world works...”⁴. Czajkowski, who by that time had pleaded allegiance to the sultan of the Ottoman Empire, had a rare insight into the intricate web of political connections between countries, religious and ethnic groups in Eastern Europe and Asia Minor. Czajkowski's decision to convert to Islam and pledge allegiance to Abdulmecid could be regarded as an act of political pragmatism. His decision attracted severe criticism, in particular from Hotel Lambert, a political faction of conservative Polish exiles associated with Prince Adam Jerzy Czartoryski. Czajkowski's political affiliation is among of the most interesting examples of borderline or even palimpsest-like identity in Polish history. Numerous letters and papers written by Czajkowski in Turkey have survived to this day, and a separate article will be dedicated to this prominent figure in the future. In the present article, Czajkowski will be mentioned only briefly to highlight his importance for the discussed topic. This article focuses on the views of Ryszard Berwiński, a poet from Wielkopolska region and a close associate of Sadik Pasha, concerning historical and contemporary Polish-Turkeys relations and their impact on the political situation in Poland.

⁴ M. Czapska, *Ludwika Śniadecka*, Warsaw 1958, p. 333.

Ryszard Berwiński's views on the history of Polish-Turkish relations

Ryszard Berwiński is a fascinating figure in the context of the history of Polish-Turkish relations. He is the author of a fairly coherent mythology of Polish-Turkish relations, and his written works are the main topic of this article. Berwiński provided ideological support for Czajkowski's diplomatic efforts. His task was to resolve or at least mitigate the conflict between Czajkowski and General Zamoyski. Czajkowski lobbied for alternative solutions to Poland's struggle for independence, and Berwiński quickly sided with his point of view. Tymon Terlecki, one of the greatest experts on Ryszard Berwiński's biography and work, argued that the poet and social activist had a tendency to "take his ideas to the extreme"⁵. In turn, Jerzy Fiećko aptly noted that both the life and personality of the author of *Don Juan Poznański* were clearly permeated with non-Wielkopolska sentiments. Berwiński did not attempt to find balance or back his views with rational arguments, instead he "chose the fate of a mad man, to use Mickiewicz's terminology"⁶. He joined the Sultan's Cossacks Division and, despite mounting disagreements, remained faithful to Sadik Pasha until the very end.

However, there was a consistent narrative, if not a method, in Berwiński's madness, namely his decision to travel to Turkey. His considerable poetic fame had long faded by the time he departed for Turkey. Berwiński had been a highly celebrated literary figure, and he is still considered one of Wielkopolska's greatest writers of the Romantic period. The poet's "Turkish episode", which lasted nearly twenty-five years, has not attracted considerable research interest. Indeed, Berwiński did not write much in Turkey and dedicated his life to a military career. Jerzy Fiećko deftly observed that:

Berwiński hoped that his decision to remain in Turkey would be regarded as an element of a long-term, premeditated strategy serving Polish national interests, rather than an eccentric whim⁷.

This is a valid observation because Berwiński's writings do not provide any evidence that he regarded Turkey as an exotic or foreign location. On the contrary, his works expound, even in an exaggerated manner, the many similarities between Poland and the Ottoman Empire. However, as a native of Wielkopolska region, Berwiński had much less in common with Eastern values and cultures than Czajkowski who was born in the Ukrainian territories of the First Polish Republic. There is no evidence to suggest that his

⁵ T. Terlecki, *Rodowód poetycki Ryszarda Berwińskiego*, Poznań 1937, p. 114.

⁶ J. Fiećko, *Ryszard Berwiński: poezja i polityka. Szkic biograficzny*, [in:] idem, *Romantycy i polityka. Szkice historyczno-literackie*, Poznań 2016.

⁷ Ibidem.

works were influenced by Oriental esthetics. The only exception was the phrase “under the influence of the Eastern sun”⁸, which was used by the poet only once to imply that one could gain a more extensive and coherent glimpse of reality simply by living in the East. This article analyzes Berwiński’s views on Turkey and Poland, as well as the prevailing historiosophical trends at a time when the author of *Bogunka na Gople* abandoned his literary career and decided to become a soldier and a diplomat⁹.

A detailed analysis of Berwiński’s biography, sources of inspiration, and ideological sympathies could explain some of the opinions formulated by the poet in the letters written from Istanbul. Berwiński’s letters, collected and published by Tymon Terlecki in the 1930s, are the main focus of this article. These letters are not numerous, but they are sufficiently informative to reconstruct, at least in part, the poet’s views on the Eastern question with the use of genetic criticism tools. Berwiński’s direct writing style and clarity of thought significantly facilitate the analysis.

Berwiński’s philosophical and literary orientation was largely consistent with the views expressed by Zygmunt Krasiński. According to both writers, thoughts and ideas occupy a central place in literature and are largely responsible for the value of literary works. These expressive, radical, and uncompromising writers stood on the opposing sides of the ideological and historiosophical barricade, and they became the ideological supporters of the two main activists of the Polish émigré community in Turkey, with Krasiński supporting Zamoyski, and Berwiński siding with Czajkowski. In many of his letters, Krasiński attempted to influence Zamoyski’s political philosophy and reassert his conservative views. In turn, Berwiński – as a recipient of Czajkowski’s doctrine, significantly reshaped his ideas and transformed them into a more radical form. However, he readily criticized Czajkowski’s philosophy whenever it did not coincide with his views. For example, Berwiński was deeply disappointed by Sadik’s refusal to participate in the January Uprising, and when the latter asked for Berwiński’s help (after leaving Turkey) in publishing his letters, Berwiński wrote:

I agreed to assist in publishing two of his letters... However, since I strongly disagree with many of his ideas, I had to compose an introductory note in order not to be identified with Czajkowski¹⁰.

⁸ T. Terlecki, *Listy tureckie Ryszarda Berwińskiego do Władysława Bentkowskiego i Karola Libelta*, „Kroniki Miasta Poznania” 1932–1933, p. 18.

⁹ Fiećko noted that other Romantic writers also abandoned literature in favor of politics: „In the late phase of the Romantic period, both first- and second-generation writers were personally involved in political events, especially during the Springtime of Nations and the Crimean War. [...] Romantic writers turned to politics *en masse*, and many of them abandoned their literary careers” – J. Fiećko, *Romantycy i polityka w fazie zmięczenia epoki. Uwagi wstępne*, [in:] idem, *Romantycy i polityka...* This movement could be compared to the demise of Polish poetry during the reign of Stanisław August Poniatowski after the last Partition of Poland.

¹⁰ Ibidem, pp. 10–11.

Until the outbreak of the January Uprising, Berwiński had argued that Sadik's military unit should be stationed in Turkey. If need be, the regiment could be moved to Poland to support the insurgent army. However, the poet was aware that the regiment's formal status was unclear for external observers. Berwiński realized that not all members of the resistance movement in Poland or Paris were convinced that this regiment served Polish interests.

You write about the unclear status of our regiment. However, I will argue that its status is not unclear, but complicated. For the Turkish authorities, our regiment is a purely Christian formation; for the Christian community governed by the Ottoman Porte, it is a Slavic and Christian formation, yet it is regarded as a Slavic and Polish formation in terms of its political agenda¹¹.

Berwiński argued that for the Turks, the regiment was first and foremost a Christian formation, whereas its dedication to the Polish cause was only a secondary consideration. However, he was not highly consistent in his views, and in another letter, he wrote:

National interests should prompt our regiment to act in the name of Poland, but regardless of whether our regiment is regarded as a formal representative of Polish interests in Turkey, foreign – or at least Turkish – authorities believe that its main purpose is to serve the Polish cause¹².

Subsequent events demonstrated that the Polish cause had little influence on the Empire's political agenda, which suggests that the regiment was regarded as a Christian formation. Similarly to Czajkowski, Berwiński set out to create a mythologized narrative about the Cossack regiment. It was his hope that the regiment's "Polishness" would be recognized by both social activists in Wielkopolska and Polish émigré communities in the West, but his efforts were unsuccessful. Therefore, the passages expounding the nearly exclusively Polish character of Sadik's formation were exaggerated to create the right impression. Jerzy Fiećko aptly noted that "Berwiński undoubtedly overestimated the significance of the Polish cause for the political agenda of the Turkish empire"¹³. However, he resorted to this exaggerated rhetoric for practical reasons to create a coherent autobiography and a mythologized narrative on the history of Polish-Turkish relations.

¹¹ *Ibidem*, p. 29.

¹² *Ibidem*, p. 14.

¹³ J. Fiećko, *Ryszard Berwiński...*

A similar interpretation of Berwiński's work and biography was presented by Jarosław Maciejewski in a chapter dedicated to the author of *Don Juan Poznański*¹⁴. "Similarly to Czajkowski, Berwiński idealized the Cossack regiments' status among the Turkish and Slavic nations living in the Balkans"¹⁵. According to Maciejewski, Berwiński's biography should be examined in the context of personal failure. From this perspective, the poet's views on current politics and history – which were formulated far more directly than his opinions on Sadik – were an attempt to convince his addressees, or perhaps even himself, that his decision to travel to the Ottoman Empire had been justified, even if unproductive.

Berwiński hoped that Turkey would become Poland's greatest ally in its struggle for independence, and he regarded the East as a place where Poland's fate would be decided. In one of his letters, Berwiński reported on "a certain party's efforts to deprive Sadik's regiment of its Polish character". According to Terlecki, the poet was referring to Polish émigrés who "opposed the Polish army's presence in Turkey in fear that it would be forced to participate in dishonorable acts of oppression". There was some speculation that Sadik's regiment could be used to suppress the national independence movements of the south Slavs. Berwiński's views on Slavs living in the Ottoman Empire deserve closer attention in this context:

I do not need to tell you about the unforeseeable consequences of the regiment's Polish spirit and the *unquestionable supremacy of the Polish nation* [emphasis added] on the strong, hearty, congenial, and kindred tribes of Turkish Slavs¹⁶.

This Polonocentric and supremacist point of view cannot be ignored in the context of postcolonial or post-independence criticism. However, the main aim of this article was to reconstruct Berwiński's historical awareness. To achieve this goal, the poet's early life and views on Slavophilia should be examined in greater detail. This issue was analyzed in the introductory chapter to *Księga życia i śmierci*, an anthology of Berwiński's poems compiled by Maria Janion. According to the researcher, the Slavophile ideology consisted of distinct right-wing and left-wing factions:

The Pan-Slavic movement developed by right-wing Slavophiles promoted the unification of all Slavic people under the ruthless leadership of the Russian tsar, supported social exploitation, opposed any nationalistic or independence movements, championed the return of a feudal society, and fostered hatred towards capitalist progress [...]. In turn,

¹⁴ Cf. J. Maciejewski, *Ryszard Wincenty Berwiński 1819–1879*, [in:] *Wielkopolskie XIX wieku*, Vol. 2, ed. W. Jakubczyk, Poznań 1969, pp. 197–234.

¹⁵ *Ibidem*, p. 228.

¹⁶ T. Terlecki, *Listy tureckie...*, p. 25.

the left-leaning proponents of Slavophilia openly promoted independence movements, supported Slavic people's struggle for national sovereignty, and opposed any attempts at exploiting the working classes [...]. In some cases, the progressive and regressive factions of Slavophilia coincided because both ideologies had emerged to negate and eliminate capitalism - the essential step on the road to social development¹⁷.

Berwiński's political and social views had evolved long before his journey to Turkey. The hostile attitude towards capitalism, a common feature of all Pan-Slavic factions, inevitably prompted the writer to travel to the East, and in this respect, his views never changed. However, by rejecting Slavophilia as an ideology that was tainted by a vision of a utopian past, Berwiński became a proponent of democratic, leftist, and revolutionary movements. This change was one of the key events on the writer's intellectual journey. Henceforth, his postulates consisted of unusual combinations of ideas – Berwiński was clearly an anti-European democrat, but he did not support the communalist ideas of left-wing Pan-Slavists. His uncompromising attitude towards Germany was less problematic than Krasieński's uncompromising attitude towards Russia, mainly because Berwiński rejected Western capitalism as the only scenario of human development. Berwiński's democratic (non-communist) views prevented him from sympathizing with Russia or Polish nobility. According to Janion, "Berwiński is undoubtedly one of the leading Polish writers whose poetry expressed blazing hatred for the old world"¹⁸. Janion also observed that "Berwiński [...] openly criticized the nobility for their selfishness, meanness, servility, shameless passivity, and wickedness"¹⁹. Berwiński argued that by entering into anti-revolutionary and reactionary agreements with the neighboring powers, the nobility were directly responsible for the Partitions of Poland. The writer rejected both pro-Western and Pan-Slavic sentiments, and he found a third option in Turkey. He was mistrustful of the degenerate and dishonorable nobility, and he had no faith in diplomatic endeavors or "bargaining with the West"²⁰. In one of the letters written from Istanbul, Berwiński asserted that "at least I have no reason to doubt Turkey's sincere intentions"²¹. In his opinion,

¹⁷ M. Janion, *Wstęp*, [in:] R. Berwiński, *Księga życia i śmierci (wybór pism)*, ed. M. Janion, Warsaw 1953, pp. 18–19.

¹⁸ *Ibidem*, p. 51.

¹⁹ *Ibidem*, p. 37.

²⁰ In turn, Jedlicki used the term "mercantile West" to describe the prevailing narrative in Polish literary works criticizing Western diplomacy. He argued that this trend was exacerbated after the November of Uprising. According to Jedlicki, the West's indifference to Poland's struggle against the Russian Empire provided Poles with "yet another, but this time distinctively Polish reason to dislike the West". This event catalyzed works of literature that differed from papers on modernity, democracy, and industrialization which were published in most countries, including in Western Europe. The November Uprising was associated with the experiences of a historically conscious society, and it became an important component of the narrative on the self-serving and treacherous West. Cf. J. Jedlicki, *Świat zwyrodniały. Lęki i wyroki krytyków nowoczesności*, Warsaw 2000, p. 70.

²¹ T. Terlecki, *Listy tureckie...*, p. 22.

the Ottoman Empire was a source of hope for Poland, or at least the intentions of Turkish diplomats were easy to interpret. Turkey did not have a capitalist economy or a feudal political system. According to Berwiński, Poland and Turkey were a part of a single, albeit non-identical, geopolitical paradigm:

[...] There has never been any ingrained historical hatred between Poland and Turkey, the kind of hatred that divides Germanic and Slavic tribes. Poland and Turkey had waged many memorable and bloody battles and wars. In one of these conflicts, Poland's role was elevated to the status of a historical or even a divine mission. The Polish people were told that their army served a similar purpose to Achilles' seven-skinned shield – its role was to protect the West against Eastern savagery, *scilicet* to ensure that the Germans would not be disrupted in the process of drinking beer while wearing comfortable slippers in their security of their homes.

I never subscribed to this pragmatic view of history, and I never prayed that such an honorable mission would befall Poland²².

This excerpt could be interpreted as an affirmation of Eastern identity. Prompted by the need to develop a coherent narrative, Berwiński proposed an interesting historiographical concept. The notion that Poland was the bulwark of Christianity²³ or, if we use the Homeric metaphor – Achilles' seven-skinned shield, had rarely been interpreted as a borrowed or imposed concept. Berwiński rejected Poland's historical mission and special role in defending the Christian civilization. More importantly, he argued that this narrative had been imposed artificially to enable the West to profit from Poland's misfortune and to stir up conflict between Poland and the Eastern world. Poland and Turkey

²² Ibidem, p. 23.

²³ This concept plays a fundamental role in Polish historiography, and it was analyzed by Janusz Tazbir in his book *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna* [Poland as the bulwark of christianity in Europe. Myth and historical reality], Warsaw 1987. This excellent study of ideas addresses Russia's ambiguous attitude towards Poland and Europe (p. 33), but above all, it demonstrates that Polish writers who analyzed the history of Turkey in the centuries before the Partitions of Poland made a significant contribution to historiographical literature. Several arguments presented by Tazbir are worth citing in the context of this article. Most importantly, Tazbir points out that opinions about Turkey were highly diverse in Poland. On the one hand, "Turks were the only Asian nation that most Poles were familiar with, and this part of the world was associated mainly with the Sublime Porte. [...] The country inhabited by the Prophet's followers was considered the epitome of tyranny [...], and Turks were portrayed as a nation of slaves" (p. 47). On the other hand, "Turks garnered far more praise than, for example, Germans" in Polish literature, even in the period of "memorable and bloody battles" (p. 41). According to Tazbir, "the conviction that Poland was a unique country [as the bulwark of Christianity – A.S.] (p. 109) with a divine mission (p. 71) played a significant role in that myth". Therefore, Berwiński's assertion that Poland's mission was not dictated by Providence, but by the morally crippled Western countries deprived this historiographical myth of its force. Tazbir also notes that "the growing conviction that Poland was a bulwark on sides intensified the sense of isolation among state officials and the nobility". Berwiński argued that the fight for national independence was unsuccessful precisely because the Polish elites failed to establish cooperation based on common interests.

may have waged many memorable wars and battles²⁴, but these conflicts had never been instigated by hatred or historical animosities. These honorable battles were a natural consequence of historical processes, and they do not prevent Poland or Turkey from entering into an alliance. The derogatory portrayal of Germans living a safe and comfortable life at Poland's expense was meant to represent the moral gap between Poles and Westerners. For a writer who cherished the world of ideas and honorable behavior, the ethical divide was far more problematic than the cultural and social differences between Christianity and Islam.

Berwiński put forth two arguments for increasing the involvement of Western émigrés and domestic activists in the East. Firstly, he focused on pragmatic issues and problems that were directly related to current events. In his opinion, military units capable of fighting for Poland's independence could be most effectively built and trained in Turkey. Berwiński was both a social and a political revolutionary, and he remained a staunch advocate of an armed struggle for independence until the end of his life. He relied on Napoleon's famous statement that all nations have a right to self-determination as an ideological basis for his beliefs²⁵. For this reason, Czajkowski's reluctance and refusal to participate in the January Uprising caused a deep rift between the two men. Secondly, Berwiński addressed issues of morality, solidarity, and gratitude to various groups that fought for the Polish cause in different parts of the world:

We are unable to take an active part in your endeavors at home [...], but we are monitoring your efforts with a watchful eye and a compassionate heart – we admire your resilience, sacrifice, courage, and civic spirit. But what do we get in return for our compassion and involvement?²⁶

including in Turkey:

Renounced by nearly all Christian States and Powers, we were completely abandoned, forced to wander the earth in an atmosphere of hatred and persecution, without a single European haven where we could lay our weary heads to rest. Turkey not only offered us a sanctuary, but it was willing to accept us regardless of political risks and potentially grave consequences. [...] Turkey has been always faithful to its ideals and our alliance, even at a time when Poland was unable to accept an outstretched hand²⁷.

²⁴ T. Terlecki, *Listy tureckie...*, p. 23.

²⁵ *Ibidem*, p. 22.

²⁶ *Ibidem*, p. 27.

²⁷ *Ibidem*, pp. 23–24.

Berwiński referred to European politics as a “conspiratorial game”²⁸ which, unlike Turkey’s honorable and noble conduct, lacked transparency and was more focused on vested interests. He also argued that the West should pay greater attention to Eastern affairs because they greatly influenced the entire European continent. The poet prophesized that major geopolitical shifts and the global powers’ struggle for influence would culminate in the East, which is why “Napoleon’s political strategy will be ultimately decided by the so-called Oriental question”²⁹.

In his mythologized narrative on Turkey’s role in the reinstatement of Polish statehood and the reconstruction of Eastern Europe, Berwiński made a reference not only to current events, but also to important cultural and historical factors, in particular the prophecy of Wernyhora. However, the poet never directly addressed the Ukrainian seer’s prophecy. Berwiński’s conviction that the Eastern question deserved greater attention could also be influenced by this cultural phenomenon, which was also important for Czajkowski – the author of the novel *Wernyhora*, a literary version of this prophecy³⁰. In Berwiński’s opinion, the Polish-Turkish alliance, advocated by Turkey “at a time when Poland was unable to accept an outstretched hand”, could have exerted an even greater influence on the argumentative power of his letters. Between 1788 and 1793, Poland and Turkey negotiated a treaty of alliance which was never signed, but could have potentially influenced the Partitions of Poland. Franciszek Piotr Potocki’s several-year diplomatic mission to Istanbul was analyzed in detail by Hacer Topaktaş³¹. It was during Potocki’s stay in Turkey that the parties agreed on the final version of the treaty. At the beginning of the negotiations, the allies were keen on launching joint operations to engage the enemy. Over time, the scope of the treaty was narrowed down to defensive operations, and it was ultimately reduced to a trade agreement, described by Berwiński. The Turkish historian described the planned scope of military operations that were to be undertaken in joint effort by the Polish Crown and the Ottoman Porte:

The confidential part of the treaty consisted of three chapters on security, defense, and cooperation between the Ottoman Empire and the First Polish Republic. The Ottoman

²⁸ Ibidem, p. 25.

²⁹ Ibidem, p. 18.

³⁰ According to Marek Kwapiszewski, “the fact that Wernyhora’s prophesy focused on France, Zaporozhian Cossacks, Crimean Tatars, and Turkey sets the tone for the novel’s political narrative (Czajkowski previously promoted the concept of a Polish-Cossack-Tatar-Turkish alliance in two chapters (*Mogila* and *Wyprawa na Carogród*) of *Powieści kozackie* [Cossack tales]. The choice of allies is thus validated by the prophecy as a reliable source of information about countries that would be willing to assist Poland, including in its future struggle against Russia”. Therefore, in the geopolitical context, Wernyhora’s prophecy was consistent with the policies promoted by Czajkowski and Berwiński. Cf. M. Kwapiszewski, *Powieść historyczna z tezą. O „Wernyhorze” Michała Czajkowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 1997, No. 88(2), p. 9.

³¹ H. Topaktaş, *Osmańsko-polskie stosunki dyplomatyczne. Poselstwo Franciszka Piotra Potockiego do Stambułu (1788–1793)*, Kraków 2017.

Empire would allocate all of its resources to the war with Russia. Prussia would participate in the military effort, and the Polish Republic would unite its forces with the Prussian and Ottoman army to launch a full strike against Russia³².

Due to protracted negotiations, an unfavorable diplomatic outlook in Europe, and, above all, skeptical and conservative attitudes of the Polish elites, the treaty was not concluded in any of the versions proposed by Istanbul. Topaktaş notes that “Stanisław August had opposed the treaty from the beginning. In turn, Marshal Małachowski, the most ardent supporter of the Polish-Turkish agreement, withdrew his support in early 1791”³³. This event is not deeply entrenched in Polish historical awareness, and it was used by Berwiński to build his Polish-Turkish mythology.

Paradoxically, the geopolitical instability of Eastern Europe before the demise of Polish independence only reinforced this argument because the hypothesis that the treaty could have prevented or delayed the last Partition of Poland cannot be fully refuted. This alternative version of history is non-falsifiable, which is why it offers excellent material for building a myth. In fact, Berwiński noted that the treaty was not the only alliance that had been proposed by Turkey and rejected by Poland. A fragment of the poet’s letter cited by Antoni Bądzkiewicz in an article entitled *Ryszard Wincenty Berwiński: Rys biograficzno-krytyczny* [Ryszard Wincenty Berwiński: a Critical Biography], published in *Ateneum* in 1887³⁴, is relevant in the context of mythologization of Polish-Turkish relations. This fragment was also cited by Terlecki who argued that it was the only surviving chapter of *Rzym i Konstantynopol* [Rome and Constantinople], a historical treatise that was composed by Berwiński during his stay in Turkey and which burned down during a fire at his Istanbul home. The poet wrote:

[...] Engrossed in the mission to protect Christianity, a mission that was proselytized mainly by Austria, he even failed to take advantage of Turkey’s assistance in recovering confiscated property³⁵. Such an opportunity arose in 1676 during the Battle of Żurawno, where Seytan Ibrahim Pasha commanding an army of 200,000 confronted only 15,000 Polish soldiers and offered to sign a peace treaty on condition that Poland would assist the Ottoman Empire in fighting Russia³⁶.

³² Ibidem, p. 200.

³³ Ibidem, p. 203.

³⁴ A. Bądzkiewicz, *Ryszard Wincenty Berwiński. Rys biograficzno-krytyczny*, „Ateneum” 1887, Vol. 3(47), No. 8, pp. 226–261.

³⁵ Berwiński is referring to property that was confiscated under the Truce of Andrusovo (1667) and was never recovered by Sobieski.

³⁶ A. Bądzkiewicz, op. cit., pp. 257–258.

This passage makes a reference to yet another missed opportunity for Polish-Turkey military collaboration in the fight against Russia. As in the previously cited excerpts, the poet argued that Poland missed this opportunity mainly due to the desire to protect Christianity, thus reasserting the concept that Poland was a bulwark of Christendom, a notion that had been imposed by the West, in particular by the Catholic Habsburg monarchy. In Berwiński's opinion, the anti-Turkish narrative was not only a mistake in Poland's policy towards Turkey, but it became a propaganda tool that was repeatedly used by the partitioning powers to undermine Poland's foreign policy.

Although rhetorically sound and based on historical facts, Berwiński's narrative failed to bring the desired effect. The poet was unable to solicit support for his ideas. His political concept, although seemingly attractive, was anachronistic in many respects.

Conclusions

The letters and articles penned by Zamoyski, Czartoryski, and other important politicians and independence activists do not make any references to the myth of a righteous Turkey. This historiosophical concept was largely disregarded by Polish diplomats who emigrated to the West, although various measures were undertaken to further Poland's collaboration with the Ottoman Empire. However, these measures were limited in scope, which prevented Polish émigrés in Turkey from exerting a significant influence on Poland's policy and its subsequent fate. Berwiński's and Czajkowski's efforts to promote collaboration between Polish elites and Istanbul fell on deaf ears. Their appeals did not attract considerable attention and failed to occupy an important place in historiography.

The reception of Berwiński's letters written in Turkey at that time deserves attention for one more reason. His appeals for financial or ideological support could have been ignored due to conflict of interest or because Berwiński's militant disposition was misunderstood by the proponents of the organic work movement in Wielkopolska. The tone of voice used by Bączkiewicz in his criticism of Berwiński's account of Polish-Turkish relations is equally, if not more important. The critic used phrases such as "perversion of intellect"³⁷, "sophistry aiming to deceive self, if not the entire world"³⁸, and "intellectual vacuum"³⁹, which were unfair, to say the least, given Berwiński's status in the intellectual and artistic milieu of the Romantic era before he fell into oblivion. This searing critique could have stemmed from the fact that Berwiński's ideas struck a sensitive note.

Bączkiewicz used ad hominem arguments to counter Berwiński's logical arguments concerning Poland's role as the bulwark of Christendom, which confirms that the domi-

³⁷ Ibidem, p. 258.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

nant narrative had been deeply established in Polish historical awareness. Indeed, if the *antemurale christianitatis* myth was an undisputable doctrine of Polish national identity in the second half of the 19th century, it was yet another reason why Berwiński's and Czajkowski's efforts were unlikely to bring the desired outcome.

Jan Kieniewicz recognized the mythologizing potential of Berwiński's writings in Polish historiography of the Romantic era, thus validating the observation that the poet's efforts had a negligent impact on political events. According to this Warsaw-based researcher:

Romantic Orientalism also had a political component in Poland. Poland turned its back of Asia after it had suffered defeat in the Eastern expansion campaign and had been conquered by Russia. [...] The Partitions gave rise to the myth of the loyal Ottoman Porte, and this myth was reinforced by the achievements of Polish émigrés in Istanbul. Although their efforts are worthy of further study and dissemination, they had a marginal impact on our culture⁴⁰.

These issues deserve further consideration, especially in light of Poland's subsequent, including contemporary, diplomatic relations with Western countries. An analysis of historical differences in the diplomatic protocols of Europe and Asia may produce valuable results, mainly in view of the geopolitical status of contemporary Poland and Turkey. According to Berwiński, current and future political alliances could not be reliably assessed without becoming aware of the extent to which Polish diplomacy had been influenced by Western narratives. An analysis of the history of Polish-Turkish relations can deepen mutual understanding between the two countries which, both in the past and present, have far more in common than we realize.

References

- Bądzkiewicz A., *Ryszard Wincenty Berwiński. Rys biograficzno-krytyczny*, „Ateneum” 1887, Vol. 3(47), No. 8.
- Czapska M., *Ludwika Śniadecka*, Warsaw 1958.
- Fiećko J., *Ryszard Berwiński: poezja i polityka. Szkic biograficzny*, [in:] idem, *Romantycy i polityka. Szkice historyczno-literackie*, Poznań 2016.
- Janion M., *Wstęp*, [in:] R. Berwiński, *Księga życia i śmierci (wybór pism)*, ed. M. Janion, Warsaw 1953.

⁴⁰ J. Kieniewicz, *Orientalność polska*, [in:] *Sąsiedzi i inni*, ed. A. Garlicki, Warsaw 1978, p. 85.

- Jedlicki J., *Świat zwyrodniały. Lęki i wyroki krytyków nowoczesności*, Warsaw 2000.
- Generał Zamoyski*, Vol. VI: 1853–1868, Poznań 1930.
- Kieniewicz J., *Orientalność polska*, [in:] *Sąsiedzi i inni*, ed. A. Garlicki, Warszawa 1978.
- Kwapiszewski M., *Powieść historyczna z tezą. O „Wernyhorze” Michała Czajkowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 1997 No. 88(2).
- Maciejewski J., *Ryszard Wincenty Berwiński 1819–1879*, [in:] *Wielkopole XIX wieku*, Vol. 2, ed. W. Jakubczyk, Poznań 1969.
- Tazbir J., *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warsaw 1987.
- Terlecki T., *Listy tureckie Ryszarda Berwińskiego do Władysława Bentkowskiego i Karola Libelta*, „Kroniki Miasta Poznania” 1932–1933.
- Terlecki T., *Rodowód poetycki Ryszarda Berwińskiego*, Poznań 1937.
- Topaktaş H., *Osmalińsko-polskie stosunki dyplomatyczne. Poselstwo Franciszka Piotra Potockiego do Stambułu (1788–1793)*, Kraków 2017.
- Wasilewski K., *Turecki sen o Europie – tożsamość zachodnia i jej wpływ na politykę zagraniczną Republiki Turcji*, Warsaw 2015.
- Wolff L., *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, Kraków 2020.

Poland between the West, Russia and... Turkey. The mythologization of Polish-Turkish relations in Ryszard Berwiński's memoirs and correspondence from the Ottoman Empire

Summary: The study analyzes Ryszard Berwiński's memoirs, letters, and articles written in the 1850s after the poet had emigrated to the Ottoman Empire during the Crimean War. The article focuses primarily on the literary legacy of Berwiński who actively promoted cooperation with Turkey during the fight for Poland's independence. The main emphasis was placed on the mythologization of Polish-Turkish relations, Berwiński's views on the East-West dichotomy, and his commentaries on the political systems and history of Poland and Turkey. The myth of a “righteous Turkey” and the deconstruction of the concept of Poland as the bulwark of Christianity in Europe seem particularly interesting in this context. The analysis of Berwiński's historical self-awareness aims was undertaken to expand the existing research on the political thought during the Partitions of Poland. Poland's relations with Turkey, the only neighbor of the first Polish-Lithuanian Commonwealth that did not participate in any of the three Partitions, constitute an interesting chapter in Polish history, but remain insufficiently investigated.

Keywords: history of Polish-Turkish relations, nineteenth century, intellectual history, orientalism, mythologization of history, Michał Czajkowski, Ryszard Berwiński

Polen zwischen dem Westen, Russland und... der Türkei. Mythologisierung der polnisch-türkischen Geschichte in den Schriften von Ryszard Berwiński aus seiner Emigrationszeit im Osmanischen Reich

Zusammenfassung: Dieser Artikel ist eine Untersuchung der Ideen, die in den Memoiren, Briefen und Schriften von Ryszard Berwiński aus seiner Emigrationszeit im Osmanischen Reich während des Krimkrieges, d.h. in den 1850er Jahren, enthalten sind. Gegenstand der Untersuchung ist in erster Linie Berwińskis schriftstellerisches Vermächtnis als ein Autor, der sich im Kampf um die polnische Unabhängigkeit aktiv für eine Zusammenarbeit mit der Türkei einsetzte. Im Mittelpunkt der Betrachtung stehen die Mythologisierung der polnisch-türkischen Geschichte, Berwińskis Ansichten über das zivilisatorische Dilemma „Ost-West“ sowie seine Kommentare zu den Systemen und der Geschichte Polens und der Türkei. Besonders interessant erscheinen in diesem Zusammenhang der Mythos einer „gerechten Türkei“ und die Dekonstruktion des Konzepts von Polen als Bollwerk des christlichen Europas. Die Analyse der historischen Selbstwahrnehmung Berwińskis soll den Forschungsstand zum politischen Denken der Teilungszeit ergänzen. Die Beziehungen zur Türkei, die als einziger Nachbar der Ersten Republik an keiner der drei Teilungen beteiligt war, sind noch unzureichend erforscht und stellen ein interessantes Kapitel der polnischen Geschichte dieser Zeit dar.

Schlüsselwörter: Geschichte der polnisch-türkischen Beziehungen, neunzehntes Jahrhundert, Ideengeschichte, Orientalismus, Mythologisierung der Geschichte, Czajkowski Michał, Berwiński Ryszard

Polska między Zachodem, Rosją i... Turcją. Mitologizacja dziejów polsko-tureckich w pismach Ryszarda Berwińskiego z okresu emigracji w Imperium Osmańskim

Streszczenie: Artykuł stanowi studium idei zawartych we wspomnieniach, listach i w pismach Ryszarda Berwińskiego z okresu emigracji w Imperium Osmańskim w czasach wojny krymskiej, a więc w latach 50. XIX w. Przedmiotem badań jest przede wszystkim spuścizna piśmiennicza Berwińskiego jako autora aktywnie agitującego na rzecz współpracy z Turcją w walce o niepodległość Polski. Głównym obszarem rozważań jest mitologizacja historii polsko-tureckiej, poglądy Berwińskiego na cywilizacyjny dylemat Wschód-Zachód, a także komentarze na temat ustrojów i dziejów Polski i Turcji. Szczególnie ciekawy wydaje się w tym kontekście mit Turcji sprawiedliwej oraz dekonstrukcja koncepcji Polski jako przedmurza chrześcijańskiej Europy. Analiza historycznej samoświadomości Berwińskiego ma na celu uzupełnienie stanu badań na temat myśli politycznej okresu rozbiorowego. Relacje z Turcją jako jedynym sąsiadem pierwszej Rzeczypospolitej, który nie brał udziału w żadnym z trzech rozbiorów, nadal pozostają niedostatecznie zbadane, a stanowią interesujący rozdział historii polskiej tego okresu.

Słowa kluczowe: dzieje relacji polsko-tureckich, wiek XIX, historia idei, orientalizm, mitologizacja historii, Michał Czajkowski, Ryszard Berwiński

Michał Arsoba

University of Warmia and Mazury in Olsztyn
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1755-5777>

Exile as a legal institution in the Russian Empire*

Introduction

The search for commonalities between Poland and Siberia validates Antoni Kuczyński's observation that the links between Poles and Siberia are an integral part of the "complicated", four-centuries-long relationship between Poland and Russia. The history of that relationship dates back to Stefan Batory's Livonian campaign of 1577–1582, the Polish-Muscovite war, and the wars of the 17th century¹, when the first Polish prisoners of war were exiled to Siberia, giving rise to Polish-Siberian relations². Deportations to Siberia, initiated by the Russian Empire in pursuit of its imperial goals at the time of its political success and the crisis of Polish statehood, also involved more notable figures, including Polish nobles who were members of the Bar confederation and insurgents of the Kościuszko Uprising³. However, the Siberian exile system became deeply entrenched in national consciousness only during the Third Partition which led to the fall of the Republic of Poland in 1795. The occupants implemented a number of unification processes to eradicate Polish national identity, which left a lasting mark on Polish historical memory⁴.

These processes involved attempts to impose the Russian legal system in Poland, which not only legalized deportation to Siberia as an instrument of political repression and unlawful violence, but also introduced a new legal institution that had been long

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0245/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ A. Kuczyński, *Syberia – czterysta lat polskiej diaspory*, Wrocław 1993, p. 15.

² For more information about Polish prisoners of war in Siberia, refer to: A.C. Dobroński, *Wojsko Polskie na Syberii*, [in:] *Polacy na Syberii od XIX do XXI wieku*, ed. S. Leończyk, Warsaw 2019, pp. 75–76, and J. Wojciechowski, *Obraz Rosji w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku*, Katowice 2020, p. 212.

³ A. Kuczyński, op. cit., pp. 15, 57–60.

⁴ M. Karkowska, *Polska tożsamość narodowa w świetle badań społecznych*, „INFOS. Zagadnienia Społeczno-Gospodarcze” 2019 No. 3(256), p. 3.

established in the Russian Empire. The provisions of the Russian criminal justice system were implemented in Poland in the 19th century. This fact clearly indicates that the transfer of Russian legal norms contributed to the creation of a site of memory linking Poland with Siberia outside the general historical context.

Nonetheless, the implementation of deportation laws in the Polish territories that remained under the influence of the Russian Empire was not a straightforward issue. In the early 19th century, the legal system of the Russian Empire assumed the primacy of local law over general Russian law⁵. The above implies that beginning from the Third Partition and in the years following the Congress of Vienna, the Kingdom of Poland had a separate legal system which did not include deportation as a punitive instrument characteristic of Russian legislation. In addition, Article 25 of the Constitution of the Kingdom of Poland guaranteed that no convict would serve the sentence outside of Poland. The Constitution clearly prohibited such solutions⁶, as demonstrated by the Penal Code of 1818, where the list of criminal sanctions did not involve exile⁷.

However, this state of affairs began to change after the fall of the November Uprising, when the Constitution of the Kingdom of Poland was replaced by the Organic Statute of 1832 which marked the beginning of unification processes in the legal system. Despite the fact that Article 1 of the Organic Statute guaranteed the continued existence of Polish legal codes (“civil and criminal”) and other laws, Article 10 stipulated that the key state officials and individuals accused of crimes against the state and the Tsar’s family would be tried according to the laws of the Russian Empire⁸. Therefore, the Organic Statute made the first attempt to introduce, to a limited extent, the Siberian exile system as a specific legal institution. The following turning point came in 1847, when the 1845 Code of Major and Corrective Punitive Practices [*Уложение о наказаниях уголовных и исправительных*] was implemented in Poland. This legal act amended the Polish Penal Code of 1818 and introduced the criminal exile system to Polish law, thus creating a site of memory linking Poland and Siberia in the legal and historical context.

The aim of this article is to present a holistic outline of the legal institution of exile in general. Therefore, Polish people’s attitudes towards the forced implementation of the occupants’ criminal justice system will not be analyzed in this paper. However, this digres-

⁵ G. Smyk, *Zasady wprowadzania i zakres obowiązywania rosyjskich źródeł prawa w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2011, No. 14, p. 216.

⁶ Article 25 of the Constitution of the Kingdom of Poland of 27 November 1815 – source: T. Kołodziejczyk, M. Pomianowska, *Konstytucje w Polsce: 1791–1990. Wybór i opracowanie*, Warsaw 1990, pp. 48–56.

⁷ E. Kaczyńska, *Ludzie ukarani. więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*, Warsaw 1989, pp. 42–46. For more information about the Penal Code of the Kingdom of Poland, refer to: M. Pasztor, *Zagadnienie prawa karnego w kodeksie Stanisława Augusta i kodeksie karzącym Królestwa Polskiego 1818 roku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1995, No. 40(3), pp. 105–114.

⁸ Organic Statute of the Kingdom of Poland, Warsaw 1832, http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=1911&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=074161D77C122E0B62FBF018F5F44B87-1 (accessed: 2.06.2023).

sion was purposeful (and even necessary) to emphasize the importance and timeliness of research on the Russian Empire's legislative system in Polish scientific literature. This digression also serves as a starting point for analyzing exile in the broad context of shared sites of memory. Nevertheless, this article focuses on the origins of the exile system and its manifestations in various branches of Russia's pre-revolutionary legal system, mainly administrative and criminal law.

It should also be added that the author's attempts to reconstruct the institution of exile do not always fully coincide with the reality of the described phenomenon. In this article, conclusions were drawn based on legal norms that had been in force in the analyzed period, which does not imply that these norms were actually observed. As Henryk Kamiński aptly noted: "The Russians have an infinite number of laws and regulations, many of which have been perfectly drafted, but their only weakness is that they are not applied"⁹. Therefore, this article will examine the formal provisions of Russian laws relating to the exile system, without attempting to analyze whether they were actually observed.

Origin and introduction of the Siberian exile system in the 16th–18th centuries

As aptly noted by Elżbieta Kaczyńska, changes in the law of banishment as a statutory form of punishment can be regarded as the first event that gave rise to the Siberian exile system¹⁰. Banishment had been present in Old Russian law, and it was transformed at the beginning of the Russian Empire's expansion into Siberia and the annexation of Siberian territory in the late 16th century, shortly after the conquest of the Sibir Khanate¹¹. The first references to exile, namely the enforced expulsion of individuals from the center of social and political life in their native land, can be found in the Council Code [*Соборном уложении*], the legal code promulgated by Tsar Alexei I in 1649¹².

For example, Chapter XIX of the Council Code, entitled *Townsmen* [*О посадских людех*], states that serfs and peasants should be flogged and deported to Siberia for leaving their place of residence without permission¹³. However, Chapter XXI entitled *Robbery and Theft Cases* deserves special attention in this context. Although Siberia was not mentioned explicitly as the final destination, the provision stating that offenders should be

⁹ H. Kamiński, *Wspomnienia więźnia*, Wrocław 1977, p. 157.

¹⁰ E. Kaczyńska, *Syberia: największe więzienie świata (1815–1914)*, Warsaw 1991, p. 15.

¹¹ For more information about the annexation of Siberian territories by the Russian Empire, refer to: А.Т. Шашков, *Начало присоединения Сибири*, [in:] idem, *Проблемы истории России*, Jekaterynburg 2003, pp. 24–27, and А.И. Бакшеев, В.В. Филимонов, Д.А. Ноздрин, *Административно-территориальная политика Российской империи в Сибири*, „Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки” 2019, No. 4, p. 82.

¹² И.В. Упоров, *Особенности ссылки как вида уголовного наказания в Российской империи на рубеже XVIII–XIX вв.*, [in:] idem, *Сибирская ссылка*, Irkuck 2017, pp. 122–123.

¹³ Б.Ц. Жалсанова, Д.З. Жамбалов, *Правовая регламентация ссылки в Сибирь как уголовного наказания в Российском Государстве в XVII – первой половине XIX в.*, „Власть” 2017, No. 10, p. 141.

deported to border towns (“as indicated by the ruler”) could be construed as the first law introducing exile as a legal institution. This punitive measure could be applied to thieves and robbers after they had been subjected to corporal punishment and served their prison sentence¹⁴. The above validates the observation that deportation was interpreted in the most literal sense – the purpose of exile was to dispose of wrongdoers, rather than to exacerbate their suffering *ex consilio*. Despite the fact that Chapter XXI of the Council Code of 1649 was promulgated to prescribe normative principles in the criminal justice system, it was, in fact, an act of political ideology. Initially, common thieves and robbers did not account for the majority of the exiles. Most of the deported individuals had participated in peasant uprisings or military revolts; they were prisoners of war or persons sentenced to service in penal units on the frontiers of the Russian Empire (including soldiers serving in Cossack military units)¹⁵. In addition, a linguistic analysis of the Council Code indicates that the exile system had been designed primarily to remove socially undesirable individuals “out of the nobility’s sight”¹⁶.

Initially, the exile system had an ambiguous character. Originally designed as a system of punitive sanctions, it was gradually turned into a system of political repression which, beginning from 1669, acquired new features characteristic of administrative law. As of 1669, suspects who had not been officially sentenced by the court could also be exiled, and this provision was introduced as a preventive measure in cases where there was no evidence to sentence the alleged perpetrator¹⁷. This change informally introduced two types of exile in the legal system.

However, in the context of criminal law, it should be noted that exile evolved into a principal punishment and began to be widely applied only during the reign of Tsar Fyodor III Romanov (1676–1682). In an attempt to align Russia’s criminal law with Western standards, in 1679–1680, the Tsar issued a number of decrees reforming the penal system. Torture, dishonorable punishment, and the most brutal types of capital punishment were gradually banned¹⁸. In the context of exile as a legal institution, one of the greatest changes was introduced by the decree of 17 October 1679. The decree banned dismemberment as punishment for theft – instead, criminals and their families were to be deported to agricultural farms in Siberia¹⁹. These reforms were continued by Princess Sophia, the re-

¹⁴ Articles 9, 13 and 16, Chapter XXI of the Council Code, 1649, <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/21.htm> (accessed: 2.06.2023).

¹⁵ Б.Ц. Жалсанова, Д.З. Жамбалов, *op. cit.*, p. 141.

¹⁶ И.В. Калашникова, *Практика политической ссылки на Европейском Севере в XIX – начале XX веков*, [in:] eadem, *Европейский Север в судьбе России*, Wologda 2005, p. 115.

¹⁷ А.П. Саломон, *Ссылка в Сибирь: очерк ее истории и современного положения: для Высочайшей учрежденной комиссии о мероприятиях по отмене ссылки*, Sankt Petersburg 1900, p. 45.

¹⁸ For example, decree No. 772 of 1679.

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи – Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г., СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830, Vol. 2: 1676–1688 [No. 619–1327], p. 268.

gent of Russia, and Tsar Ivan V. Despite the fact that exile became a principal punishment and an alternative to capital punishment (the most widely advocated type of punishment in the Council Code of 1649) during the reign of Tsar Peter I, torture and dishonorable punishment were reinstated in the same period. For example, the criminals sentenced to forced labor, a practice that became known as *katorga*, had their nostrils cut off²⁰. This solution marked the emergence of a new approach to exile as punishment²¹. Unlike before, undesirable individuals were removed from society not only to promote Russia's economic interests and colonial ambitions; exile became the principal punishment aiming to severely punish the offender by forcing him to perform labor on behalf of the state. Following the promulgation of the royal decrees of 1797 and 1798, criminals were exiled to Siberia, depending on the gravity of the committed offences²².

Exile as an administrative procedure in the 18th and 19th centuries

When the legal prerequisites for forced resettlement to Siberia in the 18th and 19th centuries are analyzed from a broad perspective, it can be concluded that exile was never only a punishment for a committed crime that was applied with due process of law. This observation is validated not only by an analysis of Russia's legislative system and the institution of exile in the discussed period, but also by the Empire's colonization policy which led to highly unfavorable changes in legal regulations addressing social and political issues²³. According to Elżbieta Kaczyńska, despite the fact that Siberia was a resource that could increase Russia's economic potential and further its colonial ambitions, the region was regarded as a "vast prison without a roof"²⁴, where antisocial, hostile, and unwanted individuals, including political enemies, could be exiled²⁵.

The fact that deportation to Siberia could resolve a number of social and political problems implied that exile was regarded not only as a measure of the criminal justice system, which explains why the institution of exile was introduced as an administrative procedure. This procedure legalized the almost unconditional resettlement of the popu-

²⁰ И.В. Упоров, „...Быть им на каторгах в работе”. Формирование государственной политики по эксплуатации труда осужденных при Петре I, <https://interactive-plus.ru/e-articles/249/Action249-17786.pdf> (accessed: 2.06.2023).

²¹ Convicts were initially exiled to Azov.

²² И.В. Упоров, *Особенности ссылки...*, pp. 123–124.

²³ Cf. А.М. Хламова, *Уголовная ссылка в Сибирь в представлениях власти и общества Российской империи второй половины XIX в.: основные итоги изучения*, [in:] *Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы*, Nowosybirsk 2010, p. 111.

²⁴ E. Kaczyńska, *Syberia: największe...*, p. 5.

²⁵ Russian historians have been long embroiled in a debate on whether Siberia was a Russian colony, a subordinate state such as Poland and Finland, or an integral part of the empire; cf. А.Б. Панченко, „Сибирь” или „азиатская Россия” – областничество между имперским и национальным дискурсами, *„Studia Culturae”* 2016, No. 1(27), pp. 49–59.

lation for preventive and political reasons, and to cater to the Russian Empire's colonial ambitions. Forced deportation also promoted the "integration of Siberia within the Russian Empire", which was much desired by the central authorities²⁶.

In historical records, the first references to exile as an administrative procedure date back to the 16th and 17th centuries, including in the story of protopope Avvakum Petrov who was deported to Siberia for opposing the reform of the Orthodox Church²⁷. Despite the above, the first legal regulations sanctioning the institution of exile as a new and non-punitive measure were introduced only in the 18th century. In the past, individuals could be sentenced to exile only by the autocratic monarch whose verdicts were based on a set of clearly defined rules²⁸. The new regulations transferred this privilege from the monarch, whose will constituted the law of the Russian Empire²⁹, to other entities, and exile as an administrative procedure was transformed into a legal institution. The entities authorized to pass such decisions and the legal prerequisites for deportation became codified. This privilege was granted to landlords who had had the authority to exile serfs to Siberia already in 1760 (this right was revoked upon the emancipation reform of 1861)³⁰.

Before moving to the analysis of the above legal sources in the historical context, it should be noted that the reports compiled by Alexander Petrovich Solomon, the Head of the Main Prison Administration³¹, constitute a highly valuable resource for historians despite the fact that have been rarely analyzed in Polish scientific literature. Solomon's reports provide a detailed account of the history of Siberian exile and the prisoners' life in Siberia³². These documents indicate that the first legal regulations enabling feudal rulers to deport serfs without a trial had been introduced already by the decree of 7 January 1736, i.e. before 1760. The decree authorized factory owners to exile workers who were unwilling to perform their duties and were, therefore, living "unnecessary lives"³³.

²⁶ Z. Popova, *Exile as imperial practice: Western Siberia and the Russian Empire (1879–1900)*, „International Review for Social History” 2018, No. 63(3), pp. 131–150.

²⁷ А.А. Иванов, *Сибирская политическая ссылка XVII–начала XX в. в исследованиях современников*, Irkuck 2013, p. 5.

²⁸ G. Smyk, *Źródła prawa administracyjnego w cesarstwie rosyjskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2010, No. 13, pp. 129–135. For more information about the Russian legal system as an emanation of the Tsar's will, refer to: Article 1 of Основных государственных законов Российской Империи.

²⁹ G. Smyk, *Źródła prawa...*, p. 130.

³⁰ Cf. А.Н. Долгих, *Ссылка крестьян на поселение в Сибирь по воле помещиков в законодательстве Российской империи*, „Российская история” 2013, No. 3, pp. 74–84.

³¹ *Альманах современных русских государственных деятелей*, изд. Германа Александровича Гольдберга, Sankt Petersburg 1897, p. 1198.

³² Solomon's lecture entitled *Тюремное дело в России* was published in 1898. Solomon also conducted research on Arabic and Dante's works, and he received the Pushkin Gold Medal from the Russian Academy of Sciences for his accomplishments.

³³ Полное собрание законов Российской империи – Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г., СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830, Vol. 9: 1733–1736 [No. 6294–7142], p. 710.

The decree of 13 December 1760³⁴ entitled the landed gentry to deport serfs for immoral conduct or unwillingness to work, excluding those who were older than 45 or were incapacitated³⁵. Despite the fact that exile to Siberia emerged as a non-punitive administrative procedure in the Russian legislative system, it was guided by specific objectives, mainly the colonization of wasteland in Siberian governorates³⁶. At the same time, this initiative created many opportunities for illegal conduct and enabled communities to dispose of unproductive members who were dependent on society, which compromised the Empire's colonization policy. Due to a high number of legal violations, in 1787, the authorities passed a decree stating that only able-bodied workers could be relocated to Siberia³⁷. As a result, the number of people who were exiled by administrative procedure decreased in favor of military conscripts³⁸.

In 1799, recognizing the opportunity to colonize the Transbaikal region, Tsar issued another decree that reinstated the provisions of the 1760 decree. As a result, Russians could be deported without a reason, on condition that the exile would not separate or break up families³⁹. The first attempts to repeal this law were made by Alexander I in 1802, but his efforts were unsuccessful⁴⁰. Landowners continued to exploit these regulations, which led to the restoration of old privileges. These privileges were upheld by the Digest of Laws of the Russian Empire, with a two-year *vacatio legis* announced in 1833. They remained in force until the last code of laws before the emancipation reform was published in 1857.

Volume XIV of the revised edition of the Digest of Laws of the Russian Empire (published in 1857) contains the Act on Combating and Preventing Crime [*Устав о предупреждении и пресечении преступлений*], which regulates exile as an administrative procedure and deserves special attention in the analyzed context. The act was the first legal regulation in the world that dealt comprehensively with crime prevention⁴¹. Article 396 of the above act stated that landowners had the right to permanently expel peasants guilty of insolent or depraved behavior, and hand them over to the governorate authorities⁴². In addition, the authorities had no right to inquire into the reasons for the

³⁴ А.П. Саломон, *op. cit.*, pp. 46–47.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, p. 48.

³⁸ *Ibidem*, p. 49.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, pp. 49–51 and Полное собрание законов Российской империи – Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г., СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830, Vol. 27: 1802–1803 [No. 20099–21111], pp. 23–24.

⁴¹ Cf. M. Arsoba, *Rosyjska myśl kryminologiczna w XIX wieku*, „Forum Polityki Kryminalnej” 2022, pp. 7–8.

⁴² Ст. 335 Устава о предупреждении и пресечении преступлений, Свод законов Российской Империи Vol. 14, Sankt Petersburg 1857, p. 64.

landowner's dissatisfaction. The authorities were obliged to hand the serf over to the military or, if the offender was not fit for service, to relocate him to Siberia pursuant to the provisions of Article 399 of the same Act. These provisions did not apply to peasants who were: 1) older than 50, 2) infirm, or 3) disabled, unless they were not accepted by the landowner after serving a sentence for their crimes. Before handing the serf over to the governorate authorities, the landowner was required to present the Marshal of Nobility and the land court with evidence that the serf was bound to his land and was not infirm. The landowner was also required to provide information about the serf's marital status and children, and to confirm that neither the serf nor his children were being prosecuted or had been bailed out by the landowner.

The above provisions did not apply to individuals who were not bound to landed property, including urban residents and peasants working on state-owned land, and the legal prerequisites for deporting non-serfs also deserve closer attention. Pursuant to the provisions of the Act on Combating and Preventing Crime, communities could, by way of a two-thirds majority vote, expel members who: 1) were suspected of a crime punishable by deprivation of civil rights, 2) had served a prison sentence in penal military units [*арестантские роты*], 3) had been sentenced to corrective punishment [*исправительное наказание*] three times, and 4) were guilty of depraved behavior⁴³. For the community's decision to take legal effect, it had to be approved by the authorities of the governorate (in case of urban residents) or the State Property Board (in case of peasants employed by the state). In addition, Article 329 of the Act on Combating and Preventing Crime established an exception to the above rule, whereby the governorate authorities could deport citizens without a community vote if the reasons for their decision were approved by a minister of the imperial court.

It is worth noting that although serfdom was abolished by the emancipation reform of 1861, peasants did not become independent of their communities that became the sole decision-making bodies in matters relating to deportation. In the 1860s, exile to Siberia became the only administrative penalty after the regulations concerning military service had been amended, and the military ceased to be an instrument of repression for depraved individuals. New administrative laws were introduced after the emancipation reform, and peasants were free to resettle. These changes initiated "waves of migration from European Russia to Asiatic Russia" which were not associated with legal sanctions⁴⁴. One of the legal acts concerning deportations was the decree of 14 July 1889 on the voluntary resettlement of rural and urban residents to state-owned land [*О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли*]⁴⁵.

⁴³ Article 334 of the Act on Combating and Preventing Crime.

⁴⁴ S. Leończyk, *Polskie osady włościańskie na Syberii na przełomie XIX–XX wieku. Historia. Sytuacja obecna*, „Humaniora” 2017, No. 1(17), pp. 29–31.

⁴⁵ Digest of Laws of the Russian Empire, Vol. IX, No. 6198, covering the years 1881–1913.

Institution of exile in the criminal justice system in the 19th century

As a legal institution, exile to Siberia emerged as the most important instrument in the criminal justice system. This observation is supported not only by the highest number of regulations or the complexity of legal provisions describing deportation proceedings, but also by the fact that compulsory resettlement was the cornerstone of the Russian criminal justice system⁴⁶. The legal institution of exile was implemented in the first half of the 19th century which witnessed revolutionary changes in the Russian legal system⁴⁷, leading to the creation of a comprehensive body of regulations, where exile was prescribed as a punitive measure. These regulations were largely based on 1) the first penal code of 1845 which had been incorporated into volume XV of the Digest of Laws of the Russian Empire, and 2) the Act on Exiles which had been introduced during Mikhail Speransky's Siberian reform of 1822 and implemented the provisions of the executive penal code, as it would be called today⁴⁸.

The fact that the institution of exile had a narrow definition until the 1820s is also an important consideration when analyzing the statutory classification of legal offences in the criminal justice system. Temporary exile and exile for life were the only two types of punishment involving deportation. The first law to prescribe a more detailed classification of exile as a punitive measure was the Act on Exiles which differentiated between two types of deportation: *katorga* and exile to settlement⁴⁹. Detailed regulations were introduced by the decree of 4 January 1839 which distinguished between deportation sentences that were and were not associated with the loss of civil rights. This decree significantly modified the provisions of the code of laws of 1832⁵⁰. Ultimately, the Code of Major and Corrective Punitive Practices of 1845 introduced three types of deportation sentences to the criminal justice system⁵¹: 1) *katorga* [*каторга*], 2) exile to settlement [*ссылка на поселение*], and 3) exile for life [*ссылка на жительство*] as a corrective penalty relative to the first two categories which were major punishment. In historiography, *katorga* has been defined as “deprivation of all rights and deportation to a labor camp”⁵². According to Article 4 of the Act on Exiles, individuals sentenced to *katorga* became laborers in Siberian mines and factories⁵³. According to the list of major penalties prescribed by Article 19 of

⁴⁶ А.М. Хламова, *op. cit.*, pp. 111 and 113.

⁴⁷ Cf. О.В. Степанова, *Развитие института ссылки в России в XIX веке*, „Известия ПГПУ им. В.Г. Беллинского – гуманитарные науки” 2009, No. 11(15), pp. 135–137.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ В. Архипов, *Устав о ссыльных 1822 г. как источник пенитенциарного права и его роль в реализации колонизационной политики России в XIX в.*, „Вестник Сьюн” 2015, Vol. 2, pp. 14–15.

⁵⁰ Полное собрание законов Российской империи – Собрание 2-е. С декабря 1825 по 28 февраля 1881 г., СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1840, Vol. XIV [No. 11909–13043], p. 6.

⁵¹ Article 19 of the Code of Major and Corrective Punitive Practices of the Kingdom of Poland.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Article 4 of the Act on Exiles. The cited regulations can be found in the 1890 edition of the act, edited by I. Sementovskiy, assistant to the Saratov Governor.

the Code of Major and Corrective Punitive Practices, *katorga* was the second most severe penalty after capital punishment in the Russian Empire⁵⁴. However, for a long time, the severity of *katorga* was determined by the convict's social status. This was particularly noticeable until 1863⁵⁵ when *katorga* was inseparable from corporal punishment, which was inflicted on all offenders who were not exempt from it. Before deportation, the members of the lowest social classes were branded with the "KAT" badge of shame⁵⁶ and sentenced to 80 to 200 lashes, depending on the gravity of their crimes.

The regulations on civil forfeiture were also an integral part of the system of major penalties, including *katorga*. The offenders were deprived of all rights, including social rights⁵⁷, privileges, honorary titles⁵⁸, familial rights, and property rights. Based on inheritance laws, property was transferred to the legal successor as of the date a binding court sentence was issued and promulgated. The only exception was cash which could be deposited with the authorities and reclaimed after serving the sentence⁵⁹. The loss of familial rights released the convict from familial bonds and was one of the three legally justified reasons for the annulment of marriage⁶⁰. In addition, the convict was deprived of parental authority and other rights based on affinity or kinship. These rights could be retained if the spouse was exiled together with the offender.

The severity of penal labor and the extent to which the convict was deprived of civil rights were determined by the type and gravity of the committed crime⁶¹. In the penal code, crimes were graded into seven categories which determined the duration and type of penal labor, as well as the severity of corporal punishment. However, for the sake of simplicity, the executive criminal law regulations the provisions of the Act on Exiles listed only three categories: 1) third-degree offenders were sentenced to 4–8 years of penal labor, 2) second-degree offenders were sentenced to at least 8–12 of penal labor, and 3) first-degree offenders were sentenced to at least 12 years of labor or lifelong exile. This classification was introduced based on executive criminal law regulations which

⁵⁴ Article 19 of the Code of Major and Corrective Punitive Practices, complete edition, Vol. 2, No. 19283; Article 19 of the Code of Major and Corrective Punitive Practices, 1857 edition, and Article 17 of the Code of Major and Corrective Punitive Practices, 1885 edition.

⁵⁵ Corporal punishment was generally abolished by the decree of 17 April 1863 (No. 39504).

⁵⁶ The abbreviation "KAT" refers to the Russian word *каторжник* (prisoner exiled to *katorga*), and the badge was placed on the left shoulder blade. Badges were not applied in prisoners older than 70, members of the upper classes, and women. During the reign of Peter I, these letters were branded on the convict's forehead with a hot iron. Ashes were rubbed into the wound, and the convict's nostrils were sliced off.

⁵⁷ Article 24 of the Code of Major and Corrective Punitive Practices.

⁵⁸ Article 25 of the Code of Major and Corrective Punitive Practices.

⁵⁹ Articles 286–296 of the Act on Exiles.

⁶⁰ О.Ю. Яненко, *Расторжение брака в Российской Империи*, „Вестник ЮУрГУ – Социально-гуманитарные науки” 2013, Vol. 13(1), p. 193.

⁶¹ Article 21 the Code of Major and Corrective Punitive Practices.

contained standard procedures for transporting convicts and detailed guidelines relating to the type and severity of penal labor.

An analysis of executive criminal law regulations indicates that a labor camp sentence was divided into several stages: 1) enforcement of judgement, 2) transport to Siberia, 3) internal transport to a specific destination in Siberia, 4) hard labor over a period indicated in the sentence, and 5) permanent settlement in Siberia. These proceedings were initiated by the governorate authorities which were tasked with preparing the relevant documentation⁶², providing convicts with suitable clothing and a sum money to buy food in the first stage of transport, and dividing convicts into groups that were dispatched to Siberia up to once a week⁶³. Governorates also had to submit reports on the initiation of deportation proceedings to the Tobolsk Office of Exiles [*Тобольского приказа о ссыльных*], which was created in 1882 as the central outpost for distributing laborers throughout Siberia⁶⁴. The governorates' responsibilities and oversight ended as of the moment the convicts were handed over to municipal or rural police who supervised boarding operations. Prisoners were dispatched to Tobolsk in groups, and they were placed under direct supervision of the Tobolsk Office of Exile which was relocated to Tyumen in 1869⁶⁵.

After the convicts had arrived in Tobolsk (Tyumen after 1896), their documents were processed, and they were divided into new groups based on the following rules: 1) first-degree offenders were transported to mines in Petrovsky Zavod or the Nerchinsk Mining District, 2) second-degree offenders were dispatched to Ust-Kamenogorsk or Primorye Governorate-General⁶⁶, and 3) third-degree offenders were transported to factories in Irkutsk or Yenisey governorates⁶⁷. Women were grouped separately and dispatched only to factories in eastern Siberia or Primorye because Article 5 of the Act on Exiles prohibited female labor in mines. The law also prohibited second- and third-degree convicts from working in underground mines. As regards transport regulations, the Act on Exiles stated that convicts were to be placed under strict supervision during the last leg of the journey in Siberia, i.e. between Tobolsk and the final destination. The rules of transport were set out in a separate chapter (Stages of Siberian Transport) of the Act on Exiles. During transport on the territory of Siberia, convicts were supervised by special security convoys to ensure that the same number of prisoners boarded and left the means of

⁶² Article 16 point 1 of the Act on Exiles.

⁶³ Article 41 of the Act on Exiles.

⁶⁴ Article 16 of the Act on Exiles.

⁶⁵ В. Архипов, *op. cit.*, pp. 14–15 and Article 126 of the Act on Exiles.

⁶⁶ The governorate-general was an administrative unit in the Russian Empire that was generally composed of two or three governorates in frontier regions.

⁶⁷ Articles 257 and 258 of the Act on Exiles – Russian courts were not authorized to decide on the place of exile in Siberia. This decision could be made exclusively by the Tobolsk Office of Exiles.

transport in the final destination. Male and female convicts were dispatched from Tobolsk in separate groups of only 50–60 persons each. Prisoners with different sentences could not be transported together. The convoys needed two days to cover the distance between labor camps and permanent settlement camps⁶⁸. Article 313 of the above chapter contains an interesting piece of information stating that “over the years, experience has shown that Siberian exiles are more likely to escape during the summer; therefore, convicts should be transported in smaller groups”⁶⁹.

Convicts were not allowed to own clothes. They were provided with clothing for the duration of travel, and badges were sewn onto their clothes to identify prisoners who had committed various crimes. Upon arrival at the final destination (both in Europe and Siberia) convicts had their legs cuffed, and first-degree offenders were also required to wear hand cuffs⁷⁰. Cuffs were not removed during the entire period of probation (as a form of punishment) which lasted: 1) 8 years for prisoners sentenced to lifelong exile, 2) 4 years for prisoners sentenced to 15 to 25 years, 3) 2 years for prisoners sentenced to 12 to 15 years and for third-degree offenders, 4) 1.5 years for prisoners sentenced to 6 to 8 years, and 5) 1 year for prisoners sentenced to 4 to 6 years. A convict’s conduct was evaluated after probation, and if the prisoner was deemed to have been “rehabilitated”, he was separated from the “shackled” group. These convicts could also request permission to reside outside the correctional facility. The money deposited by the convict before the exile was returned.

According to the law, convicts had to work until the end of the term specified in the sentence or until they were deemed unfit for work⁷¹. Having served their sentence, they were no longer required to perform hard labor and were resettled to remote regions of Siberia or places in the vicinity of labor camps. Pursuant to the provisions of Article 595 of the Act on Exiles, those who were incapacitated and unfit for work were imprisoned for an additional term of 3 years, depending on the severity of their crimes⁷². Interestingly, prisoners sentenced to lifelong exile could apply for conditional early release after 20 years, and their plea had to be approved by the authorities of Eastern Siberia⁷³.

Exile to settlement was yet another category of punishment in the Siberian exile system that was placed on the list of major penalties in Article 19 of the Code of Major and Corrective Punitive Practices. Similarly to prisoners exiled to *katorga*, convicts sentenced to exile to settlement were deprived of civil rights and subjected to 40 to 80 lashes, excluding prisoners who were not exempt from corporal punishment. The provisions of

⁶⁸ Article 315 of the Act on Exiles.

⁶⁹ Articles 313 and 556 of the Act on Exiles.

⁷⁰ Articles 347 and 96 of the Act on Exiles.

⁷¹ Article 592 of the Act on Exiles.

⁷² Article 602 of the Act on Exiles.

⁷³ *Ibidem*.

the Act on Exiles introduced the greatest differences in the severity of punishment inflicted on members of different social classes. Prisoners of privileged origin were not only exempt from corporal punishment and stigmatization, but also from four years of penal labor in industrial plants in Tobolsk or Tomsk governorates or in other labor camps designated by the authorities⁷⁴.

Colonization was the final stage of both exile to settlement and *katorga*. Prisoners had to settle permanently in Siberia, but colonization did not imply that the convict's sentence had expired. The sentence was officially terminated only after a prisoner had settled in a local peasant community. A convict could apply for termination only 10 years after settlement, and prisoners who had been degraded to the status of peasants were not prohibited from moving to urban areas. Russian legislators had anticipated that not all exiles would have the skills required for agricultural work. Pursuant to the provisions of Article 735 of the Act on Exiles, exiles were allowed to settle in cities and find employment in crafts or industry, but they were prohibited from changing their social status (from peasant to burgher) or applying for membership in trade guilds. Some convicts were transported to existing villages or unoccupied territories to establish new settlements on state-owned land⁷⁵.

Exile for life was the last type of exile in the criminal justice system that was introduced already by the decree of 1839. Convicts sentenced to lifelong exile were not deprived of their assets. However, their social status was degraded to that of a peasant or a burgher. Having arrived at their destination, these prisoners remained under police supervision, and they were allowed to apply for membership in a trade guild after four years. According to the Code of Major and Corrective Punitive Practices, before 1845, exile for life was a corrective punishment that was reserved for members of upper social classes who were exempt from corporal punishment. In contrast, the equivalent punishment for the less privileged classes was hard labor in penal military units [*арестантские роты*], combined with corporal punishment or confinement in the workhouse. Exile for life was legally sanctioned by Article 34 of the Code of Major and Corrective Punitive Practices, and it was divided into five categories. Prisoners belonging to the first two categories were deported to more remote governorates, such as Irkutsk and Yenisey, whereas those belonging to the remaining categories were exiled to Tomsk or Tobolsk⁷⁶. Prisoners sentenced to exile for life could also be isolated for up to four years in a penitentiary facility and prevented from traveling to other Siberian governorates, depending on their respective category⁷⁷. These individuals were deprived of special rights, including social rights and privileges, dignity, medals, honorary titles, the right to hold public office, the right of

⁷⁴ Article 67 of the Act on Exiles.

⁷⁵ Article 730 of the Act on Exiles.

⁷⁶ Article 35 the Code of Major and Corrective Punitive Practices.

⁷⁷ *Ibidem*.

employment in civil service, the right to conduct commercial activities, and the right to act as witness in legal proceedings⁷⁸.

Conclusions

In conclusion, the legal institution of exile to Siberia, whose origin can be traced back to the 17th century, permeated various branches of Russian law in the 19th century and constituted an important set of regulations guiding the Russian Empire's criminal justice system and colonization policy. As an administrative sanction, the punishment of exile provided the authorities with almost unlimited possibilities for resettling dependent populations and eliminating individuals who did not respect social norms, even those who had not committed a criminal offence. In turn, exile as a legal institution was introduced as punishment for a specific crime, and deported convicts were deprived of all civil rights and sentenced to penal labor in Siberia. However, Russia's autocratic rulers had the sole authority to decide on the legitimacy of exile laws, and these autocrats delegated some of the powers to courts, landowners, local authorities, and rural communities on the terms stipulated in the analyzed legal acts.

The following conclusions can be formulated based on the core findings of this study:

1. Exile to Siberia had emerged as a modified version of the penalty of banishment in Old Russian law.
2. The Council Code promulgated by Tsar Alexei I in 1649 was the first legal act to make a direct reference to the punishment of exile.
3. Initially, exile to Siberia was not a punishment in the strict sense, but only a punitive measure.
4. The legal institution of exile existed also outside the criminal justice system.
5. In the 18th century, convicts could be sentenced to exile under an administrative procedure.
6. Administrative exile was regulated by the provisions of the Act on Combating and Preventing Crime.
7. Exile was a major punitive measure in the criminal justice system of the Russian Empire.
8. The Act on Exiles was a legislative document implementing the provisions of the executive criminal law.
9. The Russian penal code made a distinction between three types of exile: *katorga*, exile to settlement, and exile for life.
10. The severity of exile as a punitive measure differed subject to the convict's social status.

⁷⁸ Article 46 the Code of Major and Corrective Punitive Practices.

References

Historical prints

Альманах современных русских государственных деятелей, изд. Германа Александровича Гольдберга, <https://www.prlib.ru/item/396963>.

Historical legal acts

Council Code, 1649, <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649.htm>.

Полное собрание законов Российской империи, пр. https://nlr.ru/e-res/law_r/descript.html.

Устава о предупреждении и пресечении преступлений, <https://runivers.ru/lib/book7372/388229/>.

Code of Major and Corrective Punitive Practices, <https://runivers.ru/lib/book7372/388232/>.

Code of Major and Corrective Punitive Practices of the Kingdom of Poland.

Organic Statute of the Kingdom of Poland, http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=1911&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&Ql=074161D77C122E0B62FBF018F5F44B87-1.

Constitution of the Kingdom of Poland of 27 November 1815 – source: T. Kołodziejczyk, M. Pomianowska, *Konstytucje w Polsce: 1791–1990. Wybór i opracowanie*, Warsaw 1990.

Literature

Arsoba M., *Rosyjska myśl kryminologiczna w XIX wieku*, „Forum Polityki Kryminalnej” 2022.

Dobroński A.C., *Wojsko Polskie na Syberii*, [in:] *Polacy na Syberii od XIX do XXI wieku*, ed. S. Leończyk, Warsaw 2019.

Kaczyńska E., *Ludzie ukarani. więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*, Warsaw 1989.

Kaczyńska E., *Syberia: największe więzienie świata (1815–1914)*, Warsaw 1991.

Kamieński H., *Wspomnienia więźnia*, Wrocław 1977.

Karkowska M., *Polska tożsamość narodowa w świetle badań społecznych*, „INFOS. Zagadnienia Społeczno-Gospodarcze” 2019, No. 3(256).

Kuczyński A., *Syberia – czterysta lat polskiej diaspory*, Wrocław 1993.

Leończyk S., *Polskie osady włościańskie na Syberii na przełomie XIX–XX wieku. Historia. Sytuacja obecna*, „Humaniora” 2017, No. 1(17).

Pasztor M., *Zagadnienie prawa karnego w kodeksie Stanisława Augusta i kodeksie karzącym Królestwa Polskiego 1818 roku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1995, No. 40(3).

Popova Z., *Exile as imperial practice: Western Siberia and the Russian Empire (1879–1900)*, „International Review for Social History” 2018, No. 63(3).

Smyk G., *Zasady wprowadzania i zakres obowiązywania rosyjskich źródeł prawa w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2011, No. 14.

Smyk G., *Źródła prawa administracyjnego w cesarstwie rosyjskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2010, No. 13.

Wojciechowski J., *Obraz Rosji w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku*, Katowice 2020.

Russian literature

- Архипов С.В., *Устав о ссыльных 1822 г. как источник пенитенциарного права и его роль в реализации колонизационной политики России в XIX в.*, „Вестник Сьюи” 2015, Vol. 2.
- Бакшеев А.И., Филимонов В.В., Ноздрин Д.А., *Административно-территориальная политика Российской империи в Сибири*, „Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки” 2019, No. 4.
- Долгих А.Н., *Ссылка крестьян на поселение в Сибирь по воле помещиков в законодательстве Российской империи*, „Российская история” 2013, No. 3.
- Жалсанова Б.Ц., Жамбалов Д.З., *Правовая регламентация ссылки в Сибирь как уголовного наказания в Российском Государстве в XVII – первой половине XIX в.*, „Власть” 2017, No. 10.
- Иванов А.А., *Сибирская политическая ссылка XVII – начала XX в. в исследованиях современников*, Irkuck 2013.
- Калашникова И.В., *Практика политической ссылки на Европейском Севере в XIX – начале XX веков*, [in:] eadem, *Европейский Север в судьбе России*, Wologda 2005.
- Панченко А.Б., *„Сибирь” или „азиатская Россия” – областничество между имперским и национальным дискурсами*, „Studia Culturae” 2016, No. 1(27).
- Степанова О.В., *Развитие института ссылки в России в XIX веке*, „Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского – гуманитарные науки” 2009, No. 11(15).
- Упоров И.В., *„...Быть им на каторгах в работе”. Формирование государственной политики по эксплуатации труда осужденных при Петре I*, <https://interactive-plus.ru/e-articles/249/Action249-17786.pdf>.
- Упоров И.В., *Особенности ссылки как вида уголовного наказания в Российской империи на рубеже XVIII–XIX вв.*, [in:] idem, *Сибирская ссылка*, Irkuck 2017.
- Хламова А.М., *Уголовная ссылка в Сибирь в представлениях власти и общества Российской империи второй половины XIX в.: основные итоги изучения*, [in:] *Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы*, Nowosybirsk 2010.
- Шашков А.Т., *Начало присоединения Сибири*, [in:] idem, *Проблемы истории России*, Jekaterynburg 2003.
- Яненко О.Ю., *Расторжение брака в Российской Империи*, „Вестник ЮУрГУ – Социально-гуманитарные науки” 2013, Vol. 13(1).

Exile as a legal institution in the Russian Empire

Summary: This article analyzes the Siberian exile system as a specific legal institution in pre-revolutionary Russia. The legal aspects of exile on Russian territories were explored by examining the origins of the deportation system and its presence in various branches of Russian law, primarily administrative and criminal law. Selected legal norms were also examined to shed light on the legal grounds for deporta-

tions to Siberia and the terms on which convicts served their sentence. The entities authorized to initiate deportation proceedings were identified, and differences in these procedures were described. Legal acts and regulations enabling landowners, rural and urban communities, or criminal courts to initiate deportation proceedings were analyzed.

Keywords: history of law, legal institution, exile, Siberia

Die Deportation als Rechtsinstrument im Russischen Reich

Zusammenfassung: Der Beitrag stellt die Institution der Deportation nach Sibirien als eine besondere Rechtskonstruktion im vorrevolutionären Russland dar. Der Autor versucht, das Thema der Rechtskonstitution der Deportation in den russischen Territorien nahezubringen, wobei er sich darauf konzentriert, die Genese der besagten Institution und ihre Materialisierung in verschiedenen Zweigen des russischen Rechts, vor allem des Verwaltungs- und Strafrechts, zu skizzieren. Darüber hinaus werden ausgewählte Rechtsnormen analysiert, wobei die Frage der Voraussetzungen für die Vollstreckung der Deportation und die Regeln für die Verbüßung von Deportationsurteilen näher beleuchtet werden. Außerdem werden die zur Einleitung einer Abschiebung nach Sibirien gesetzlich bevollmächtigten Stellen genannt und die Unterschiede in den von ihnen durchzuführenden Verfahren beschrieben. Mit anderen Worten, es wird aufgezeigt, auf der Grundlage welcher Rechtsakte oder Vorschriften eine Deportation durchgeführt werden konnte: durch die Entscheidung eines Gutsbesitzers, durch den Beschluss einer Dorf- oder Stadtgemeinschaft oder durch das Urteil eines Strafgerichts.

Schlüsselwörter: Rechtsgeschichte, Rechtsinstitution, Exil, Sibirien

Zsyłka jako instytucja prawna w Imperium Rosyjskim

Streszczenie: Artykuł przedstawia instytucję zesłania na Syberię jako szczególną konstrukcję prawną w przedrewolucyjnej Rosji. Autor pragnie przybliżyć tematykę prawnego ukonstytuowania zesłań na terenach rosyjskich, skupiając się na zarysowaniu genezy danej instytucji oraz jej materializacji w różnych gałęziach prawa rosyjskiego, głównie administracyjnego oraz karnego. Ponadto przeprowadzono analizę wybranych norm prawnych, przybliżającą zagadnienie przesłanek do wykonania zesłania oraz zasad odbywania kar deportacyjnych. Wskazano również podmioty uprawnione, delegacją ustawową do inicjacji zsyłek na Sybir wraz z opisaniem różnic w postępowaniu przed każdym z nich, innymi słowy na podstawie jakiego aktu prawnego lub regulacji zesłanie mogło dokonywać się za pośrednictwem: decyzji właściciela ziemskiego, orzeczenia wspólnoty wiejskiej lub miejskiej, czy też wyroku sądu karnego.

Słowa kluczowe: historia prawa, instytucja prawa, zesłanie, Syberia

Karolina Studnicka-Mariańczyk

Jan Długosz University in Częstochowa
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4116-9350>

Józef August Ostrowski of the Korab Coat of Arms (1850–1923) – landowner, citizen, politician*

Introduction

The biography of Józef Ostrowski is an interesting example not only of the political career of a landowner born in a small, provincial town, but also of the inheritance of the role established by his father, following in his footsteps, using his connections and influence as well as adapting his views and ideas. For a history researcher, studying the life of Józef Ostrowski and the facts related to him is a good opportunity to draw conclusions that allow to characterize the person himself – the host and entrepreneur; social worker, and one of the leading Polish politicians of that time, i.e. the turn of the 19th and 20th centuries and the first dozen years of the 20th century. It is also an opportunity to focus research attention on the environment in which J. Ostrowski's life and career developed, and to try to identify the factors that favored his promotion or, on the contrary, hindered the development of his career. In turn, the course of his career raises questions about the breakthrough moments in his biography, in particular the attitudes towards historical events, motivations that determine the undertaken actions or those that lead to passivity. Another area of interest is the relationship between Józef and his father as well as relationships of all kinds, including with his family members, and social relationships with neighbors, colleagues and people within the social and political spheres. One could also ask questions about the influence of the father's ideological principles on his son's activities, or more broadly – about the influence of the landowning community with conservative views on the manifested political activity. The character of Józef

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0245/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

Ostrowski also arouses curiosity about the nuances of politics – in particular about the conditions of activity and the actions of the Regency Council. In general, researching the biography of Józef Ostrowski is a good opportunity not only to characterize the person and to trace his life story, but also to sketch the image of a certain social environment: a political alliance representing the interests of the landed gentry, as well as conservative thought – in terms of ideological range and worldview ideological or liberal in relation to economic issues; the implementation of a political concept resulting from experience and historical analysis, doubts and convictions about current necessities, tactical choices or alliances. The justification for this approach to the problem can be found in the statement that the biographies of individuals who are politically or socially active naturally contain a broader historical context at the cognitive and narrative level. This is due to the fact that the biographies of the described people have been shaped by historical events to a greater extent than those of people who spent most of their lives within the four walls of their house, farm, or little homeland. Thus, a biographer or history researcher must adjust his/her research observations accordingly, expanding the scope of scientific interest to include socio-political issues, including socio-cultural and household/economic aspects. Obviously, this task cannot be accomplished in a short article, as formal limitations are unavoidable. However, it is possible to take a closer look at the specific characteristics of the person described, to define the outline of the main issues, to set directions for further detailed research, or to sketch the results obtained. The author of this article has set such goals when she began researching on the figure of Józef Ostrowski. However, it should be specified and emphasized that the main focus of this article is on the first years of Ostrowski's life, schooling, academic education, and the beginnings of public activity. Other episodes of his biography are only hinted at and require further, more in-depth research.

Early life (childhood)

Józef Ostrowski was the fifth child of Aleksander and Helena Ostrowski of Morsztyn and the fourth, youngest son¹. He was born in Maluszyn on January 21, 1850, and baptized the following day, as evidenced by the record, a brief copy of which is presented below:

It took place in the village of Maluszyn on the twenty-one day of January, the year eighteen fifty, at five o'clock in the afternoon. Aleksander Ostrowski, the heir to Malu-

¹ Sketch of a family tree, prepared on the basis of documents preserved in the family archives – stored in the Archiwum Państwowe w Łodzi (hereinafter: APL), in a collection referred to as the Archiwum Potockich i Ostrowskich z Maluszyna (hereinafter: APiOM) – refer to K. Studnicka-Mariańczyk, *Siedziba ziemiańska Korabitów Ostrowskich w Maluszynie*, Warsaw 2014, p. 19.

szyn and other estates, thirty-nine years old and a resident of the village of Maluszyn, appeared. Also present were Zygmunt Dębicki, an agronomist, twenty-two years old, and Paweł Kowalski, a brewery bookkeeper, thirty-five years old, both from the village, who showed us a male child, born in the village of Maluszyn on the previous day, at nine o'clock in the evening, of his wife Helena of the Counts of Morsztyn thirty-four years old. The child was given the following names at the baptism: Józef Adam Zygmunt Aleksander, and his godparents were: Tomasz Count Potocki, heir to the estate of Prażek, and Helena of the Potocki Counts of the estate of Chrzastów. We have read and signed this deed in front of the witnesses.

Józef's childhood was spent in the happy atmosphere of a family home. The Ostrowski family stood out among the surrounding landed gentry due to their wealth – good management and continuous modernization of the manor farm which was part of the estate provided them with a steady income. The earnings from their economic activity were further increased by the benefits of Aleksander Ostrowski's professional and political activity. Thanks to these efforts, the family lived a prosperous life in a spacious, newly built residence of palace architecture. The mother's loving care, supported by a large group of servants, a governess, and carefully selected teachers, provided the children with the right conditions for growth, education, and development. Józef, like his siblings, was educated at home from an early age. There was no lack of foreign tutors among the guardians, whose task was not only to develop the children's intellectual abilities and prepare them for further education, but also to provide a basis for further mastery of European languages. In Helena Ostrowska's diary, we can find numerous fragments expressing her motherly concern for her children, their health and educational progress². From this we can conclude that Józef's health was not the best and he was prone to illness, and in later years he struggled with various ailments. However, he grew up well, and his mother especially enjoyed his lively intelligence, cheerful and kind disposition, ability and willingness to learn, and curiosity about the world. Helena Ostrowska, when describing various events at home or writing from abroad, always characterized her youngest son with loving words and using only superlatives, e.g. 'extremely talented', 'with rare abilities'³, etc. This attitude is well conveyed by the following diary fragment written during one of the foreign trips 'to the waters', undertaken for health reasons, but also to broaden her children's horizons:

This nice and beautiful child fulfilled his task to the fullest, cheering up his mother and older siblings, with his wit, enjoying the liveliness associated with submission, and with

² H. Ostrowska, *Dzieje Maluszyna i jego dziedziców, z opowiadania i z pamięci zebrane...*, z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A.J. Zakrzewski, Warsaw 2009, passim.

³ *Ibidem*, p. 20.

his desire for news, wise curiosity, enthusiasm for the fine arts, almost as if guiding them on the path of consuming the beautiful impressions of civilization unfolding around them. (...) A few months stay in Warsaw had already sharpened his young mind, which blossomed even more as a result of the many new sights and the acquaintance with children of different nationalities, with whom he learned French and made great progress in German during the year. In the field of geography, not only the practical aspect, but also the theory was cultivated with enthusiasm. It bore surprising fruit for a child of this age. Reading, writing, and native history were not neglected or delayed⁴.

Aleksander Ostrowski also noticed progress in the youngest son's development, although he did not participate in the children's daily activities and, according to the patriarchal model of the family and the resulting distribution of duties⁵, he did not directly deal with the care, upbringing or education of his children but rather supported his wife by giving his high priority to proper education and upbringing. He himself was a man with a university degree and fully appreciated the benefits of good education and a wide range of knowledge, both general, specific, and professional.

In his early childhood, apart from his parents and governors, the closest people to Józef were his younger sister Ludwika (1851–1926), and Stanisław Skórkowski (a cousin living in the neighborhood, the son of Kazimierz and Urszula Skórkowska of the Morsztyn Counts of Wielka Wola)⁶, as well as Aleksander Potocki (the youngest son of Henryk Potocki of Chrzęstów). His sister was almost at the same age, therefore she also participated in many games, home lessons, or walks in the area, while the boys were members of the 'Science Club' – an ad hoc group formed for educational purposes, under the care of a hired tutor (including the French Danton). The friendships forged at this time continued into later years, and particularly close bonds developed between Józef and Ludwika, and their older brother Jan Leon. In addition to family ties, they shared a common destiny – none of them started a family, so they lived together in Maluszyn, and also managed the estate together.

⁴ Ibidem, p. 68.

⁵ See: A.J. Zakrzewski, *Z dziejów dziewiętnastowiecznej rodziny ziemiańskiej. Ostrowscy h. Korab z Maluszyna*, [in:] *Dzieje Maluszyna...*, passim; D. Rzepniewska, *Rodzina ziemiańska w Królestwie Polskim*, [in:] *Spółczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o rodzinie* Vol. 9, ed. J. Leskiewiczowa, Warsaw 1991.

⁶ This is what Helena Ostrowska says in her diary (op. cit., p. 73). In turn, Tomasz A. Nowak (*Radomszczański słownik biograficzny*, Vol. 1, ed. G. Mieczyski, series: Radomszczańska Biblioteczka Regionalna, Vol. 13, Radomsko 2017, p. 168) mentions Bolesław Maurycy Skórzewski (1841–1908) as a companion of Józef's play and learning. It seems, however, that this information is incorrect because Bolesław accompanied Jan Leon Ostrowski (cf. H. Ostrowska, op. cit., p. 114), while Stanisław Skórzewski was Józef's companion.

School education and university studies

Home education was a common practice among wealthy landowning families to prepare children for secondary and higher education. For girls, this was usually the basic stage of education, since it was rarely decided to continue with education in public schools, at high school level, and even less so at university level. In this case, self-education was a natural way to broaden intellectual horizons and deepen knowledge. However, the approach to boys' education was different. Home education was only an introduction, a preparation for further learning. The case of Józef Ostrowski was no different. After reaching school age and acquiring the basics of general knowledge, the boy was sent to schools in Warsaw. First it was the Second Junior High School in Warsaw⁷, then he studied at the Warsaw Main School at the Faculty of Law and Administration and at the Imperial University of Warsaw. He continued his legal studies at the University of Berlin (Friedrich Wilhelm University), and he acquired agricultural knowledge at the Faculty of Agriculture in Halle and Hohenheim⁸.

Józef Ostrowski began his education in the Second Junior High School in Warsaw in the school year of 1862/1863, starting with the fourth grade. In Warsaw, he lived first with Mr. Groidevaux, the former teacher of his older brother Jan, and later he was under the care of Karol Peplowski⁹. Interestingly, the tutor's efforts were not limited to simply watching over young Józef's safety or ensuring his progress in school. As a tutor, Karol organized the boy's daily life in Warsaw: carriage rides, visits to the barber and tailor, regular baths or social gatherings. He was also responsible for purchasing the necessary textbooks and books, school supplies and materials, as well as maintaining the boy's wardrobe and underwear. In case of illness or cold, he brought in doctors and purchased medications. Another important task was to organize additional classes – tutoring, especially in the fields of music, drawing, gymnastics, and dance. Józef took piano lessons with two teachers – Mr. Pfanhauser and Mr. Kratzer. He also had the opportunity to do additional piano exercises in a specially rented room, and whenever possible, he attended other lectures and events to broaden his knowledge and cultural development¹⁰. All expenses related to Józef's education and stay in Warsaw were regularly covered by Aleksander Ostrowski on the basis of K. Peplowski's expense reports. Therefore, it can be assumed that the parents fully accepted the tutor's efforts, including those that went beyond school duties and broadened the young man's intellectual horizons. These actions

⁷ See: J. Schiller, *Warszawskie rządowe szkoły średnie w latach 1795–1862*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1994, Vol. 36, pp. 91–92, 108.

⁸ J. Molenda, *Józef August Ostrowski*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, Vol. 24, Wrocław 1979, p. 556.

⁹ H. Ostrowska, op. cit., p. 148.

¹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (hereinafter: AGAD) archival collection: APiOM, Wydatki Józefa Ostrowskiego, ref. II-82, pp. 501–509.

brought very good results in the form of grades on school certificates, awards and distinctions, as demonstrated by the following example:

ATTECTAT

[Patent]

[Certificate in Russian and Polish]

Ostrowski Józef of the Roman Catholic religion, aged 17, enrolled in the 4th grade of the Secondary School in Warsaw in 1862/3, remained there until the completion of the entire course of learning, that is, until June 19 (July 1) 1866. During his stay in the Junior High School, he was exemplary, and at the final exam he showed progress in the sciences, as follows:

Religion	excellent	Algebra	excellent
” in the Polish language	excellent	” Trigonometry	excellent
” ” Russian	satisfactory	” Physics	excellent
” ” Latin	excellent	” Mathematical Geography	excellent
” ” Greek	excellent	” Chemistry	excellent
” ” German	–	” Natural History	excellent
” ” French	excellent	” Geography	excellent
” Arithmetic	excellent	” History	excellent
” Geometry	excellent	” Calligraphy	satisfactory
		” Drawing	excellent

As a result, the Pedagogical Council of the Secondary School in Warsaw decided to issue this certificate to Ostrowski Józef, with proper signatures and applying the official seal.

Warsaw, 19 VI (1 VII) 1866¹¹.

Józef Ostrowski also achieved good results during his studies at the Warsaw Main School, which he began in 1866 and where he immediately received further credits. The curriculum consisted mainly of legal subjects such as: history and institutions of Roman law; encyclopedia and sources of law; pandect of law (extracts from literature); international, state, criminal and civil law. The scope of legal knowledge was supplemented by subjects such as: introduction to philosophy, encyclopedia of philosophical sciences, logic, Roman history, practical economics, and encyclopedia of public skills. He passed some exams with distinction, which allowed him to be included in the group of outstanding students – the best ones¹².

¹¹ Ibidem, ref. II-82, p. 499.

¹² Ibidem, p. 476a–e.

As already mentioned, Józef Ostrowski deepened his knowledge of law at the Imperial University of Warsaw, where in 1870, he obtained the degree of a candidate of law after defending his thesis *Legal power of evidence from witnesses in criminal proceedings*, published by J. Ostrowski in Berlin in 1872. In the monograph, the Author addressed issues such as (among many others):

On evidence in general, On evidence in criminal cases, Differences in the meaning of eyewitness testimony due to different procedural systems, Obligation to provide benefits and persons exempted from this obligation, General considerations according to which the value of testimony is assessed. Guarantee of the credibility of eyewitness testimony and its distribution, Consistency with other evidence, Number of witnesses, Conditions of complete evidence from witnesses according to the theory of evidence of Prussian and Austrian procedures in force in the Kingdom of Poland, etc.¹³

As already mentioned, the culmination of his legal studies was the beginning of studies at the University of Berlin. Józef's mother remembered this moment as follows:

Today, November 21, a new chapter begins in the young life of our son Józef. He has just said goodbye to us at the University of Berlin, after graduating from the Warsaw School of Economics, proudly holding the title of Candidate of Law. Józio is 21 years old. Certain principles, from which he has never deviated, a mind developed through exemplary diligent learning, we can therefore expect that he will not abuse his freedom and will return to us the same, only enriched with additional treasures of knowledge and experience of people and the world¹⁴.

Interestingly, Józef Ostrowski continued his studies at German universities, only in the field of agronomy. In this way he repeated the educational path of his father, Aleksander. On this basis, we can assume that the professional direction of Józef Ostrowski was defined quite early, as the acquisition of knowledge proceeded consistently, in accordance with the adopted plan and model established by his father¹⁵. It should be emphasized that the educational profile was a very good preparation for taking up a job within the official and administrative structures; whether on a local or national level, as well as for running a management board in one's own estate. Józef Ostrowski performed

¹³ J. Ostrowski, *Moc prawna dowodu ze świadków w postępowaniu karnem. Rozprawa napisana dla pozyskania stopnia kandydata prawa Carskiego Uniwersytetu Warszawskiego*, Berlin 1872.

¹⁴ H. Ostrowska, op. cit., p. 245.

¹⁵ Certainly, there have been some fluctuations and doubts about the choice of life's path – this will be discussed later in the article.

both types of activities with considerable success. The farms that belonged to the inherited estate always yielded significant income, and the political career was crowned with the appointment to the three-member Regency Council – a supreme authority in the Kingdom of Poland. Participation in the work of the Council was undoubtedly a great challenge, but also a fulfillment of personal ambitions. His knowledge of law was particularly useful.

The stay in Germany is connected with a peculiar anecdote that is told in Helena Ostrowska's memories, which is quoted here not only as an interesting fact, but also as an indication of a characteristic detail in the biography:

A few days later, on February 10, our son Józef arrived from Berlin to fulfill his duty to join the army. However, he arrived two days too late, as he had not received the two letters from us in which he was to report to Radomsko on [February] 8. This is not the kind of thing you would expect from an arch-wise [postmaster] with new equipment. Is this due to the lack of a Russian address? Unknown, because many letters from us and to us reach their destination. Can I blame one of the six officials at the post office in Radomsk(o), or was it disorder and negligence? Fortunately, the delay did not have too harmful effects on Józef's purchase. However, he had to sacrifice his last savings in Piotrków in exchange for his good fortune, No. 818, with a poor man sentenced to march out with the recruits, then submit his buyout, 1000 rbs, and be free once and for all, if one can say that, considering the constant change in laws and regulations¹⁶.

The quoted fragment from Helena Ostrowska's memories clearly explains how Józef escaped the draft, and also indicates a practice – quite common in landowning families, who could afford to buy out. Let us add that none of Aleksander's sons pursued a military career, although the father (as well as his grandfather – Wojciech Ostrowski) had gained war experience during the November Uprising (and perhaps that's why the young Ostrowscy avoided military service).

The host and social activist

After returning to the country in 1874, Józef Ostrowski took over the management board of the family estate, which included not only farms but also processing and industrial plants. To be precise, it was not an independent board, after all, the father was still alive. The older brother Jan Leon also had a lot to say, and the voice of Ludwika Ostrowska was often taken into account as well, especially in matters related to fruit and vegetable production, or textile manufacturing, which were under the management of

¹⁶ H. Ostrowska, *op. cit.*, p. 253.

the youngest, unmarried sister¹⁷. The relatively large number of farms and the diversity of agricultural and livestock production, as well as the functioning of the processing and industrial plants, gave each member of the family community a fairly large degree of autonomy in the performance of their duties and opportunities for involvement. The main strategy of operation was determined by Aleksander Ostrowski, taking into account the submitted suggestions and opinions, thanks to which (but also owing to the authority of A. Ostrowski in the circle of his family and colleagues) the management was carried out without major friction or discrepancies, and after his death, the arrangements were continued along the lines set earlier. The diversity of managerial responsibilities and the structural links between individual farms or plants were also important. They allowed for competent replacement in the absence/departure of a member of the community by persons remaining on site.

Józef Ostrowski directly managed the estate in Pukarzewo, and was also the director of the Sugar Beet Factory and Refinery in Silniczka¹⁸. The sugar factory belonged to the company founded by Aleksander Ostrowski, Henryk Potocki of Chrzastów, Jan Siemieński of Żytno, and Ignacy Ostrowski of Łękawa and Piaszczyce in the 1950s (1853)¹⁹. The heir to Maluszyn owned 50% of the company's shares, therefore he had the casting vote in management issues, including the appointment of the plant's management. For example, Jan Leon was the direction before Józef, and for the Józef, the youngest son, this work was an excellent practice in managing the company. Józef was undoubtedly the director of the plant and the manager of the farm. He made use of the knowledge he had acquired during his studies, as well as the experience of his father and older brother who was well versed in sugar-related matters and the operation of the sugar factory itself. Soon, new modern machines and processing equipment will appear in Silniczka, and the installed power generator will allow for partial electrification of the factory and the farm. Nevertheless, one could get the impression that these activities did not fully satisfy Józef's ambitions. Clear dilemmas had already arisen before his departure for Germany. We find traces of them in Helena Ostrowska's account:

(...) in a state of distressing hesitation about his future, he would be better off spending more time with and talking to his father, the most reliable advisor and a model of patience in the difficult circumstances in which we have to live. The question is whether Józio will wait for better times and continue with his law studies, which he has devoted himself to at the University of Warsaw, and for which he currently has no application in terms of

¹⁷ More: K. Studnicka-Mariańczyk, *Domena Ostrowskich z Maluszyna. Przykład przemian kapitalistycznych w polskim rolnictwie XIX wieku*, Warszawa 2014; eadem, *Ludwika hrabina Ostrowska (1851–1926)*, Warsaw 2016.

¹⁸ J. Molenda, op. cit., p. 556.

¹⁹ APL, APiOM, Akta dóbr Silniczka, ref. I-148.

a career or profession. Or will he immediately turn to the vocation of an agricultural host, the only field always open to every young Pole of means, regardless of his skills²⁰.

Based on the above, it can be assumed that a trip to Germany to study law was the result of personal aspirations, and on the other hand – a consequence of the lack of interesting job offers in the learned profession. In other words, studying abroad was an opportunity to acquire legal and managerial knowledge, including agronomic knowledge, and also to implement the “wait” plan, i.e. to wait for a change in unfavorable conditions. This situation appears to have repeated itself a few years later. The return to Maluszyn could be motivated not only by the desire to take over the inheritance or support the family in its economic efforts, but also by the lack of prospects for the use of legal qualifications and the opening of a clerical career. However, his ambitions remained alive, and the example of his father’s commitment provided additional impetus. From this perspective, it seems that we can better understand the motives for Józef Ostrowski’s social and later political activity. In addition to a natural inclination towards civic affairs, the activating factor was his own ambition, the desire to measure up to his father. The forces that moved him can be broadly described as the desire to go out into the world, beyond the hardships of farming and agricultural duties; the desire to make contacts, acquaintances that would break the barriers created by staying in the provinces and open up opportunities for further careers.

The search of his own way in life, however, began very modestly. Józef Ostrowski made his first efforts in 1876 by running for the office of a municipal judge. Let us turn once again to Helena Ostrowska’s notes, which thoroughly reflect the atmosphere associated with the competition for the position of a judge:

The educations he has received will lead him to this activity, and respectability encourages us to seize this opportunity to exert a healthy influence on this defective system in our community. Whether he will be elected is still a question, because many candidates, some of whom can barely sign their own name, driven by the prospect of financial benefits, are presented everywhere on lists intertwined with those who are driven by higher aspirations²¹. (...)

The candidacy of our son Józef in the commune of Dąbrowa, where he is little known, was lost; in the municipality of Koniecpol he was elected by the majority of votes, and in Maluszyn by acclamation. The effect made no distinction between that of the father ... and the son but was equally flattering for both: “He has not harmed us so he will not harm us ...!”. Thus, the day of the election became a day of triumph for our group (...)²².

²⁰ H. Ostrowska, *op. cit.* p. 253.

²¹ *Ibidem*, p. 385.

²² *Ibidem*, p. 390.

An undoubtedly important factor in the development of Józef Ostrowski's career was his father's position in the landowners' circles, among the leading entrepreneurs and financiers. Another important factor was Aleksander Ostrowski's connections with the most important officials in the state, established during his time as a minister. The social position of the Ostrowski family was strengthened by important family alliances, their wealth and social contacts. Józef's advancement on the ladder of social hierarchy followed, in a gradual process spread over several decades, during which the heir to Maluszyn matured as a person and as a politician. For our considerations at this point, it is worth noting that political advancement preceded social advancement, which continued later.

One of the first social activities of Józef Ostrowski was his participation (together with his brother Jan Leon) in the organization of the Agricultural Exhibition in 1874. Józef Ostrowski was a member of many different societies, sometimes somewhat "exotic", such as: the Polish Millers' Association. He financially supported the activities of local fire brigades, libraries, science clubs and scientific societies. As a lawyer, he settled disputes in the courts of peers and honor. An important episode in his biography was his cooperation with the Editorial Board of the Warsaw daily "Słowo" [*Word*] in 1899, of which he became a member. The initiative gathered to form a political party – the Real Politics Party – arose from the community centered around the newspaper's editorial office. The idea was implemented in 1905, during the wave of political thaw caused by Russia's defeat in the Russo-Japanese war and the subsequent revolutionary turmoil. In the meantime, Józef Ostrowski was elected president of the Party.

Significant moments of social activity were also the establishment of cooperation with the editors of the St. Petersburg weekly "Kraj" [*Country*], which resulted in an invitation of the group to the organizers of the Warsaw branch of the "Kraj" Information Bureau. In addition, participation in the work of the committee appointed to send a medical ship for wounded soldiers to the Far East was established²³. Later, he supported the activities of many social and economic societies, including Macierz Szkolna. In 1908–1917, he was a member and honorary president of the Council of the Society for the Support of Social Work. This organization was structurally and programmatically linked to the Real Politics Party.

Political activity

Józef Ostrowski began his political activity with informal and cabinet activities. As the son of Aleksander Ostrowski, the landowner's environment associated him with his

²³ J. Molenda, op. cit., p. 556.

father's activities and the legacy of Aleksander Wielopolski's political thoughts and actions. These were aimed at increasing the autonomy of the Kingdom and modernizing the country. Continuing this philosophy of political activity, Józef Ostrowski participated in social meetings where the situation in the country, in Russia and at the imperial court was discussed. In the course of these meetings, the concept of taking measures aimed at gaining allies in order to gradually increase the autonomy of the Kingdom matured. This meant the abandonment of the policy of russification, restoring the right to use the Polish language in schools and offices, and liberalizing the conditions for conducting economic, social and political activity. These allies were sought among Russian aristocrats, high-ranking officials, representatives of generals, and economic, financial and cultural elites. Józef Ostrowski used his contacts and position to organize such meetings and participated in many of them, at the request of friendly landowners and industrialists. As noted by Jan Molenda – the author of the biography of Józef Ostrowski in the Polish Biographical Dictionary – the heir to Maluszyn belonged to an influential group of Polish landowners, industrialists, and bankers. From the 1890s, they tried to use their personal connections to persuade the Russian authorities to change or soften their anti-Polish course²⁴. It is well known that these efforts did not bring the expected results, but they consolidated the group around the so-called Polish affairs and set the stage for further actions. Józef Ostrowski, on the other hand, proved to be a trustworthy representative of the landed gentry and the liberal-conservative party; an effective organizer, a competent lawyer, and a skillful politician who was not afraid of program work.

As mentioned above, the breakthrough in Józef Ostrowski's political career came in 1905 with the establishment of the Real Politics Party. From then on, the heir to Maluszyn – as the president of the Party elected by the delegates – significantly increased his public activity. He was not a politician who drew crowds at rallies or meetings, because he belonged to those activists who preferred to talk in the quiet shelter of the cabinet; to do organizational work, to draft create statutes, appeals, and program materials. However, he did not shy away from public speeches. As an example of this type of activity, we can use a part of the draft program for a rally prepared by Józef Ostrowski.

DRAFT PROGRAM (project program)

Polish realpolitik

In the face of this new era, which begins for our country with the appointment of the representatives of the people to the State Parliament, there is a concern that our nations

²⁴ Ibidem.

not waste this opportunity by reckless, premature or immature acts or omissions. From this concern arises the need to unite all moderate, prudent, and public-spirited individuals in common political and social work. As a means to this end, it is necessary to establish certain guiding principles of real politics that would guide serious citizens of our country in the new period of political life.

Wishing to contribute to this mission, we, the followers of the principles of Polish conservative politics, declare that in our efforts and actions we will adhere to the following guidelines:

(...)

When reforming the general state system in the spirit of decentralization, we shall take the position that the separate historical, ethnographic and cultural conditions of the Kingdom of Poland should be duly taken into account. Therefore, we shall strive to obtain for this Kingdom, by means of common nationwide institutions: a) autonomous and self-governing institutions; b) recognition of the right to use the Polish language as the national language in national offices and institutions; c) public education in the Polish language and the national spirit; d) finally, a cultivation and development of the national culture in a whole range of institutions and in the whole sphere of social life²⁵.

In the years 1906–1910 Józef Ostrowski was a member of the Russian Council of State, a member of several committees, and the chairman of the participants of the Polish Fraction of deputies representing various groups; in the country he organized election committees for the State Duma. However, after 1910, he gave up his mandate and limited his activity, which was undoubtedly due to health problems. This situation lasted until the outbreak of the war. Józef Ostrowski regained his vitality only after the withdrawal of the Russians from Warsaw and the occupation of the German administration. Then he resumed his organizational and political activity. The culmination of this activity and the peak of his career was his appointment as a member of the Regency Council of the Kingdom of Poland, a supreme authority that announced the imminent revival of independent statehood.

Among the archival documents, we can find a characteristic message sent to Józef Ostrowski's address in Warsaw. Due to the symbolism of its content, its pronunciation can serve as a summary of the political career of the heir to Maluszyn on his way to the heights of power.

²⁵ AGAD, APiOM, Akta Józefa Ostrowskiego ts. Stronnictwa Polityki Realnej, 1905–1912, ref. II-28, p. 6.

Radomsko, October 21, 1917.
 Powiat National Council
 Radom District, Piotrkowska District

Warsaw
 His Lord Excellency
 Józef Ostrowski
 Member of the Regency Council.

Most Beloved Lord!

The National Council of the Powiat of Radom, Piotrkowska District, is pleased to greet one of its compatriots and the highest dignitary of the Polish State, and to ask him to accept tribute to the Regency Council, together with the assurance of obedience and ardent support in the realization of the independent Polish State.

[stamp] [signature] President of the Powiat National Council. Leon Siemieński
 [signature] Secretary Stefan Pawłowski²⁶

References

Sources

- Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum Potockich i Ostrowskich z Maluszyna, Akta dóbr Silniczka, ref. I-148.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Potockich i Ostrowskich z Maluszyna, Akta Józefa Ostrowskiego ts. Stronnictwa Polityki Realnej, 1905–1912, ref. II-28; Wydatki Józefa Ostrowskiego, ref. II-82.

Research articles and publications

- Molenda J., *Józef August Ostrowski*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, Vol. 24, Wrocław 1979.
- Nowak A., *Radomszczański słownik biograficzny*, Vol. 1, ed. G. Mieczysławski, series: Radomszczańska Biblioteczka Regionalna, Vol. 13, Radomsko 2017.
- Ostrowska H., *Dzieje Maluszyna i jego dziedziców, z opowiadania i z pamięci zebrane...*, z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A.J. Zakrzewski, Warsaw 2009.
- Ostrowski J., *Moc prawna dowodu ze świadków w postępowaniu karnem. Rozprawa napisana dla pozyskania stopnia kandydata prawa Carskiego Uniwersytetu Warszawskiego*, Berlin 1872.

²⁶ Ibidem, ref. II-82, p. 590.

- Rzepniewska D., *Rodzina ziemiańska w Królestwie Polskim*, [in:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o rodzinie*, Vol. 9, ed. J. Leskiewiczowa, Warsaw 1991.
- Schiller J., *Warszawskie rządowe szkoły średnie w latach 1795–1862*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1994, Vol. 36.
- Studnicka-Mariańczyk K., *Siedziba ziemiańska Korabitów Ostrowskich w Maluszynie*, Warsaw 2014.
- Studnicka-Mariańczyk M., *Domena Ostrowskich z Maluszyna. Przykład przemian kapitalistycznych w polskim rolnictwie XIX wieku*, Warsaw 2014.
- Studnicka-Mariańczyk M., *Ludwika hrabina Ostrowska (1851–1926)*, Warsaw 2016.
- Zakrzewski A.J., *Z dziejów dziewiętnastowiecznej rodziny ziemiańskiej. Ostrowscy h. Korab z Maluszyna*, [in:] *Dzieje Maluszyna i jego dziedziców, z opowiadania i z pamięci zebrane...*, z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A.J. Zakrzewski, Warsaw 2009.

Józef August Ostrowski of the Korab Coat of Arms (1850–1923) – landowner, citizen, politician

Summary: Józef Ostrowski was the son of Aleksander and Helena Ostrowski of Morsztyn, and the last owner of the Maluszyn estate on the Pilica River. After graduating from junior high school in Warsaw, the heir to Maluszyn studied at the Warsaw Main School and then at the Imperial University of Warsaw. At the latter university, he received his Master's degree by presenting his diploma thesis in the field of jurisprudence. He continued his law studies in Berlin. He also studied agriculture at the Universities of Halle and Hohenheim. After returning to his homeland, he followed the career of his father, Aleksander Ostrowski. He was involved in economic, social, and political activities and held various positions; he was the president of the Land Credit Society in Kalisz (similarly to Aleksander Ostrowski), a member of the Editorial Board of the daily “*Slowo*” [*Word*], one of the organizers of the Real Politics Party (later its president), a member of the Russian Council of State, the president of the Polish Fraction, the vice-president of the Union of the Fractions of the Kingdom of Poland, Lithuania and Ruthenia, a member of the Second State Duma, and a member of the Regency Council. His social activity is also worth mentioning. He was a municipal judge, and he participated in the establishment of agricultural societies, landowners' and rural self-governments. His career path was similar to that of his father.

Keywords: Józef Ostrowski, gentry, politics, education, career, estate

Józef August Ostrowski Wappen Korab (1850–1923) – Landadliger, Bürger, Politiker

Zusammenfassung: Józef Ostrowski – Sohn von Aleksander Ostrowski und Helena Ostrowska, geb. Morsztyn, der letzte Besitzer der Domäne Maluszyna am Fluss Pilica. Der Erbe von Maluszyna nahm nach dem Abitur am Warschauer Gymnasium ein Studium an der Warschauer Hauptschule und anschließend an der Zarenuniversität in Warschau auf. An dieser Universität verteidigte er sein Magisterdiplom mit einer Arbeit aus dem Bereich der Rechtswissenschaften. Anschließend setzte er sein Jurastudium in

Berlin fort. Außerdem war er Student der landwirtschaftlichen Fakultäten der Universitäten Halle und Hohenheim. Nach seiner Rückkehr nach Polen begann er seine berufliche Laufbahn nach dem Vorbild seines Vaters Aleksander Ostrowski. Er engagierte sich in wirtschaftlichen, sozialen und politischen Bereichen. Er übernahm folgende Ämter: Präsident der Kredit- und Landgesellschaft in Kalisz (wie Aleksander Ostrowski), Mitglied der Redaktion der Tageszeitung *Slowo*, einer der Organisatoren der Partei der Realpolitik (später ihr Präsident), Mitglied des russischen Staatsrats und Präsident des Polnischen Kreises, Vizepräsident des Verbands der Kreise des Königreichs Polen und der Länder Litauen und Ruthenien sowie Abgeordneter der Zweiten Staatsduma und Mitglied des Regentschaftsrats. Erwähnenswert ist auch sein soziales Engagement: Er war Gemeinderichter und beteiligte sich an den Vorarbeiten für die Gründung von landwirtschaftlichen Gesellschaften, der Land- und Dorfselbstverwaltung. Sein beruflicher Werdegang verlief ähnlich wie der seines Vaters.

Schlüsselwörter: Józef Ostrowski, Landadel, Politik, Bildung, Karriere, Domäne

Józef August Ostrowski herbu Korab (1850–1923) – ziemianin, obywatel, polityk

Streszczenie: Józef Ostrowski był synem Aleksandra i Heleny z Morsztynów Ostrowskich, ostatnim właścicielem domeny maluszyńskiej nad Pilicą. Dziedzic Maluszyna po ukończeniu gimnazjum w Warszawie podjął studia w Szkole Głównej Warszawskiej, a następnie na Carskim Uniwersytecie Warszawskim. Na tej właśnie uczelni obronił tytuł magistra, prezentując pracę dyplomową z zakresu prawoznawstwa. Studia prawnicze kontynuował następnie w Berlinie. Był także studentem wydziałów rolniczych na uniwersytetach w Halle i w Hohenheimie. Po powrocie do kraju rozpoczął drogę kariery wzorem ojca Aleksandra Ostrowskiego. Zajął się działalnością gospodarczą, społeczną i polityczną. Pełnił następujące funkcje prezesa Towarzystwa Kredytowo-Ziemskiego w Kaliszu (jak Aleksander Ostrowski), członka Rady Redakcyjnej dziennika „*Słowo*”, był także jednym z organizatorów Stronnictwa Polityki Realnej (potem jego prezesem), członkiem rosyjskiej Rady Państwa i prezesem Kola Polskiego, wiceprezesem Związku Kół Królestwa Polskiego i krajów Litwy i Rusi oraz posłem do II Dumy Państwowej i członkiem Rady Regencyjnej. Warto podkreślić również jego działalność społeczną – był sędzią gminnym, brał udział w pracach przygotowawczych do powołania towarzystw rolniczych, samorządu ziemiańskiego i wiejskiego. Droga jego kariery była podobna do tej, jaką przeszedł jego ojciec.

Słowa kluczowe: Józef Ostrowski, ziemiaństwo, polityka, edukacja, kariera, domena

Iwona Anna Ndiaye

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3881-0474>

Boris Sawinkow w egodokumentach rosyjskiej emigrantki Zinaidy Gippius

Egodokumenty w badaniach naukowych

Termin *egodokument* (zapisywany także jako *ego-dokument*), po raz pierwszy użyty przez holenderskiego historyka Jacquesa Pressera (1899–1970), na dobre zdomował się we współczesnych badaniach naukowych¹. Od drugiej połowy XX w. w piśmiennictwie zachodnioeuropejskim termin ten używany jest w odniesieniu do różnych form dokumentów osobistych, takich jak autobiografie, dzienniki, pamiętniki, listy, wspomnienia, życiorysy². Na gruncie polskim na określenie źródeł, które są związane z historiami osobistymi i mają charakter biograficzny, używa się pojęcia *literatura dokumentu osobistego*, *literatura pamiętnikarska*, *przekazy pamiętnikarskie* lub *dokumenty pamiętnikarskie*³. Wspólną cechą tego typu materiałów źródłowych, niezależnie od specyfiki gatunkowej i różnorodnych rodzajów, jest ich biograficzny charakter. Jak zasadnie zauważa Władysław Szulakiewicz:

Ego-dokumenty to źródła, które zawierają autopercepcję i prezentację historycznego wydarzenia, osoby/osób, instytucji, obiektu. Są to teksty powstające jako efekt dobrowol-

¹ Więcej na temat znaczenia egodokumentów w badaniach naukowych na gruncie badań polskich, holenderskich i niemieckich zob. W. Szulakiewicz, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16, s. 65–84.

² Do egodokumentów W. Szulakiewicz zalicza również petycje, ankiety, testamenty oraz raporty przesłuchań, niezbędne w kontekście badań historii społecznej.

³ W piśmiennictwie rosyjskim na określenie ego-dokumentów używane są następujące pojęcia: *документальная литература*, *документально-художественная литература*, *литература факта*, *человеческий документ*, *литература нон-фикшн/non-fiction*, *автодокументальный текст*, *эго-документ*. Badania, których przedmiotem pozostają cechy gatunkowe dzienników, odmienne od takich rodzajów pokrewnych jak zapiski, autobiografia, wspomnienia, listy, funkcjonuje termin *дневниковедение*.

nego lub przymusowego oświadczenia, raportu, sprawozdania, czyli dokumenty będące rezultatem przedstawienia osobistego świadectwa na temat siebie i innych osób oraz wydarzeń. Wspólną cechą wszystkich tekstów, które można określić jako ego-dokumenty jest to, że jako oświadczenia (zeznania, wyznania) dobrowolne lub wymuszone, choć stanowią wycinek określonej rzeczywistości, to dają jednak pewien obraz postrzegania nie tylko innych, ale siebie samego (czyli autora) w rodzinie, społeczności, środowisku, kraju lub klasie społecznej. Zawierają informacje odzwierciedlające stosunek autora/ów do systemów wartości i ich ewolucji na przestrzeni czasu. Ujawniają też stan wiedzy i doświadczenia życiowe. Wreszcie, ego-dokumenty uzasadniają, tłumaczą, usprawiedliwiają, przekonują o sensie zachowań indywidualnych, ludzkich⁴.

Projekty badawcze z wykorzystaniem egodokumentów realizowane są w dziedzinie nauk społecznych, pedagogicznych, nauk o mediach i in. Z coraz większym zaangażowaniem korzystają z nich również historycy i historycy literatury. O tym, w jaki sposób dokumenty osobiste mogą być wykorzystywane w badaniach historycznych, dowiadujemy się m.in. z prac Jacka Bukowskiego, Władysława Czaplińskiego, Stanisława Herbsta, Jerzego Maternickiego, Władysława Rusińskiego, Tomasza Szaroty, Jana Szczepańskiego, Mikołaja Tomaszewskiego⁵. Cykl międzynarodowych konferencji naukowych poświęconych egodokumentom pisarzy rosyjskich zorganizował Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego⁶.

Badania, których przedmiotem pozostaje autobiograficzna literatura niefikcyjna, stanowią również przedmiot wnikliwej uwagi specjalistów rosyjskich⁷. Kwestie dotyczące teorii, terminologii i metodologii badania tego typu tekstów są przedmiotem dysku-

⁴ W. Szulakiewicz, op. cit., s. 67.

⁵ Cykl artykułów podejmujących to zagadnienie ukazał się w 1972 r. na lamach pisma „Pamiętnikarstwo Polskie”: J. Bukowski, *Wartość poznawcza dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4, s. 88–100; W. Czapliński, *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 2–7; S. Herbst, *Pamiętnik i relacja jako źródło dla historyka wojskowości*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 6–9; W. Rusiński, *Materiały pamiętnikarskie w oczach historyka gospodarczego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 11–17; T. Szarota, *Dokumenty autobiograficzne w badaniach dziejów najnowszych*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 76–84; J. Szczepański, *Zasady gromadzenia i naukowego użytkowania dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4, s. 3–9. Zob. także: J. Maternicki, *Materiały autobiograficzne i ich funkcja poznawcza i dydaktyczna*, [w:] idem, *Historia i wychowanie*, Warszawa 1990; P. Rodak, *Prawda w dzienniku osobistym*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4, s. 23–38; M. Tomaszewski, *Korespondencja starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego (1711–1784) jako źródło poznania jego rodzinnych relacji i sporów sądowych*, „Echa Przeszłości” 2023, t. XXIV/1, s. 61–75.

⁶ *Dzienniki pisarzy rosyjskich. Kontekst literacki i historyczny*, seria „Studia Rossica”, t. XVII, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Lucewicz, Warszawa 2006; *Dzienniki, notatniki, listy pisarzy rosyjskich*, seria „Studia Rossica”, t. XIX, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Lucewicz, Warszawa 2007.

⁷ Zob. m.in. H.A. Богомолов, *Дневники в русской культуре начала XX века*, [w:] idem, *Русская литература первой трети XX века*, Томск 1999, s. 201–212; М.Ю. Михеев, *Дневник как эго-текст (Россия, XIX–XX)*, Москва 2007.

sji podejmowanych w ramach konferencji naukowych i sympozjów⁸. W tym kontekście warto przypomnieć obrady i dyskusje „okrągłego stołu”, zorganizowanego w 2008 r. w moskiewskim Instytucie Literatury Światowej⁹.

Cel badawczy i metodologia

W centrum uwagi autorki pozostają egodokumenty rosyjskiej diarystki Zinaidy Gippius (1869–1945), jednej z najciekawszych indywidualności twórczych końca XIX – początku XX w. Celem opracowania jest przedstawienie wizerunku Borisa Sawinkowa (1879–1925) w dziennikach powstałych w burzliwym okresie historycznym początku XX w. Niniejszy artykuł stanowi próbę dokonania kontekstualnej interpretacji zapisów diariuszowych pod kątem przedstawienia w nich sylwetki i działalności rosyjskiego rewolucjonisty. W związku z wyznaczonym celem badawczym sformułowano następujące zadania pośrednie: ustalenie systemu wyboru materiału, przeanalizowanie źródeł informacji, przesłedenie procesu powstawania dziennika jako tekstu dokumentalnego.

Materiał do analizy został wyodrębniony na podstawie dzienników powstałych w latach 1914–1925, stanowiących zapis wydarzeń politycznych, kulturalnych i społecznych w Rosji oraz na emigracji. Jako teksty źródłowe posłużyły nam wszystkie części *Dzienników petersburskich* (*Петербургские дневники*): *Niebieska księga* (*Синяя книга*, 1914–1917), *Czarne zeszyty* (*Черные тетради*, 1917–1919), *Czarny notatnik* (*Черая книжка*, 1919), *Szary notes* (*Серый блокнот*, 1919), *Brązowy notatnik* (*Коричневая книжка*, 1921–1925) oraz *Dziennik warszawski* (*Варшавский дневник*, 1920). Na potrzeby niniejszego opracowania autorka skorzystała z wersji włączonych do wydania dzieł zbiorowych opublikowanych w 2003 r.¹⁰ oraz wersji cyfrowej udostępnionej na platformie *Dzienniki i wspomnienia* (*Дневники и воспоминания*) utworzonej przez Europejski Uniwersytet w Sankt-Petersburgu¹¹.

Odwolując się do metody badań dokumentów osobistych, przyjęto założenie, że dzienniki dają świadectwo zarówno indywidualności twórczej ich autora, jak i czasów historycz-

⁸ W 2006 i 2008 r. w Kazańskim Uniwersytecie odbyły się międzynarodowe konferencje „Синтез документального и художественного в литературе и искусстве”. Publikacja materiałów pokonferen-syjnych zob. *Синтез документального и художественного в литературе и искусстве: Сборник статей и материалов международной научной конференции (3–6 мая 2006 г.)*, Kazań 2007; *Синтез документального и художественного в литературе и искусстве: Сборник статей и материалов второй международной научной конференции (5–9 мая 2008 г.)*, Kazań 2009.

⁹ Zob. *Литература и документ: теоретическое осмысление темы. Материалы „круглого стола”*, „Литературная учеба” 2009, nr 1, s. 198–210; *Литература и документ: теоретическое осмысление темы. Материалы „круглого стола”*, „Литературная учеба” 2009, nr 3, s. 190–197.

¹⁰ З. Гиппиус, *Собрание сочинений*, т. 8: *Дневники. 1893–1919*, т. 9: *Дневники. 1919–1941, Воспоминания*. Москва 2003. Dalej cytaty z tego wydania opatrzone w tekście głównym datą w nawiasie.

¹¹ *Дневники и воспоминания*, [w:] *Прожито*, Европейский университет в Санкт-Петербурге, <https://corpus.prozhito.org/notes?date=%221921-01-01%22&diaries=%5B128%5D>.

nych. Punktem wyjścia do podjętych rozważań pozostaje zatem stanowisko, że egodokumenty pozwalają wyjaśnić „białe plamy” historii, zrozumieć źródła i konteksty realnych wydarzeń oraz odkrywać nowe fakty w badaniach historycznych. Dlatego też, podobnie jak ma to miejsce we współczesnych projektach badawczych, należy traktować egodokumenty, z jednej strony, jako źródło kultury historycznej, z drugiej zaś – jako „świadectwo świadomości historycznej oraz historii mentalności jednostek i grup społecznych”¹².

Dzienniki Zinaidy Gippius jako dokument historyczny

Warto nadmienić, że różnorodne gatunki dokumentów osobistych intensywnie rozwijały się w Rosji od drugiej połowy XVIII w. do końca XIX w. Szczególną popularnością cieszyły się korespondencja, dzienniki i literatura pamiętnikarska. Wśród autorów nie brakuje znaczących postaci historycznych i wybitnych indywidualności carskiej Rosji. W charakterze reprezentatywnych przykładów należy przywołać *Listy rosyjskiego podróżnika* (*Письма русского путешественника*, 1801), w których Nikołaj Karamzin zawarł wrażenia z podróży po Europie Zachodniej w latach 1789–1790, pamiętniki cesarzowej Katarzyny II czy księżnej Katarzyny Daszkowej – pierwszej damy dworu i jednej z najciekawszych postaci rosyjskiego Oświecenia.

Od XIX w. obserwacje na temat aktualnych wydarzeń publikują wybitni poeci i prozaicy (Aleksander Puszkina, Nikołaj Gogol, Aleksander Hercen, Fiodor Dostojewski i in.). Utwory biograficzne, zawierające własne doświadczenia i przemyślenia, wywarły wpływ na pojawienie się nowego gatunku literackiego (*dziennik pisarza*), łączącego elementy dokumentalne, publicystyczne i literackie.

Nową kartę tego rodzaju piśmiennictwa rosyjskiego otwiera wiek XX. W literaturze radzieckiej, w której od końca lat 20., z uwagi na sytuację polityczną, cenzurę państwową oraz ryzyko przeszukań i aresztów, zauważalne jest zmniejszenie popularności form autobiograficznych. Okres rewolucji, wojny domowej i emigracji został uwieczniony przede wszystkim w egodokumentach przedstawicieli tzw. pierwszej fali emigracji (1920–1940), tj. tych, którzy opuścili ojczyznę po przewrocie bolszewickim i w większości przypadków na obczyźnie spędzili resztę życia. Ważną częścią współczesnych badań emigrantologicznych, jako cenne dokumentarne świadectwo historii, pozostają dzienniki Iwana Bunina, Michaiła Priszwina i Borisa Sawinkowa, wspomnienia Niny Berberowej, Nikołaja Bierdiajewa, Dmitrija Mereżkowskiego i Nadieżdy Teffi i in. Znaczenie i aktualność prozy wspomnieniowej i biograficznej dla procesu przywracania pamięci historycznej znalazły odzwierciedlenie w licznych opracowaniach¹³.

¹² W. Szulakiewicz, op. cit., s. 76.

¹³ Więcej na ten temat zob. Н.Н. Кознова, *Мемуарная проза русских писателей-эмигрантов: осмысление революционной стихии в России XX века*, „Преподаватель XXI века” 2007, nr 4, s. 110–116; eadem, *Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: осмысление исторического пути России*,

Do tego typu źródeł należą również dzienniki Zinaidy Gippius, której dorobek twórczy zajmuje ważne miejsce w rosyjskiej kulturze końca XIX i pierwszej połowy XX w. Gippius była nie tylko wybitną poetką i wpływowym krytykiem, lecz także aktywną organizatorką życia kulturalnego i literackiego w Rosji i na emigracji¹⁴. Ponadto należała do najbardziej utalentowanych diarystek swojej epoki. Dzienniki są nie tylko dopełnieniem dzieł literackich, ale również cennym źródłem dziejów przedrewolucyjnej i porewolucyjnej Rosji. Życie Gippius przypadło bowiem na okres przełomów, kryzysów i napięć, które znamionowały takie wydarzenia historyczne, jak rewolucja 1905 r., pierwsza wojna światowa, przewrót bolszewicki 1917 r., wojna domowa, druga wojna światowa, masowa emigracja z Rosji.

Poza tym literacki klimat Petersburga początku XX w. sprzyjał różnym formom autobiograficznym. Wraz z mężem, Dmitrijem Mereżkowskim, Gippius uznawana jest za prekursorkę modernizmu i jedną z najwybitniejszych przedstawicielek tzw. starszego pokolenia rosyjskich symbolistów. To właśnie do Mereżkowskich należała idea słynnych zebrań religijno-filozoficznych w Petersburgu (1901–1903). W latach 1889–1913 ich petersburskie mieszkanie w „Domu Muruzi”¹⁵ stało się jednym z centrów życia literacko-artystycznego, a mieszkanie przy ul. Siergijewskiej w latach 1914–1918 – centrum politycznym. Sytuacja społeczno-polityczna dwukrotnie zmusiła Gippius do opuszczenia kraju. Bezpośrednią przyczyną dwuletniej emigracji była „krwawa niedziela” 9 stycznia 1905 r., która dała początek pierwszej rosyjskiej rewolucji. Kolejna, w 1919 r., była spowodowana rozczarowaniem ideą rewolucji i przemianami, które nastąpiły w Rosji po przewrocie bolszewickim.

Udział w znaczących wydarzeniach historycznych motywował Gippius do ich utrwalania. *Dzienniki*, które powstawały na przestrzeni ponad pół wieku, wyrosły z niezwy-

Белгород 2009; Н.Н. Кознова, *Реальный факт и художественный вымысел в мемуарах писателей-эмигрантов первой волны*, [w:] *Мемуаристика росыйска и ей контексты культуове*, seria „Studia Rossica”, t. XX, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, Warszawa 2010, s. 83–94; Н.Н. Кознова, *Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: концепции истории и типология форм повествования*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2011; Е.Г. Местергази, *Художественная словесность и реальность (документальное начало в отечественной литературе XX века)*, Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук, Москва 2008; Е.М. Криволапова, *Жанр дневника в наследии писателей круга В.В. Розанова на рубеже XIX–XX веков*, Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук, Москва 2013; К.Д. Гордович, *Дневник писателя как документ эпохи и художественный текст*, в: *Дергачевские чтения – 2011. Русская литература: национальное развитие и региональные особенности. Материалы X Всероссийской научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения И. А. Дергачева*, Екатеринбург, 6–7 октября 2011 г., т. 1, сост. А.В. Подчиненов, Екатеринбург 2012, s. 71–78.

¹⁴ Gippius pisała pod różnymi męskimi pseudonimami (Лев Пушин, Товарищ Герман, Роман Аренский, Антон Кирша, Никита Вечер). Najbardziej ostre wypowiedzi i bezkompromisowe opinie podpisywała jako Anton Krajnij (Антон Крайний).

¹⁵ Dawny dom księcia Aleksandra Muruzi, porucznika, oficera pułku ułanów lejbgwardii Jego Wysokości w latach 1893–1898. Budynek znajdował się w Sankt-Petersburgu, na rogu ulic Litiejnyj prospekt i Pantielejmonowska. W tym samym domu pod numerem 28 mieszkał przyszły Laureat Literackiej Nagrody Nobla Josif Brodski.

klej pasji do pisania, z potrzeby utrwalenia myśli, przeżyć i faktów. Potrzeba ta zrodziła się dość wcześnie, pierwsze zachowane notatki odnoszą się do 1893 r. Pierwszy dziennik *Contes d'amour. Dziennik historii miłosnych (Contes d'amour. Дневник любовных историй)*, który powstawał w latach 1899–1907, stanowi unikalny dokument swoich czasów, pozwalający wniknąć w indywidualny proces twórczy, a także w kontekst historyczny ówczesnego życia literackiego i kulturalnego¹⁶. Dzienniki paryskie, przepełnione tęsknotą za utraconą ojczyzną, rejestrowały trudną emigracyjną codzienność oraz antybolszewickie nastroje rosyjskich emigrantów. Dzienniki *Rok wojny (Год войны, 1939)* i *Szare z czerwonym (Серое с красным, 1940–1941)* stanowią zbiór różnorodnych informacji zarówno z życia osobistego pisarki, jak i społeczno-politycznego. Ostatni zapis umieszczony jest pod datą 21 czerwca 1941 r. i dotyczy rozwoju wydarzeń na froncie drugiej wojny światowej.

Z kolei interesujące nas *Dzienniki petersburskie* dokumentują z jednej strony osobiste losy i przemyślenia intelektualistki w trudnym okresie dziejowym Rosji, bowiem – jak podkreśla Alina Nowożyłowa – „В творчестве З. Н. Гиппиус дневники имеют тем большее значение, что они выступают как явление культуры, истории, идеологии эпохи и принадлежат крупной личности XX столетия”¹⁷. Z drugiej zaś mają walor *stricte* historyczny, stanowiąc wręcz kronikarski zapis tragicznych wydarzeń z okresu przemian rewolucyjnych, wojny domowej, przewrotu bolszewickiego i pierwszych lat emigracji. Poszczególne części stanowią odrębną całość, jednocześnie jednak są kontynuacją poprzedniej, tworząc tym samym jeden tekst o charakterze dokumentalnym. Jak podkreśla Iwona Krycka-Michnowska:

Łączy je chronologia prowadzenia zapisów, tematyka, główne motywy, postacie, czasoprzestrzeń, przede wszystkim zaś – osoba autorki, narratorki i jednocześnie bohaterki. Wszystkie cztery części dziennika są jej opowieścią o czasach i o samej sobie, ukazują obraz Petersburga i Rosji w przełomowym momencie historii, którą nieodwracalnie odmieniła również losy diarystki¹⁸.

¹⁶ Więcej na ten temat zob. I. Fedorczyk, *Авторские стратегии Зинаиды Гиппиус: конструирование „женственности” в „Contes d'amour”*, „Polilog. Studia Neofilologiczne” 2012, nr 2, s. 155–162; K. Гордович, *Идеи и образы в дневниках русских писателей 1918–1919 гг. (И. Бунин, З. Гиппиус, В. Короленко, М. Пришвин)*, [w:] *Literatura rosyjska XVIII–XXI w. Dialog idei i poetyk. Dyskurs o współczesności*, red. O. Główko, E. Sadzińska, Łódź 2010, s. 104–111.

¹⁷ А.М. Новожилова, *Петербургские дневники Зинаиды Гиппиус („Синяя книга”, „Черные тетради”, „Черная книжка”, „Серый блокнот”): проблемы поэтики жанра*, Санкт-Петербург 2004, <https://www.disserscat.com/content/peterburgskie-dnevniky-zinaidy-gippius-sinyaya-kniga-chernye-tetradichernaya-knizhka-seryi-/read> (dostęp: 10 XI 2024).

¹⁸ I. Krycka-Michnowska, *Przemilczane i wykrzywane. O prawdzie w dziennikach i publicystyce Zinaidy Gippius*, „Conversatoria Litteraria” 2016, R. X, s. 282.

We wstępie do swoich dzienników Gippius przyznawała, że życie w Petersburgu i możliwość bezpośredniej obserwacji aktualnych wydarzeń wymuszały wręcz prowadzenie takich zapisków. Określając istotę swojego przedsięwzięcia pisarskiego, diarystka podkreślała rolę swoich wypowiedzi jako głosu inteligencji – „sumienia i rozumu Rosji”:

Наша жизнь, наша среда, моя и Мережковского, и наше положение, в общем, были благоприятны для ведения подобных записей. Коренные жители Петербурга, мы принадлежали к тому широкому кругу русской «интеллигенции», которую, справедливо или нет, называли «совестью и разумом» России. Она же – и это уже конечно справедливо – была единственным «словом» и «голосом» России, немой, притайно-молчащей – самодержавной¹⁹.

Ów „głos Rosji”, od momentu pierwszego wydania w 1929 r. *Dzienników Gippius*, niezmiennie przyciąga uwagę czytelników i krytyków²⁰. Zachowana spuścizna dziennikowa rosyjskiej emigrantki stanowiła także przedmiot pogłębionych badań naukowych²¹. Zdaniem badaczy jednym z tych czynników, który decyduje o zainteresowaniu współczesnego odbiorcy egodokumentami Gippius, jest ich dokumentalny charakter oraz przyświecająca autorce chęć dania świadectwa prawdzie o „zagładzie Rosji”²². O historycznej wartości dzienników Z. Gippius pisała rosyjska emigrantka Nina Berberowa:

Есть несколько причин, почему *Синяя книга*, оказавшаяся снова в наших руках после пятидесяти лет, будет прочитана и перечитана, и не будет забыта. Она принадлежит к числу исключительных документов исключительной эпохи России (1914–1920) и бросает яркий (и безжалостный) свет на события, потрясшие мир в свое время. Все главные участники – видные деятели Февральской революции

¹⁹ З.Н. Гиппиус, *Петербургский дневник*, [w:] *Литература русского зарубежья: антология*, т. 1, Москва 1990, с. 176.

²⁰ Pierwsze wydanie fragmentów dziennika: З. Гиппиус, *Синяя книга*, Белград 1929. Pierwsze pełne wydanie emigracyjne: З. Гиппиус, *Петербургские дневники. 1914–1919 (История моего дневника. Синяя книга. Черная книжка. Серый блокнот)*, предисловие и примечания Н.Н. Берберова, Нью-Йорк–Орфей 1982. W Rosji po raz pierwszy w całości ukazały się w latach 90.

²¹ Zob. m.in. I. Fedorczyk, *Авторские стратегии Зинаиды Гиппиус: конструирование „женственности” в „Contes d’amour”*, „Polilog. Studia Neofilologiczne” 2012, nr 12, s. 155–162; I. Krycka-Michnowska, *Rosja, rewolucja, bolszewizm w „Dziennikach petersburskich” Zinaidy Gippius*, [w:] *Epoka a literatura i język w Słowiańszczyźnie Wschodniej*, red. A. Ksenicz i in., Zielona Góra 2013, s. 131–140; eadem, *Propaganda antybolszewicka w porewolucyjnej publicystyce Zinaidy Gippius*, [w:] *Idea i komunikacja w języku i kulturze rosyjskiej*, red. A. Dudek, Kraków 2010, s. 485–493; eadem, *Przez pryzmat wygnania. Zinaida Gippius o totalitaryzmie*, „Conversatoria Litteraria” 2014, R. VIII, s. 67–82; eadem, *Przemilczane i wykrzywane...*, s. 277–289.

²² Por. „Już wkrótce po przewrocie bolszewickim, traktując jako swój obowiązek «wykrzyczenie» świata prawdy o zagładzie Rosji. Zaczęła przygotowywać dzienniki do druku: poprawiała je, przepisywała ręcznie i na maszynie, redagowała”. Cyt.: I. Krycka-Michnowska, *Przemilczane i wykrzywane...*, s. 282.

и личные знакомые (или даже близкие друзья) Мережковских. Впрочем, сказать «обоих Мережковских», пожалуй, будет не совсем справедливо. Д.С. всю жизнь интересовался книгами, идеями и даже фактами (правда не личными фактами отдельных людей, но фактами общественно-историческими) гораздо сильнее, чем самими людьми. З.Н. – наоборот. Она каждого встречного немедленно клала, как букашку, под микроскоп, и там его так до конца и оставляла²³.

W nocie wydawniczej do wydania polskiego czytamy:

Dzienniki petersburskie oraz szczególnie interesujący dla czytelnika polskiego *Dziennik warszawski* zaliczane są do najwybitniejszych osiągnięć rosyjskiej memuarystyki XX wieku (...) [Z. Gippius – I.A.N.]. Pozostawiła wstrząsający w swej wymowie zapis sytuacji w kraju ogarniętym wojenną i rewolucyjną pożogą. Umiejętność oceny przyczyn i skutków rejestrowanych wydarzeń, towarzysząca jej intelektualna refleksja oraz talent pisarski autorki pozwalający na kreślenie przejmujących obrazów dnia powszedniego tych dramatycznych lat czynią z obu dzienników tchnące autentyzmem i cenne źródło historyczne²⁴.

Obraz Borisa Sawinkowa w *Dziennikach petersburskich* Zinaidy Gippius

Jednym z powodów szczególnego zainteresowania egodokumentami Z. Gippius ze strony badaczy zajmujących się historią Rosji pierwszej połowy XX w. pozostaje fakt, że stanowią one cenne źródło informacji biograficznych głównych aktorów ówczesnej sceny politycznej oraz działaczy życia literackiego i kulturalnego. Na kartach jej dzienników wybrzmiewają bowiem setki nazwisk osób z jej najbliższego otoczenia, znanych z pierwszych stron gazet, a także stałych bywalców petersburskiego mieszkania Merezkowskich. Wśród nich na uwagę zasługuje postać Borisa Sawinkowa, jednego z liderów partii eserowców, przywódcy Organizacji Bojowej, wsławionego zamachami terrorystycznymi na wysokich urzędników carskiej administracji, w tym Wiaczesława von Plehwe, szefa tajnej policji politycznej oraz wielkiego księcia Sergiusza Aleksandrowicza, wuja Mikołaja II.

Uważna lektura *Dzienników petersburskich* pozwala prześledzić historię tych kontaktów, w których możemy wyróżnić kilka etapów – od wzajemnej fascynacji po całkowite ideowe rozejście. Początek ich bliskiej znajomości przypada na 1906 r., gdy

²³ З. Гиппиус, *Петербургские дневники. 1914–1919...*

²⁴ Na podstawie noty wydawniczej pierwszego polskiego wydania: Z. Gippius, *Dzienniki petersburskie (1914–1919). Dziennik warszawski (1920–1921)*, tłum. H. Chłystowski, Warszawa 2010.

Gippius (wraz z D. Merezkowskim i D. Filosofowem) przebywała w Paryżu, a Sawinkow, przeżywając rozczarowanie w dotychczasowej działalności, porzucił partię socjalistów rewolucjonistów. W tym okresie Merezkowsy otoczyli Sawinkowa opieką mentorską i mocno wspierali jego poczynania w dziedzinie literatury. Gippius była redaktorką i autorką tytułu jego debiutanckiej powieści *Koń blady* (*Конь бледный*). Świadectwo tego faktu pozostawia Gippius w swoim dzienniku pod datą 14 marca 1911 r.: „Я роман Савинкова цензурила и заглавие к нему выдумала. Написан он, конечно, от наших совместных разговоров”²⁵. Na koncepcję powieści, przepełnionej symboliką apokaliptyczną, wyraźny wpływ miały poglądy Merezkowskich, zwłaszcza w odniesieniu do idei religijnych oraz poglądów na kwestie przemocy i wolności. Idea powieści, napisanej w formie wspomnień terrorysty o zamachu na księcia Siergieja Aleksandrowicza, zrodziła się w rozmowach, które toczyły się w kręgu polityków i rewolucjonistów, głównie eserowców, przebywających na emigracji we Francji z powodu prześladowania przez władze rosyjskie. Wśród nich był m. in. Gieorgij Plechanow, który po rozbiciu organizacji Wola Ludu (*Народная воля*) w 1879 r. został jednym z przywódców rewolucyjnych narodników – grupy Czarny Podział (*Черный предел*), a także Ilja Fondaminski (pseudonim Bunakow), w przeszłości aktywny działacz partii eserowców, w przyszłości zastępca przewodniczącego Komitetu Wykonawczego Rady Delegatów Chłopskich, a latem 1917 r. tymczasowy komisarz Floty Czarnomorskiej.

Dodajmy, że to Gippius zaproponowała pseudonim literacki – W. Ropszyn, pod którym Sawinkow publikował różne utwory²⁶. Jak podaje Igor Bielow, pseudonim „nawiązuje do miasteczka Ropsza, położonego w pobliżu Petersburga, gdzie spiskowiec zabił cara Piotra III”²⁷. Ponadto dzięki staraniom Gippius została zebrana i wydana pośmiertnie poezja Sawinkowa²⁸. Zbiór wierszy ukazał się w 1931 r. nakładem wydawnictwa rosyjskiego emigranta Ilji Kowarskiego (I.N. Swienjanskiego), dawnego eserowca (staż partyjny od 1899 r.), z przedmową Gippius i zdjęciem autorstwa Piotra Szumowa – człowieka o bogatej rewolucyjnej przeszłości, jednego z najbardziej znanych fotografów tamtych czasów specjalizujących się w fotografii portretowej²⁹.

²⁵ Cyt. wg: Д. Мережковский, *Большая Россия*, автор предисловия и послесловия, составитель С.Н. Савельев, Ленинград 1991, s. 255.

²⁶ B. Sawinkow jest znany również jako publicysta, autor utworów literackich i wspomnień. Pisał pod licznymi pseudonimami (B. Ропшин, Б. Н., Вениамин, Галлей Джемс, Крамер, Ксешинский, Павел Иванович, Роде Леон, Субботин Д. Е., Ток Рене, Томашевич Адольф, Чернецкий Константин).

²⁷ И. Белов, *Писатель с браунингом и динамитом. Борис Савинков и Польша*, [https://culture.pl/gu/article/pisatel-s-brauningom-i-dinamitom-boris-savinkov-i-polsha](https://culture.pl/pl/gu/article/pisatel-s-brauningom-i-dinamitom-boris-savinkov-i-polsha).

²⁸ Zob. В. Ропшин, *Книга стихов*, предисловие З. Гиппиус, Париж 1931.

²⁹ Piotr Szumow (fr. Pierre Choumoff, 1872–1936) – rosyjski socjalista żydowskiego pochodzenia. Wielokrotnie aresztowany i więziony za udział w strajkach i działalności agitacyjnej. Emigrował w 1908 r. do Paryża, gdzie otworzył własne atelier. Zasłynął z portretów sław, w tym jako osobisty fotograf znanego francuskiego artysty François-Auguste-René Rodina. Na początku lat 30., z powodu kryzysu finansowego, wyjechał do Polski. W 1934 r. nagrodzony Krzyżem Niepodległości za działalność rewolucyjną. Pochowany na cmentarzu ewangelicko-reformowanym w Łodzi.

Mereżkowsy nawiązali bliskie relacje z Sawinkowem, a dawny terrorysta był częstym gościem w ich paryskim mieszkaniu. W dziennikach z 1908 r. Gippius szczegółowo opowiedziała o spotkaniach, codziennym życiu, procesie twórczym i niemiłkających dyskusjach na temat planowanego zamachu na cara: „Вечером Дм[итрий] опять к Савинкову ходил. Уговаривал царя не убивать. Не для царя – а для Савинкова. Да, Савинкову это поздно, а вообще м[ожет] б[ыть] рано. Т. е. *может* быть. А надо знать наверное” (1 lutego 1908 r.).

Działania Sawinkowa przedstawiane są w określonym kontekście politycznym. Gippius starała się odzwierciedlić atmosferę ówczesnej walki wewnętrznej i ścieranie się różnych opcji politycznych:

Задолго до войны мы сблизилась с некоторыми эмигрантами (между прочим с Савинковым), с которыми мы поддерживали постоянные сношения. Это была партия социалистов-революционеров. Несмотря на плохо разработанную идеологию, партия эта казалась нам наиболее органической, наиболее отвечающей русским условиям. За соц.-революционерами, как народниками, стояло уже свое историческое прошлое. Что касается партии социал-демократической, – партии, сравнительно новой в России, лишь после 1905 года оформившейся у нас по западным образцам и уже расколотой на большевиков и меньшевиков, то самая основа ее экономической материализм, – была нам, и некоторой части русской интеллигенции, особенно чужда (как и самому русскому народу, – казалось нам). Все десять лет мы вели с ней последовательную, очень внутреннюю, идейную борьбу³⁰.

Gippius formalnie nie należała do żadnej partii, jednak przedmiotem jej szczególnej uwagi pozostają wydarzenia społeczne i polityczne. Po tym jak powróciła do Petersburga w 1914 r., podobnie jak wielu innych rosyjskich intelektualistów, z wielkimi nadziejami przyjęła rewolucyjny zryw, który miał warunkować zakończenie wojny i realizację idei wolności. Ponadto, jak niejednokrotnie podkreślała diarystka, polityka przenikała wszystkie sfery życia i zajmowała bez wyjątku przedstawicieli różnych profesji i grup społecznych:

Разделения на профессиональные круги в Петербурге почти не было. Деятели самых различных поприщ, – ученые, адвокаты, врачи, литераторы, поэты, – все они так или иначе оказывались причастными политике. Политика, – условия самодержавного режима, – была нашим первым жизненным интересом, ибо

³⁰ З. Гиппиус, *История моего дневника*, [в:] idem, *Дневники...*

каждый русский культурный человек, с какой бы стороны он не подходил к жизни, – и хотел того или не хотел, – непременно сталкивался с политическим вопросом³¹.

W latach 1914–1919 Gippius prowadziła skrupulatne notatki, które w najbardziej przełomowych momentach historycznych obejmowały kilka wpisów dziennie. Relacjonowanie przebiegu zdarzeń „z minuty na minutę” może być pomocne w rekonstrukcji kluczowych faktów, mających miejsce po rewolucji lutowej 1917 r., tym bardziej że diarystka zdobywała informacje z „pierwszej ręki”, a wielu działaczy i polityków należało do jej najbliższego otoczenia. Dlatego też okoliczności utworzenia Rządu Tymczasowego na mocy porozumienia między Komitetem Tymczasowym Dumy Państwowej i Piotrogradzką Radą Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, szturm bolszewików na Pałac Zimowy czy aresztowania członków Rządu Tymczasowego prezentowane są na podstawie relacji bezpośrednich uczestników i świadków tych wydarzeń, do których należał przede wszystkim Boris Sawinkow.

Gippius była przeciwna wszelkiej formie przemocy, jednak wraz z rozwojem wydarzeń i wobec określonej sytuacji politycznej, zmianie uległo również jej podejście do koniecznych przemian. Rewolucję lutową przeciwko carowi Mikołajowi II Romanowowi i samodzierżawiu Gippius przyjęła jako duchowy wstrząs, zdolny do oczyszczenia i stworzenia nowego ładu społecznego, opartego na wolności. Ogromne nadzieje polityczne w tym zakresie pokładała w Sawinkowie, widząc w nim ten potencjał, który mógł zakończyć anarchię i dwuwładzę. Nie dziwi zatem fakt, że od momentu powrotu Sawinkowa do Rosji w kwietniu 1917 r. jego nazwisko systematycznie pojawia się na kartach dzienników. Gippius rejestrowała ich spotkania, rozmowy telefoniczne oraz korespondencję. Sawinkow był częstym gościem u Mereżkowskich, podczas wizyt dzielił się najnowszymi wieściami i przekazywał poufne informacje, przykładem której niech posłuży zapiska dotycząca planów politycznych Kiereńskiego:

Мы были вчетвером. Скоро Борис заторопился (теперь уж не сможет так ездить к нам, влез в каторжную работу). Л. попросил его подвезти; Р. пошел лезть в свой автомобиль, а Борис вызвал меня и Дмитрия на секунду в другую комнату, чтобы сказать несколько слов. Сегодня Керенский лично говорил Лебедеву, что хочет быть министром без портфеля, что так все складывается, что так лучше. (31 sierpnia 1917 r.)

³¹ Ibidem.

Dzienniki Gippius ujawniają zakulisowe szczegóły towarzyszące objęciu przez Sawinkowa funkcji komisarza 7. Armii, a następnie Frontu Południowo-Wschodniego, pracy w ministerstwie wojny czy nominacji na funkcję namiestnika wojskowego Piotrogradu. Dziennik jest także ważnym źródłem informacji na temat relacji Sawinkowa z innymi aktorami ówczesnej sceny politycznej, przede wszystkim Aleksandrem Kiereńskim – ministrem wojny Rządu Tymczasowego i Ławrem Korniłowem. Obszernie opisany jest np. konflikt między premierem a mianowanym przez niego 19 lipca 1917 r. głównodowodzącym armii rosyjskiej. Jak wiadomo, Sawinkow również odegrał w nim określoną rolę, wszak to właśnie od niego w dniu 19 sierpnia premier dowiedział się o planach bolszewickiego przewrotu. Informacja ta została wykorzystana przez Kiereńskiego do próby pozbycia się przeciwnika politycznego. Na polecenie Kiereńskiego Sawinkow udał się do Mohylewa w celu przedłożenia generałowi określonych żądań. Rozmowy prowadzone przez Sawinkowa w dniach 22–24 sierpnia doprowadziły do pewnych ustępstw ze strony generała, który wyraził zgodę na wyłączenie Piotrogradu i okolic spod dowództwa Korniłowa oraz skierowanie do stolicy korpusu kawalerii w celu stłumienia wystąpień bolszewickich. Odmówił natomiast rozwiązania Wydziału Politycznego oraz likwidacji konspiracji oficerów. Poniżej przykładowy zapis odnoszący się do buntu Korniłowa, który podjął nieudaną próbę obalenia Rządu Tymczasowego:

Самодержавие; война; первые дни свободы; первые дни светлой, как влюбленность, февральской революции; затем дни первых опасений и сомнений... Керенский в своем взлете... Ленин, присланный из Германии, встречаемый прожекторами... Июльское восстание... победа над ним, страшная, как поражение... Опять Керенский и люди, которые его окружают. Наконец, знаменитое К-С-К, т.е. Керенский, Савинков и Корнилов, вся эта потрясающая драма, которую довелось нам наблюдать с внутренней стороны. «Корниловский бунт», записали торопливые историки, простодушно поверив, что действительно был какой-то «корниловский бунт»... И, наконец – последний акт, молнии выстрелов на черном октябрьском небе... Мы их видели с нашего балкона, слышали каждый... Это обстрел Зимнего Дворца, и мы знали, что стреляют в людей, мужественно и беспомощно запершихся там, покинутых всеми – даже «главой» своим – Керенским. (10 listopada 2017 r.)

Tego typu fragmenty dzienników są szczególnie cenne w kontekście poznania różnych punktów widzenia oraz ówczesnych nastrojów politycznych, tym bardziej że mowa jest o jednym z najważniejszych mitów historycznych odnoszących się do przewrotu bolszewickiego. Powołana wówczas komisja obwieściła, że oskarżenia są całkowicie bezza-

sadne, a generał nie stał na czele żadnego spisku, zaś Kiereński w wydanych na emigracji wspomnieniach upowszechniał wersję przeciwną³².

Dzienniki Gippius stanowią złożoną strukturę narracyjną, łączącą monologi wewnętrzne, bezpośrednie zwroty do czytelnika, rozważania, uwagi krytyczne itp. Taki charakter miały wpisy przedstawiające portrety, które zwykle zawierały emocjonalną i jednoznaczną ocenę. Opisując Sawinkowa, diarystka podkreślała jego indywidualizm, determinację i racjonalizm. Poniżej przykład zapiski, dokonanej przed odjazdem do Kisłowodzka w 1917 r., zawierający wnikliwą ocenę porównawczą Sawinkowa i jego żony Jeleny. Z uwagi na znaczenie i nietypową formę (w dzienniku dominują krótkie wpisy, w telegraficznym skrócie relacjonujące aktualne wydarzenia), przytoczono jej obszerny fragment:

В субботу же, через час после нашего отъезда, должны приехать (едут через Англию и Швецию) – наши давние друзья эмигранты, Ел. Х. Борис Савинков (Ропшин). Когда-нибудь я напишу десятилетнюю историю наших глубоких с ними отношений. Ел. и Борис люди поразительно разные. Я обоих люблю – и совершенно по-разному. Зная их жизнь в эмиграции, непрерывно (т.е. с перерывами нашего пребывания в России) общаясь с ними за последние десять лет – я жгуче интересуюсь теперь их ролью в революционной России. Борис в начале войны часто писал мне, но сношения так были затруднены, что я почти не могла отвечать.

Они оба так любопытны, что, повторяю, здесь говорить о них между прочим – не стоит. Тремя словами только обозначу главную внутреннюю сущность каждого: Ел. – светлый, раскрытый, общественный (коллективный) человек. Борис Савинков – сильный, сжатый, властный индивидуалист. Личник. (Оба, в своем, часто крайние). У первого доминируют чувства, у второго – ум. У первого – центробежность, у второго – центростремительность.

По этим внутренним линиям строится и внешняя жизнь каждого, их деятельность. Принцип «демократичности» и «аристократичности» (очень широко понимая). Они – друзья, старые, давние. Могли бы, – но что-то мешает, – дополнять друг друга; часто сталкиваются. И не расходятся окончательно, не могут. К тому же Ел. так добр, кроток и верен в любви, что лично и не может совсем поссориться с давним другом-соратником.

Как, чем, в какой мере, на каких линиях будут нужны эти «революционеры» уже совершившейся русской революции? Силою вещей до сих пор оба (я их почти как символы тут беру) были разрушителями. Рассуждая теоретически – принцип Ел. был более близок к «созиданию», к его возможностям. Но... где Савинковская твердость? Нехватка.

³² Więcej na ten temat zob. R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994; O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 2009.

Суживая вновь принципы, символы, до лиц, отмечу, что относительно лиц данных придется учитывать и десятилетнюю эмиграцию. Последние же годы ее – полная оторванность от России. И, кажется, насчет войны они там особенно не могли понимать положение России. Оттуда. Из Франции.

Я так пристально и подробно останавливаюсь на личностях в моей записи потому, что не умею верить в события, совершающиеся вне всякого элемента личных воль. «Люди что-то весят в истории», этого не обойдешь. Я склонна преувеличивать вес, но это мои ошибки; преуменьшить его – будет такой же ошибкой.

Из других возвращающихся эмигрантов близко знаю я еще Б. Н. Моисеенко (и брат его С. Н., но он, кажется, не приезжает, он на Яве), Чернова не видела случайно; однако, имею представление об этом фрукте. Его в партии терпеть не могли, однако, считали партийным «лидером», чему я всегда изумлялась: по его «литературе» – это самоуверенный и самоупоенный тупак. Авксентьев – культурный. Эмиграция его отяжелила и он тут вряд ли заблестит. Но человек, кажется, весьма ничего себе, порядочный. (18 kwietnia 1917 r.)

Po obaleniu Rządu Tymczasowego Gippius i Sawinkowa połączyła sprawa „wyzwolenia Rosji od władzy bolszewików”. Gippius pilnie śledziła wszystkie poczynania Borisa, jego wyjazd nad Don, gdzie powstawała Armia Ochotnicza, organizowanie antybolszewickiego oporu w Moskwie czy utworzenie Sojuszu Obrony Ojczyzny i Swobody, skupiającego socjalistów-rewolucjonistów i oficerów-monarchistów. Rozwój wydarzeń politycznych w Rosji i zwycięstwo „białych” zmusiło ich do podjęcia decyzji o emigracji. W 1919 r. Gippius, wraz z mężem Dmitrijem Fiłosofowem oraz ich sekretarzem Władimirem Złobinem, przekroczyła zieloną granicę w Bobrujsku i po krótkim pobycie w Mińsku udała się do Warszawy. W styczniu 1920 r. Sawinkow przyjeżdża do Polski z zamiarem kontynuowania walki z bolszewikami. Obdarzony zaufaniem Józefa Piłsudskiego w czasie wojny polsko-bolszewickiej formował w Polsce oddziały rosyjskie. Paradoksalnie działania te wywarły negatywny wpływ na relacje Sawinkowa i Gippius. Początkowo nic nie zapowiadało kryzysu w relacjach między „towarzyszami walki” przeciwko bolszewikom. Jednak od tego momentu, gdy w styczniu 1920 r. Sawinkow powołał Rosyjski Komitet Polityczny, a jego prawą ręką został Fiłosofow, relacje między Gippius i Sawinkowem ulegają pogorszeniu. A po krachu na froncie rosyjsko-polskim i „haniebnym” porozumieniu w Mińsku rozczarowani Mereżkowscy opuszczają Polskę i udają się do Paryża. Tym samym Sawinkow stał się pośrednio przyczyną rozerwania „triumwiratu ideowego” Mereżkowskich i Fiłosofowa. Był to prawdziwy cios dla Gippius także w planie osobistym, z uwagi na głębokie, choć nieodwzajemnione, uczucie, którym darzyła rosyjskiego publicystę. Po wyjeździe do Paryża pisała z wyrzutem do dawnego współpracownika: „Twoja polonofilia i mi-

łość do Sawinkowa oślepiła Cię kompletnie, do tego stopnia że nie możesz dostrzec własnej beznadziei? Naprawdę chcesz zostać pierwszym rosyjskim męczennikiem za Polskę?”³³. Z kolei na kartach dziennika sarkastycznie konstatuje: „В Варшаве Савинков сидит по-прежнему, всех разогнав, самодовольный, с Димой. Нельзя понять, на что они надеются. Ничего не видят”. (26 marca 1921 r.)

W 1921 r. Józef Piłsudski, naruszając prawo azylu politycznego, zgodził się na warunki Moskwy i wydał decyzję o wydaleniu z Polski przywódców rosyjskich i ukraińskich organizacji antysowieckich. Wśród czternastu wskazanych imiennie przez Lwa Karachana, sekretarza delegacji radzieckiej podczas rozmów pokojowych w Mińsku, znalazł się Boris Sawinkow, którego nie uchroniły doświadczenie wspólnej walki oraz przyjacielskie relacje z marszałkiem³⁴. W 1924 r., ku zaskoczeniu większości środowiska, Sawinkow porzucił działalność na emigracji i powrócił do bolszewickiej Rosji. Okoliczności jego nagłego powrotu wciąż pozostają niejasne, niektóre źródła piszą o prowokacji radzieckich agentów, inni o współpracy dawnego rewolucjonisty z nową władzą, chociaż listy wysyłane z więzienia brzmiały mało wiarygodnie. W każdym razie cała ta sytuacja została jednoznacznie oceniona przez Gippius w kategoriach zdrady, zarówno osobistej, jak i państwowej. W związku z tymi okolicznościami radykalnie zmienia się narracja diariuszowa w odniesieniu do Sawinkowa. Znikają określenia w rodzaju *nasz, święty, poważny*, a pojawiają takie, które opisują go jako „politycznego kameleona” (*кукла, оборотень, нустое место*).

Po nielegalnym przekroczeniu granicy Sawinkow został aresztowany i skazany na karę śmierci, którą następnie zamieniono na karę dziesięciu lat pozbawienia wolności. Zgodnie z oficjalną wersją Sawinkow po tym, jak otrzymał informację, że ułaskawienie nie będzie możliwe, popełnił samobójstwo, rzucając się z okna. Najbardziej prawdopodobną pozostaje jednak wersja o zamordowaniu go przez czekistów³⁵. Wieść o śmierci dawnego towarzysza nie wpłynęła na stanowisko Gippius, która pisała stanowczo:

Савинкова, когда увидала еще этот последний раз (обед втроем), не ненавидела – и не жалела. Поняла, что и не буду никогда уже ненавидеть, да, вероятно, и жалеть. Я скажу правду: мне было неинтересно. И не то что было, а стало. И не от меня, а от него.

³³ Pelen tekst listu Z. Gippius do D. Filosofova z kwietnia 1921 r. zob. Дж.С. Дюррант, *По материалам архива Д.В. Filosofova*, „Лица. Биографический альманах” 1994, nr 5, s. 448–449; Дж.С. Дюррант, *От эстетики к этике: Из переписки Д.В. Filosofova. 1920–1932*, „Наше наследие” 2002, nr 63–64, s. 64–91.

³⁴ J. Piłsudskiego i B. Sawinkowa – zdaniem Krzysztofa Kłoca – łączyła „rzeczywista, w największym i najściślejszym rozumieniu tego pojęcia, przyjaźń”. Cyt. wg: K. Kłoc, *Piłsudski. Studium fenomenu Komentanta*, Kraków 2021, s. 235.

³⁵ Wersję tę potwierdzał Wałarłam Szalamow, który twierdził, że Sawinkow został zrzucony ze schodów: „Tę wiadomość przekazał mi w łagrze umierający więzień, uczestniczący w tamtej egzekucji i pragnący wyznać grzechy przed śmiercią”. Cyt. za: V. Wiernicka, *Sawinkow, Merezkowski, Gippius*, [w:] idem, *Rosjanie w Polsce. Czas zaborów 1719–1915*, Warszawa 2015, s. 361.

Все, что он говорил, и весь он – был до такой степени не он, что я его не видела.

А тот, кого видела, мне казался неинтересным.

Он – прошел, т. е. с ним случилось то, что теперь случается чаще всего, и для меня непонятнее всего.

Оборотень. Еще один оборотень.

Когда Савинков за обедом в субботу так надтреснуто смеялся – ведь у меня была же и к нему опять жалость, поверх ясного моего взгляда? Ведь не было у меня к нему ни минуты возмущения или какого-нибудь личного оскорбления? А ведь я его не люблю.

Иногда мне кажется, что никакого Савинкова уже давно нет, и ты в руках злого марева, призрака. Не боюсь тут сказать – дьявольского, чертовой игрушки, да, да! Ведь именно черт не воплощается, и у него игрушки такие же. Не страшная эта кукла – Савинков. Только для тех, кто не знает, что это. Правда, таких и природа не любит, не терпит, ибо он пустота. Я сама не знаю, когда я пришла к такой для меня бесповоротной формуле (и с таким смыслом): пустота. А смысл такой: Савинков хуже всякого большевика, Троцкого, например. Т.е. совсем за чертой человеческого и Божьего.

Пусть Бог судит и видит Савинкова, я не умею и не смею³⁶.

Uwagi końcowe

Dzienniki Zinaidy Gippius to niezwykle dokument, pozwalający poznać życie pisarki we wszystkich aspektach: rodzinnym, towarzyskim, społecznym i politycznym. Na kartach dzienników występuje jako myślicielka, pisarka, krytyk literacki, ale nade wszystko wnikliwa obserwatorka swoich czasów. Zapiski, które przez ponad pół wieku prowadziła Gippius, stanowią, z jednej strony, autobiograficzny zapis jej indywidualnej drogi życiowej, światopoglądu, poglądów na Rosję, kulturę, religię i twórczość; z drugiej zaś – utrwalają rozważania o globalnych problemach i losach Rosji. Gippius pisała przede wszystkim o tym, co wywoływało szeroki rezonans społeczny. *Dzienniki* prowadzone w przełomowym okresie historycznym pełnią rolę dokumentalnego komentarza, rzucają światło na wydarzenia, które wstrząsnęły Rosją w latach 20.–30. XX w. i miały wpływ na współczesne losy Europy. Dlatego też *Dzienniki petersburskie* pozostają cennym źródłem historycznym (i dokumentalnym):

Wkrótce po ucieczce z Rosji sowieckiej pisarkę opanowały myśli o domu-ojczyźnie i misji jej ratowania. Misję tę Zinaida Gippius realizowała jako publicystka i diarystka.

³⁶ И. Белов, *Писатель с браунингом и динамитом...*

W licznych artykułach i szkicach oraz *Dziennikach petersburskich*, których część udało jej się opublikować już w latach 20., chce dać świadectwo zbrodniczego charakteru sowieckiego imperializmu. Pragnie udowodnić światu, że bolszewizm jest sprzeczny z rosyjskimi wartościami i tradycją; ostrzega przed nim, nawołuje do walki, podkreśla szczególną rolę rodaków na obczyźnie jako depozytariuszy prawdy³⁷.

Cechą charakterystyczną *Dzienników petersburskich* Z. Gippius jest wieloplanowość struktury narracyjnej (obserwacja, przedstawienie i analiza bieżących wydarzeń, różnorodne źródła informacyjne, liczne postaci). Bohaterami dzienników są realne postacie historyczne: politycy i działacze partyjni, literaci i artyści, wydawcy, redaktorzy, działacze religijni i filozofowie i in. Z wszystkich nazwisk, które licznie pojawiły się na kartach dzienników, osobne miejsce zajmuje Boris Sawinkow. Egodokumenty pozostają ważnym źródłem informacji biograficznych, a także wiedzy na temat ówczesnego życia politycznego.

Przedstawiony w niniejszym opracowaniu materiał dowodzi, że relacja B. Sawinkowa z Z. Gippius z całą pewnością jest osobnym i wartym poświęcenia uwagi problemem badawczym. *Dzienniki* Z. Gippius stanowią także ważne źródło informacji na temat relacji dawnego eserowca z D. Mereżkowskim, członkami Rządu Tymczasowego, utworzonego w Rosji na mocy dekretu Dumy Państwowej po rewolucji lutowej 15 marca 1917 r., a także marszałkiem Józefem Piłsudskim, które wymagają pogłębionej analizy i odrębnych ustaleń.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Gippius Z., *Dzienniki petersburskie (1914–1919). Dziennik warszawski (1920–1921)*, tłum. H. Chłystowski, Warszawa 2010.
- Гиппиус З.Н., *Дневники и воспоминания*, [в:] *Прожито*, Европейский университет в Санкт-Петербурге, <https://corpus.prozhito.org/notes?date=%221921-01-01%22&diaries=%5B128%5D>.
- Гиппиус З.Н., *Петербургский дневник*, [в:] *Литература русского зарубежья: антология*, т. 1, Москва 1990.
- Гиппиус З.Н., *Петербургские дневники. 1914–1919 (История моего дневника. Синяя книга. Черная книжка. Серый блокнот)*, предисловие и примечания Н.Н. Берберова, Нью-Йорк–Орфей 1982.
- Гиппиус З.Н., *Собрание сочинений*, т. 8: *Дневники 1893–1919*, Москва 2003.

³⁷ I. Krycka-Michnowska, *Przez pryzmat wygnania. Zinaida Gippius o totalitaryzmie*, „Conversatoria Litteraria” 2014, R. VIII, s. 68.

Гиппиус З.Н., *Собрание сочинений*, т. 9: *Дневники 1919–1941*, Москва 2003.

Гиппиус З.Н., *Петербургский дневник 1914–1919*, Нью-Йорк–Москва 1990.

Opracowania

Bukowski J., *Wartość poznawcza dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4.

Czapliński W., *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2. *Dzienniki, notatniki, listy pisarzy rosyjskich*, seria „Studia Rossica”, t. XIX, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Lucewicz, Warszawa 2007.

Dzienniki pisarzy rosyjskich. Kontekst literacki i historyczny, seria „Studia Rossica”, t. XVII, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Lucewicz, Warszawa 2006.

Fedorczuk I., *Авторские стратегии Зинаиды Гиппиус: конструирование „женственности” в „Contes d’amour”*, „Polilog. Studia Neofilologiczne” 2012, nr 2.

Figes O., *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 2009.

Herbst S., *Pamiętnik i relacja jako źródło dla historyka wojskowości*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.

Kloc K., *Piłsudski. Studium fenomenu Komendanta*, Kraków 2021.

Krycka-Michnowska I., *O sobie, o Rosji, o duszy rosyjskiej. „Dzienniki” Zinaidy Gippius*, Katowice 2015.

Krycka-Michnowska I., *Propaganda antybolszewicka w porewolucyjnej publicystyce Zinaidy Gippius*, [w:] *Idea i komunikacja w języku i kulturze rosyjskiej*, red. A. Dudek, Kraków 2010.

Krycka-Michnowska I., *Przemilczane i wykrzywane. O prawdzie w dziennikach i publicystyce Zinaidy Gippius*, „Conversatoria Litteraria” 2016, R. X.

Krycka-Michnowska I., *Przez pryzmat wygnania. Zinaida Gippius o totalitaryzmie*, „Conversatoria Litteraria” 2014, R. VIII.

Krycka-Michnowska I., *Rosja, rewolucja, bolszewizm w „Dziennikach petersburskich” Zinaidy Gippius*, [w:] *Epoka a literatura i język w Słowiańszczyźnie Wschodniej*, red. A. Ksenicz i in., Zielona Góra 2013.

Maternicki J., *Materiały autobiograficzne i ich funkcja poznawcza i dydaktyczna*, [w:] idem, *Historia i wychowanie*, Warszawa 1990.

Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.

Rodak P., *Prawda w dzienniku osobistym*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4.

Rusiński W., *Materiały pamiętnikarskie w oczach historyka gospodarczego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.

Szarota T., *Dokumenty autobiograficzne w badaniach dziejów najnowszych*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.

Szulakiewicz W., *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16.

- Szczepański J., *Zasady gromadzenia i naukowego użytkowania dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4.
- Tomaszewski M., *Korespondencja starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego (1711–1784) jako źródło poznania jego rodzinnych relacji i sporów sądowych*, „Echa Przeszłości” 2023, t. XXIV/1.
- Wiernicka V., *Sawinkow, Mereżkowski, Gippius*, [w:] idem, *Rosjanie w Polsce. Czas zaborów 1719–1915*, Warszawa 2015.
- Белов И., *Писатель с браунингом и динамитом. Борис Савинков и Польша*, <https://culture.pl/ru/article/pisatel-s-brauningom-i-dinamitom-boris-savinkov-i-polsha>.
- Богомолов Н.А., *Дневники в русской культуре начала XX века*, [в:] idem, *Русская литература первой трети XX века*, Томск 1999.
- Гордович К.Д., *Дневник писателя как документ эпохи и художественный текст*, [в:] *Дергачевские чтения – 2011. Русская литература: национальное развитие и региональные особенности. Материалы X Всероссийской научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения И.А. Дергачева*, Екатеринбург, 6–7 октября 2011 г., т. 1, сост. А.В. Подчиненов, Екатеринбург 2012.
- Гордович К., *Идеи и образы в дневниках русских писателей 1918–1919 гг. (И. Бунин, З. Гиппиус, В. Короленко, М. Пришвин)*, [w:] *Literatura rosyjska XVIII–XXI w. Dialog idei i poetyk. Dyskurs o współczesności*, red. O. Główkó, E. Sadzińska, Łódź 2010.
- Дюррант Дж.С., *От эстетики к этике: Из переписки Д.В. Философова. 1920–1932*, „Наше наследие” 2002, nr 63–64.
- Дюррант Дж.С., *По материалам архива Д.В. Философова*, „Лица. Биографический альманах” 1994, nr 5.
- Кознова Н.Н., *Мемуарная проза русских писателей-эмигрантов: осмысление революционной стихии в России XX века*, „Преподаватель XXI века” 2007, nr 4.
- Кознова Н.Н., *Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: концепции истории и типология форм повествования*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2011.
- Кознова Н.Н., *Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: осмысление исторического пути России*, Белгород 2009.
- Кознова Н.Н., *Реальный факт и художественный вымысел в мемуарах писателей-эмигрантов первой волны*, [w:] *Memuarystyka rosyjska u jej konteksty kulturowe*, seria: „Studia Rossica”, t. XX, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, Warszawa 2010.
- Криволапова Е. М., *Жанр дневника в наследии писателей круга В.В. Розанова на рубеже XIX–XX веков*, Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук, Москва 2013.
- Литература и документ: теоретическое осмысление темы. Материалы „круглого стола”*, „Литературная учеба” 2009, nr 1.

- Литература и документ: теоретическое осмысление темы. Материалы «круглого стола», „Литературная учеба” 2009, nr 3.*
- Мережковский Д., *Большая Россия*, автор предисловия и послесловия, составитель С.Н. Савельев, Ленинград 1991.
- Местергази Е.Г., *Художественная словесность и реальность (документальное начало в отечественной литературе XX века)*, Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук, Москва 2008.
- Михеев М.Ю., *Дневник как эго-текст (Россия, XIX–XX)*, Москва 2007.
- Новожилова А.М., „Петербургский дневник” З. Гиппиус за 1917 год: Текстологический анализ, [в:] *Русская литература XX века: Итоги столетия. Сборник материалов международной научной конференции молодых ученых*, Санкт-Петербург 2001.
- Новожилова А.М., „Петербургский дневник” Зинаиды Гиппиус и „Дневник” Дмитрия Философова: Текстологический анализ записей февраля-марта 1917 г., „Вестник молодых ученых”, серия „Филологические науки” 2003, nr 1.
- Новожилова А.М., *Петербургские дневники Зинаиды Гиппиус („Синяя книга”, „Черные тетради”, „Черная книжка”, „Серый блокнот”): проблемы поэтики жанра*, Санкт-Петербург 2004, [https://www.dissercat.com/content/peterburgskie-dnevniki-zinaidy-gippius-sinyaya-kniga-chnayaya-knizhka-seryi-/read](https://www.dissercat.com/content/peterburgskie-dnevniki-zinaidy-gippius-sinyaya-kniga-chernye-tetradi-chnayaya-knizhka-seryi-/read).
- Новожилова А.М., *Повествовательное пространство „Петербургских дневников” З.Н. Гиппиус*, [в:] *Восток-Запад: пространство русской литературы. Сборник материалов международной научной конференции*, Волгоград 2004.
- Ропшин В., *Книга стихов*, предисловие З. Гиппиус, Париж 1931.
- Синтез документального и художественного в литературе и искусстве: Сборник статей и материалов международной научной конференции (3–6 мая 2006 г.)*, Казань 2007.
- Синтез документального и художественного в литературе и искусстве: Сборник статей и материалов второй международной научной конференции (5–9 мая 2008 г.)*, Казань 2009.

Boris Savinkov in the ego-documents of Russian emigrée Zinaida Gippius

Summary: In this article, an attempt was made to reconstruct the biography and achievements of the Russian revolutionary Boris Savinkov (1879–1925) based on a contextual analysis of his diaries. The study focuses on the ego-documents of Russian diarist Zinaida Gippius (1869–1945), one of the most fascinating poets and writers of the late 19th and early 20th centuries. The aim of the article was to analyze Savinkov’s portrayal in Gippius’ *Petersburg Diaries* which document Russia’s turbulent history in the early 20th century and give an account of political, cultural, and social events in Russia and during the poet’s life in exile. The present analysis was undertaken on the assumption that ego-documents are a useful resource for filling gaps in historical records, expanding our knowl-

edge of the causes and circumstances of historical events, and discovering new facts in historical research.

Keywords: Boris Savinkov, Zinaida Gippius, diary, ego-documents, revolution, Russian emigration

Boris Sawinkow in den Ego-Dokumenten der russischen Emigrantin Zinaida Gippius

Zusammenfassung: In diesem Artikel wird versucht, die Tagebuchaufzeichnungen im Hinblick auf ihre Darstellung der Figur und der Aktivitäten des russischen Revolutionärs Boris Sawinkow (1879–1925) zu kontextualisieren. Im Mittelpunkt stehen dabei die Ego-Dokumente der russischen Tagebuchschreiberin Zinaida Gippius (1869–1945), einer der interessantesten schöpferischen Persönlichkeiten des späten 19. und frühen 20. Jahrhunderts. Ziel dieses Artikels ist es, Sawinkows Bild in den St. Petersburger Tagebüchern darzustellen, die in der turbulenten historischen Periode des frühen 20. Jahrhunderts geschrieben wurden und eine Aufzeichnung der politischen, kulturellen und sozialen Ereignisse in Russland und im Exil darstellen. Ausgangspunkt der Überlegungen bleibt dabei die Position, dass Ego-Dokumente es ermöglichen, die „weißen Flecken“ der Geschichte zu klären, die Ursachen und Zusammenhänge historischer Ereignisse zu verstehen und neue Fakten in der historischen Forschung zu entdecken.

Schlüsselwörter: Boris Sawinkow, Zinaida Gippius, Tagebücher, Ego-Dokumente, Revolution, russische Emigration

Boris Sawinkow w egodokumentach rosyjskiej emigrantki Zinaidy Gippius

Streszczenie: Niniejszy artykuł stanowi próbę dokonania kontekstualnej interpretacji zapisów dziariuszowych pod kątem przedstawienia w nich sylwetki i działalności rosyjskiego rewolucjonisty Borisa Sawinkowa (1879–1925). W centrum naszej uwagi pozostają egodokumenty rosyjskiej diarystki Zinaidy Gippius (1869–1945), jednej z najciekawszych indywidualności twórczych końca XIX – początku XX w. Celem artykułu jest przedstawienie wizerunku Sawinkowa w *Dziennikach petersburskich*, powstałych w burzliwym okresie historycznym początku XX wieku, stanowiących zapis wydarzeń politycznych, kulturalnych i społecznych w Rosji oraz na emigracji. Punktem wyjścia do podjętych rozważań pozostaje zatem stanowisko, iż ego-dokumenty pozwalają wyjaśnić „białe plamy” historii, zrozumieć źródła i konteksty wydarzeń historycznych oraz odkrywać nowe fakty w badaniach historycznych.

Słowa kluczowe: Boris Sawinkow, Zinaida Gippius, dzienniki, egodokumenty, rewolucja, emigracja rosyjska

Łukasz Kożuchowski

University of Warsaw

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5774-2898>

Press coverage of the Zabern affair (1913–1914)* in Prussian partition and in Upper Silesia**

Introduction

The Zabern affair was the last major political crisis that caused public indignation in the German Empire before the Great War. A scandal broke out in a small Alsatian town of Zabern¹ when a young Prussian officer, Lieutenant Günter Freiherr von Forstner, spoke about the town's inhabitants in a derogatory manner. Outraged by this treatment, crowds of local residents took to the streets. The protests were ruthlessly crushed by the army. Forster and his commanding officer, Colonel von Reuter, were put on trial, and the scandal sparked a heated debate in the German Parliament. The officers' conduct, the militaristic structure of the German society, and Prussian domination in the German Reich were severely criticized. Although the officers were ultimately not punished and the censure vote against Chancellor Bethmann Hollweg did not result in his dismissal by the Emperor, the Zabern affair left a deep imprint on the German political arena in the last year before the outbreak of the Great War. The affair attracted significant public interest².

* This article was supported by a 2019 grant from the College of Interdisciplinary Individual Studies in the Humanities and Social Sciences of the University of Warsaw. The author would like to thank Professor Piotr Szlanta for support in writing the article.

** Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0245/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ In the analyzed source materials, the town where the conflict erupted is referred to as both Zabern (German spelling) and Saverne (French spelling) (the above also applies to Tawern/Taverne). The first variant is most widely encountered in the literature, and it was used in this article. The place names in the cited press excerpts are consistent with the original spelling.

² Cf. P. Szlanta, *Godzina Marsa w Alzacji. Afera Zabern 1913/1914*, „Prace Historyczne” 2018, Vol. CXLV, No. 4, pp. 823–840.

The aim of this article was to analyze Polish newspapers attitudes to the Zabern affair in Prussian partition and in Upper Silesia. Similarly to the inhabitants of Alsace, Polish citizens living under German rule had a keen interest in these events. Their opinions were explored based on an analysis of Polish press. The analysis covered a wide range of newspapers to elicit information about the sentiments of readers in the largest Polish communities³. The Zabern affair has been extensively researched in the literature, and the present study was not undertaken to reconstruct the relevant events, but to discuss the opinions and attitudes of the public and the press in the face of these tumultuous events.

The research covered Polish newspapers published between November 1913 and March 1914. On 28 October 1913, Lieutenant Forstner used the derogatory term *Wackes* in reference to native Alsations. His statement was cited by local newspapers, and it stirred public outrage. In March 1914, the former Prussian Minister of the Interior, Johann von Dallwitz, was appointed the new Governor of Alsace. This event coincided with the fiasco of the parliamentary committee investigating the abuse of military power. The two events marked the end of the Zabern affair.

In this article, the Zabern affair was analyzed with the use of a thematic rather than a chronological approach. The first section of the article discusses the beginning of the conflict and its coverage in the press – when it was exposed and how it was initially described. The second section focuses on the subsequent events and the respective locations, in particular Alsace, but also the Reichstag, as well as Prussian and Bavarian Parliaments. Press articles citing the opinions of German and French journalists were also mentioned. The third section is dedicated to the press pictures of the main protagonists of the Zabern affair – Lieutenant Forstner, Colonel Reuter, as well as Kaiser Wilhelm II. The fourth section examines how Poles related the incident in Zabern to themselves.

What happened in Zabern?

Polish newspapers reported on the events that had led to the Zabern affair with an approximately weekly delay. On 28 October 1913, Lieutenant Forstner used the derogatory term *Wackes* in reference to native Alsations. “Zaberner Anzeiger”, the local newspaper, reported on this event on 6 November⁴. Local reporters probably learned about the incident from the leading German newspapers, which explains the delay. “Dziennik Bydgoski”, “Dziennik Kujawski”, “Dziennik Poznański”, “Dziennik Robotniczy”, “Gazeta Toruńska”, “Kurier Poznański”, and “Orędownik” were the first Polish newspa-

³ The following newspapers were analyzed: „Dziennik Bydgoski”, „Dziennik Kujawski”, „Dziennik Poznański”, „Dziennik Robotniczy”, „Gazeta Grudziądzka”, „Gazeta Toruńska”, „Głos Śląski”, „Górnoślązak”, „Katolik”, „Kurier Poznański”, „Kurier Śląski”, „Polak”, „Wielkopolanin”, and „Orędownik”.

⁴ P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, p. 826.

pers to inform the Polish public in Germany on the Zabern affair. On 12 November, they printed short news stories on Lieutenant Forstner's derogatory statement, a promise of a financial reward for pacifying local protesters with the use of force, and public outrage in Alsace. The stories emphasized Lieutenant Forstner's irrational behavior. These stories made headline news in Polish newspapers. However, none of these press releases gave any indication that the Zabern affair would continue to attract the media's interest in the long term⁵.

In the following days, the Zabern event was covered by other newspapers. None of the analyzed press titles remained indifferent to the affair⁶, which suggests that the media had already recognized the seriousness of the situation, although its consequences could not have been foreseen at the time. The news narratives made a clear reference to the infamous Prussian arrogance. Polish readers sided with the Alsatians already at the beginning of the conflict.

The newspapers explained to their readers the meaning of the word *Wackes*, which was the hotbed of the conflict. This term became the epitome of the analyzed events, which were sometimes referred to as the "Wackes affair"⁷. The use of this insulting name was scrutinized in other German towns⁸. In the following days, the following commentary appeared in the press: "How can a single word (*Wackes*) have such dire consequences? None of this would have happened if it wasn't for that one word"⁹. The most vulgar interpretations of *Wackes* included "bastard" [*bydlę*]¹⁰, "whoremonger" [*alfons*], and "crook" [*hachar*]¹¹. Some newspapers offered less affected definitions of the word, such as "ruffian" [*lobuz*]¹², probably not to offend their readers. At present, the most accurate translation of *Wackes* would be a "boor" [*cham*] or an "oaf" [*prostak*]¹³.

Escalation of the conflict

The Zabern affair would have never progressed into a serious crisis of domestic policy if the conflict had been peacefully resolved in the first days. However, the conflict

⁵ „Dziennik Bydgoski” No. 262 (12 XI), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 262 (12 XI), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 261 (12 XI), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 264 (12 XI), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 262 (12 XI), p. 1; „Kurier Poznański” No. 261 (12 XI), p. 2; „Orędownik” No. 261 (12 XI), p. 3.

⁶ „Górnoślązak” No. 264 (13 XI), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 136 (13 XI), p. 1–2; „Katolik” No. 135 (15 XI), pp. 1–2; „Kurier Śląski” No. 264 (13 XI), p. 3; „Polak” No. 137 (15 XI), pp. 1–2; „Wielkopolanin” No. 262 (13 XI), p. 1.

⁷ „Dziennik Poznański” No. 274 (28 XI), p. 2.

⁸ „Górnoślązak” No. 59 (13 III), p. 3; „Katolik” No. 32 (14 III), p. 6; „Kurier Poznański” No. 59 (13 III), p. 5.

⁹ „Głos Śląski” No. 15 (3 II), p. 2; „Katolik” No. 15 (3 II), p. 2; „Polak” No. 15 (3 II), p. 2.

¹⁰ „Gazeta Grudziądzka” No. 140 (22 XI), p. 1.

¹¹ „Orędownik” No. 273 (27 XI), p. 2.

¹² „Gazeta Grudziądzka” No. 144 (2 XII), p. 9.

¹³ P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, p. 826.

escalated in response to the subsequent events in Alsace. These events led to a heated debate in the Reichstag, which exacerbated the conflict. Polish newspapers reported on the discussions in Prussian and Bavarian Parliaments and cited German and foreign journalists.

Alsace

Polish newspapers meticulously reported on further events in Alsace, not only in Zabern, but also in other towns whose inhabitants protested in the streets. These news stories relayed an atmosphere of mounting tension. They described the local inhabitants' outrage and the military's failed attempts to restore peace. Many reports contained exaggerated descriptions of military brutality. It appears that the press overplayed the army's response and sympathized with civilians. However, the decisions made by German officers justified these critical opinions. "Dziennik Bydgoski"'s report on street protests validates this observation:

On Friday night, more than ten officers brandishing swords chased a man who was detained, but ultimately managed to escape. A guard armed with a bayonet captured the man and led him to the arsenal. A great crowd had gathered in the castle square. Lieutenant Schodt and 50 soldiers arrived on the scene (...), and Schodt ordered his men to load their rifles. Armed soldiers were told to form a line in front of the crowd, and Schodt announced that they would open fire if the protesters would not leave. The drummer gave the signal for the troops to advance, and the crowd retreated (...). According to our source, the army also detained a man who had been enjoying his dinner in a second-floor apartment in one of the buildings¹⁴.

Above all, press reports emphasized the army's unjustified use of force against civilians. Reporters used military terminology to describe the rapid turn of events, and words associated with violence with printed in bold or italic text. The soldiers' irrational behaviors were also stressed. Even civilians who had not participated in the protests were arrested.

Polish newspapers also reported on social unrest in other parts of Alsace after the news of the Zabern incident had spread throughout the region. The reporters' attention focused on Strasburg, the capital city of Alsace, where numerous meetings and protests were held¹⁵.

¹⁴ „Dziennik Bydgoski” No. 278 (1 XII), p. 1.

¹⁵ „Dziennik Bydgoski” No. 274 (27 XI), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 273 (26 XI), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 272 (26 XI), p. 3; „Dziennik Poznański” No. 273 (27 XI), p. 2; „Gazeta Toruńska” No. 274 (27 XI), p. 3; „Kurier Poznański” No. 272 (26 XI), p. 1; „Orędownik” No. 272 (26 XI), p. 3.

These events were received with clear concern. The press did not offer any justification for forceful solutions and the military's appropriation of power in the city. Headlines rallied: "Military rule in Zabern"¹⁶, "Protests Continue in Zabern"¹⁷, "The Army Takes Over"¹⁸, or more ironically: "A Merry War in Zabern"¹⁹. The military was unequivocally blamed for the chaos and despotic methods: mass arrests, sometimes made hastily, and demonstrations of force. The atmosphere in Zabern was grim in late November and early December²⁰. An article in "Gazeta Grudziądzka" read:

The riots in Alsace are making headline news. On the evening of 28 November, the military authorities acted against the people (...). [One of the junior officers - author's note] went to the guardhouse, ordered the soldiers to attach bayonets to their rifles and attack passersby in the street. Many people were arrested, including several judges and a prosecutor who had just left the court building after hearing a trial. The mayor of the city filed a complaint with the military authorities²¹.

The first news of de-escalation appeared in the press around 5 December. The conflict began to abate, probably because both sides were exhausted, a parliamentary debate on the Zabern affair was scheduled to begin in the Reichstag (3 December)²², and Germany was preparing for Christmas.

The military resorted to repression, and recruits who shared information about their superiors' misconduct were disciplined. They were detained and brought before court. Collective responsibility was also applied, and the entire regiment stationed in and around Zabern (99th regiment) was denied Christmas leave. Press reports made a clear distinction between innocent recruits and their "typically Prussian" officers. The press regularly reported on such incidents and the military's illegal attempts to cover up its misuse of power²³. According to journalists, the aggressive measures initiated by

¹⁶ „Górnoślązak” No. 280 (3 XII), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 278 (2 XII), p. 1; „Kurier Śląski” No. 280 (3 XII), p. 1.

¹⁷ „Orędownik” No. 276 (30 XI), p. 2.

¹⁸ „Kurier Poznański” No. 277 (2 XII), p. 1.

¹⁹ „Dziennik Robotniczy” No. 280 (2 XII), p. 1.

²⁰ „Dziennik Bydgoski” No. 278 (2 XII), pp. 1–2; „Dziennik Kujawski” No. 278 (2 XII), pp. 1–2; „Dziennik Kujawski” No. 279 (3 XII), pp. 1–2; „Dziennik Poznański” No. 277 (2 XII), pp. 1–2; „Dziennik Poznański” No. 278 (2 XII), pp. 1–2; „Dziennik Robotniczy” No. 277 (29 XI), p. 3; „Górnoślązak” No. 280 (3 XII), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 144 (2 XII), p. 9; „Głos Śląski” No. 144 (2 XII), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 278 (2 XII), p. 1; „Katolik” No. 144 (2 XII), p. 1; „Kurier Poznański” No. 276 (30 XI), p. 2; No. 278 (3 XII), pp. 1–2; „Kurier Śląski” No. 279 (2 XII), pp. 3; „Kurier Śląski” No. 280 (3 XII), p. 1; „Orędownik” No. 275 (29 XI), p. 1; „Orędownik” No. 276 (30 XI), p. 2; „Polak” No. 144 (2 XII), p. 1; „Wielkopolanin” No. 274 (28 XI), p. 1.

²¹ „Gazeta Grudziądzka” No. 144 (2 XII), p. 9.

²² P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, p. 832.

²³ „Dziennik Bydgoski” No. 287 (13 XII), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 296 (24 XII), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 285 (12 XII), p. 3; „Dziennik Robotniczy” No. 289 (13 XII), pp. 2, 4; „Górnoślązak” No. 274 (27 XI), p. 2; „Górnoślązak” No. 297 (24 XII), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 150 (16 XII), p. 3; „Głos Śląski”

the army forced many Alsatian recruits to desert and join the French Foreign Legion²⁴. There was also news of conflict among soldiers and in other regions²⁵.

The press reported on repressions against the press and all citizens who criticized the military. The absurd reasons behind the searches, requisitions, and arrests (alleged violations of the law) were emphasized. The newspapers argued that disciplinary measures were disproportionately severe (searches, seizure of property, detentions, and trials against informants who were simply doing their duty)²⁶.

In turn, the press praised the tough stance of the Alsatian authorities which objected against the military's abuse of power. The Alsatian government's tough stance received support and recognition in Polish newspapers. Local government officers, from the Governor to city mayors, expressed their support for the citizens in the press. Newspapers wrote about the mounting tension between the Chancellor and the Governor of Alsace. Rumors concerning the ostentatious resignation of the Alsatian government were widely circulated. When local government officers finally resigned in a gesture of protest, they were portrayed as the true representatives of the people, in contrast to the authorities in Berlin and their representatives²⁷.

The debate in the Alsatian Parliament also received considerable attention. The members of the local assembly vehemently objected against the violence and lawlessness in Zabern, and their bravery was lauded in Polish newspapers. The press briefly report-

No. 150 (16 XII), p. 2; „Głos Śląski” No. 155 (27 XII), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 281 (5 XII), p. 3; „Katolik” No. 142 (27 XI), p. 2; „Kurier Poznański” No. 286 (13 XI), p. 1; „Kurier Poznański” No. 295 (24 XII), p. 5; „Kurier Śląski” No. 288 (13 XII), p. 3; „Orędownik” No. 287 (12 XII), p. 2; „Orędownik” No. 295 (24 XII), p. 3; „Polak” No. 154 (25 XII), p. 5; „Wielkopolanin” No. 275 (29 XI), p. 2.

²⁴ „Dziennik Bydgoski” No. 275 (28 XI), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 274 (27 XI), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 290 (17 XII), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 289 (17 XII), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 292 (17 XII), p. 6; „Gazeta Toruńska” No. 290 (17 XII), p. 2; „Górnoślązak” No. 292 (18 XII), p. 2; „Głos Śląski” No. 143 (29 XI), p. 1; „Katolik” No. 143 (29 XI), p. 1; „Kurier Poznański” No. 289 (17 XII), p. 3; „Kurier Śląski” No. 292 (18 XII), p. 2.

²⁵ „Dziennik Bydgoski” No. 289 (16 XII), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 288 (16 XII), p. 2.

²⁶ „Dziennik Bydgoski” No. 283 (7 XII), p. 1; „Dziennik Bydgoski” No. 293 (19 XII), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 282 (6 XII), p. 2; „Dziennik Poznański” No. 281 (6 XII), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 284 (2 XII), p. 4; „Górnoślązak” No. 295 (21 XII), pp. 2–3; „Gazeta Grudziądzka” No. 141 (25 XII), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 272 (25 XI), p. 3; „Kurier Poznański” No. 281 (6 XII), p. 3; „Kurier Śląski” No. 295 (21 XII), pp. 2–3; „Orędownik” No. 281 (6 XII), p. 3; „Orędownik” No. 18 (23 I), p. 4; „Wielkopolanin” No. 10 (14 I), p. 2.

²⁷ „Dziennik Bydgoski” No. 25 (31 I), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 24 (30 I), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 17 (22 I), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 27 (4 II), p. 1; „Dziennik Robotniczy” No. 27 (4 II), p. 2; „Górnoślązak” No. 14 (18 I), p. 1; „Górnoślązak” No. 26 (1 II), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 8 (17 I), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 14 (31 I), p. 3; „Głos Śląski” No. 7 (15 I), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 13 (17 I), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 27 (4 II), p. 3; „Katolik” No. 15 (3 II), p. 2; „Kurier Poznański” No. 13 (17 I), p. 1; „Kurier Poznański” No. 27 (4 II), pp. 2–3; „Kurier Śląski” No. 14 (18 I), p. 1; „Kurier Śląski” No. 27 (4 II), p. 2; „Orędownik” No. 14 (18 I), p. 1; „Orędownik” No. 30 (7 II), p. 3; „Polak” No. 7 (15 I), p. 1; „Wielkopolanin” No. 27 (4 II), p. 1.

ed on parliamentary debates during which most deputies openly criticized the military's actions²⁸.

The Catholic bishop's support for the local population was reported mainly, but not exclusively, in Catholic newspapers²⁹. Given the clergy's authority, this declaration must have been a strong argument for siding with the Alsatians.

The press also denounced the military's attempts to bribe people who had been wrongfully arrested and detained in dire conditions during the pacification of Zabern³⁰. The plaintiffs were to be offered 50 marks each for withdrawing suit³¹. "Kurier Poznański" and "Orędownik" referred to these efforts, probably ironically, as "a smooth end to the Saverne affair"³².

The news that Berlin was preparing to introduce harsher measures against Alsace was interpreted as the central government's desire to bring the affair to a speedy closure. Johann von Dallwitz, the former Minister of the Interior, was appointed the Governor of Alsace. For the press, Dallwitz was a symbol of a tyrannical regime. The news of his appointment, initially unconfirmed, reached the press in late March 1914³³.

German Parliament

The parliamentary debates concerning Zabern undoubtedly reflected widespread interest in the issue. The Reichstag convened to resolve the crisis, but the debate merely exacerbated the problem. Siding with the military, the government attracted fierce opposition from the citizens.

²⁸ „Dziennik Bydgoski” No. 13 (17 I), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 5 (8 I), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 13 (17 I), p. 3; „Dziennik Poznański” No. 273 (27 XI), p. 2; „Dziennik Poznański” No. 13 (17 I), p. 3; „Dziennik Robotniczy” No. 6 (9 I), p. 2; „Górnoślązak” No. 294 (20 XII), p. 3; „Górnoślązak” No. 14 (18 I), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 8 (17 I), p. 3; „Głos Śląski” No. 152 (20 XII), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 13 (17 I), p. 3; „Katolik” No. 152 (20 XII), p. 3; „Katolik” No. 9 (20 I), p. 1; „Kurier Poznański” No. 3 (4 I), p. 1; „Kurier Poznański” No. 15 (20 I), p. 1; „Kurier Śląski” No. 14 (18 I), p. 1; „Kurier Śląski” No. 27 (4 II), p. 2; „Orędownik” No. 298 (20 XII), p. 3; „Orędownik” No. 14 (18 I), p. 1; „Polak” No. 152 (20 XII), p. 3; „Wielkopolanin” No. 13 (17 I), p. 1.

²⁹ „Dziennik Bydgoski” No. 27 (4 II), p. 1; „Głos Śląski” No. 17 (7 II), p. 2; „Katolik” No. 17 (7 II), p. 2; „Polak” No. 17 (7 II), p. 2.

³⁰ P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, p. 829.

³¹ „Dziennik Bydgoski” No. 34 (12 II), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 23 (12 II), p. 3; „Kurier Śląski” No. 35 (13 II), p. 3; „Wielkopolanin” No. 34 (12 II), p. 2.

³² „Kurier Poznański” No. 34 (12 II), p. 6; „Orędownik” No. 35 (13 II), p. 1.

³³ „Dziennik Kujawski” No. 68 (24 III), p. 2; „Dziennik Poznański” No. 66 (21 III), p. 2; „Dziennik Poznański” No. 68 (24 III), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 65 (20 III), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 67 (22 III), p. 2; „Gazeta Grudziądzka” No. 35 (21 III), p. 13; „Gazeta Toruńska” No. 65 (20 III), p. 3; „Górnoślązak” No. 69 (25 III), p. 3; „Kurier Poznański” No. 66 (21 III), p. 1; „Kurier Śląski” No. 69 (25 III), p. 3; „Wielkopolanin” No. 68 (24 III), p. 2.

The first debate, initiated by deputies who lodged a “interpellation” with the Minister of War, received press coverage ahead of time³⁴. This clearly indicates that the debate was regarded as an important and much anticipated event.

The Minister of War addressed the question in a speech delivered on 28 November. He downplayed the events in Zabern and laid the blame on the young lieutenant’s lack of experience and defiance. Obviously, the statement did not meet public expectations and was received with astonishment and disapproval in the press. The newspapers emphasized that the Minister’s stance was criticized by other deputies who requested the Chancellor’s opinion on the matter³⁵.

Recognizing the gravity of the matter, the Chancellor decided to address the parliament. On 1 December 1913, he announced that the affair would be thoroughly investigated. At the time, the Chancellor seemed to side with the civil authorities, and he earned sympathy from the public. In contrast to Falkenhayn’s speech, Bethmann Hollweg’s statement called for optimism. His words were cited in the press: “The events that took place in Zabern are highly regrettable, and it is my duty to address these incidents in parliament”³⁶.

The Chancellor’s official response, delivered two days later, was disappointing. The parliamentary session during which the Chancellor made his speech received wide press coverage. Public and political tension mounted. The second (and last) event to attract such attention from the media was Forstner’s and von Reuter’s trial in January 1914. Bethmann Hollweg was portrayed as an irresponsible and unjust man. In his speech, the Chancellor strongly sided with Forstner and the army, and he criticized Alsatian civilians and recruits. The Chancellor’s speech, described as agitated and harsh (but seen as conciliatory by historians nowadays³⁷), was met with outrage. The press demanded that the parliament call for a vote of no confidence against the Chancellor. The Minister of war took the podium after the Chancellor, which only made matters worse. The Minister’s

³⁴ „Dziennik Bydgoski” No. 275 (28 XI), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 275 (28 XI), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 274 (28 XI), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 277 (28 XI), p. 2; „Górnoślązak” No. 277 (29 XI), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 142 (27 XI), p. 11; „Głos Śląski” No. 143 (29 XI), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 274 (27 XI), p. 2; „Katolik” No. 143 (29 XI), p. 1; „Kurier Poznański” No. 273 (27 XI), p. 7; „Kurier Śląski” No. 277 (29 XI), p. 2; „Orędownik” No. 272 (26 XI), p. 3; „Polak” No. 143 (29 XI), p. 1; „Wielkopolanin” No. 275 (29 XI), p. 2.

³⁵ „Dziennik Bydgoski” No. 277 (30 XI), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 277 (30 XI), p. 2; „Dziennik Poznański” No. 276 (30 XI), p. 1; „Dziennik Robotniczy” No. 281 (3 XII), p. 1; „Górnoślązak” No. 279 (2 XII), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 144 (2 XII), p. 9; „Głos Śląski” No. 144 (2 XII), p. 2; „Gazeta Toruńska” No. 277 (30 XI), p. 1; „Kurier Poznański” No. 275 (29 XI), pp. 5–6; „Kurier Śląski” No. 279 (2 XII), p. 1; „Orędownik” No. 276 (30 XI), p. 1; „Polak” No. 144 (2 XII), p. 2; „Wielkopolanin” No. 276 (30 XI), p. 1.

³⁶ Citing: „Dziennik Bydgoski” No. 279 (3 XII), p. 2; also: „Dziennik Kujawski” No. 279 (30 XII), pp. 1–2; „Dziennik Poznański” No. 278 (3 XII), p. 5; „Dziennik Robotniczy” No. 281 (3 XII), pp. 1–2; „Orędownik” No. 278 (3 XII), p. 3.

³⁷ P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, pp. 832–833.

speech was radically militant³⁸, and Falkenhayn was described by “Dziennik Poznański” as “a typical, stern Prussian officer” and “another Forstner”³⁹. In its report on the parliamentary session, “Dziennik Bydgoski” wrote that “Bethmann Hollweg had probably the most disastrous day of his entire career”⁴⁰. In turn, “Dziennik Kujawski” observed that “a policy of the iron fist – this is the only thing that the government had to offer its citizens (...) By putting the army above the law and subjecting civilians to the arbitrary rule of the military, the government has in fact put an end to civil rule in Germany”⁴¹. “Kurier Poznański” added fuel to the fire in the following headline: “The Government Supports the Army’s Misuse of Power!”⁴².

Seething with indignation, the press supported the vote of no confidence and argued that Bethmann Hollweg had completely lost public support. “Gazeta Grudziądzka” wrote:

According to our source in parliamentary circles, the Chancellor’s position had been considerably undermined. The motion of no confidence was passed by an absolute majority of 293 votes with only 54 votes against. We were also told that (...) the left would not cooperate with the Chancellor, and opposition is also mounting among the socialists (...). On Friday, there were even rumors that the Chancellor would be replaced⁴³.

The uproar was unwarranted because in the light of the German Constitution, the Chancellor was not accountable to the Reichstag⁴⁴. His statements were closely monitored in vain hope that he would listen to the deputies. The press also speculated that Bethmann Hollweg would resign from office due to mental fatigue. These rumors were widely and triumphantly circulated by in the press. “Górnoślązak” offered a more sober view by arguing that the Chancellor was unlikely to resign because he enjoyed considerable support from the Emperor⁴⁵.

³⁸ „Dziennik Bydgoski” No. 281 (5 XII), pp. 1–2; „Dziennik Bydgoski” No. 282 (6 XII), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 281 (5 XII), pp. 1–2; „Dziennik Robotniczy” No. 283 (5 XII), pp. 2–3; „Górnoślązak” No. 282 (5 XII), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 146 (6 XII), pp. 1–2; „Głos Śląski” No. 146 (6 XII), pp. 1–2; „Gazeta Toruńska” No. 281 (5 XII), pp. 1–2; „Kurier Poznański” No. 280 (5 XII), pp. 1–2; „Kurier Śląski” No. 283 (6 XII), pp. 1–2; „Ore-downnik” No. 280 (5 XII), pp. 2–3; „Polak” No. 146 (6 XII), pp. 1–2.

³⁹ „Dziennik Poznański” No. 280 (5 XII), p. 1.

⁴⁰ „Dziennik Bydgoski” No. 281 (5 XII), p. 1.

⁴¹ „Dziennik Kujawski” No. 281 (5 XII), p. 1.

⁴² „Kurier Poznański” No. 280 (5 XII), p. 1.

⁴³ „Gazeta Grudziądzka” No. 147 (9 XII), p. 9.

⁴⁴ J. Wąsicki, *Związek Niemiecki i Druga Rzesza Niemiecka. 1848–1914*, Poznań 1989, pp. 468–469.

⁴⁵ „Dziennik Bydgoski” No. 283 (7 XII), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 282 (6 XII), pp. 1–2; „Dziennik Kujawski” No. 286 (12 XII), pp. 1–2; „Dziennik Poznański” No. 281 (6 XII), pp. 1–2, 5; „Dziennik Poznański” No. 282 (7 XII), p. 1; „Dziennik Robotniczy” No. 284 (6 XII), p. 2; „Górnoślązak” No. 283 (6 XII), pp. 1–2; „Gazeta Grudziądzka” No. 147 (9 XII), p. 3; „Głos Śląski” No. 147 (9 XII), pp. 1–2; „Gazeta Toruńska” No. 282 (6 XII), pp. 1–2; „Gazeta Toruńska” No. 289 (16 XII), p. 3; „Katolik” No. 146 (6 XII), pp. 1–2; „Katolik” No. 147 (9 XII), pp. 1–2; „Kurier Poznański” No. 281 (6 XII), pp. 1–2; „Kurier Poznański”

The speech delivered by deputy Trąpczyński during the parliamentary debate attracted particular attention. Siding with the parliamentary majority, Trąpczyński sharply coitized the Chancellor. Newspapers published excerpts or even the entire speech delivered by the Polish deputy to the Reichstag⁴⁶.

The echoes of this tumultuous session continued to resonate for a long time in parliament and the press. The vote of no confidence made headline news for several weeks. However, there was no evidence to substantiate the rumors that the Chancellor would resign. Deputies who commented on the Zabern affair in their speeches were widely cited. New proposals were put forward for debate, but they lacked the original momentum. The atmosphere gradually cooled, and the press had to tacitly admit that the case was lost⁴⁷.

The last major debate concerning the Zabern affair and the Chancellor took place in late January. The discussion centered on the Kaiser's son's controversial telegram relating to the Zabern affair and the acquittal of Forstner and Reuter⁴⁸. The atmosphere of scandal began to die down, either due to the passage of time, the absence of any progress in the matter, or the subsequent course of parliamentary debates.

The establishment and speedy dissolution of a parliamentary commission tasked with investigating the Zabern incident marked a symbolic end of the affair. The commission deliberated briefly and without results, but the press did not place high hopes in its operations. Newspapers reported briefly and without much enthusiasm on both the creation and dissolution of the commission⁴⁹. "Kurier Poznański" openly commented on the commission's fiasco:

No. 283 (10 XII), p. 2; „Kurier Śląski” No. 283 (6 XII), p. 3; „Orędownik” No. 281 (6 XII), p. 3; „Polak” No. 147 (9 XII), pp. 1–2; „Wielkopolanin” No. 14 (18 I), p. 2.

⁴⁶ „Dziennik Bydgoski” No. 283 (7 XII), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 282 (6 XII), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 280 (5 XII), p. 4; „Górnoślązak” No. 284 (7 XII), p. 5; „Gazeta Grudziądzka” No. 147 (9 XII), p. 1; „Głos Śląski” No. 147 (9 XII), p. 2; „Katolik” No. 147 (9 XII), p. 2; „Kurier Poznański” No. 281 (6 XII), p. 2; „Kurier Śląski” No. 283 (6 XII), p. 3; „Orędownik” No. 281 (6 XII), p. 3; „Polak” No. 147 (9 XII), p. 2; „Orędownik” No. 2 (3 I), p. 1.

⁴⁷ „Dziennik Bydgoski” No. 287 (13 XII), p. 1; „Dziennik Bydgoski” No. 288 (14 XII), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 290 (17 XII), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 299 (20 XII), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 287 (14 XII), p. 6; „Dziennik Robotniczy” No. 289 (13 XII), pp. 1–2; „Górnoślązak” No. 288 (13 XII), p. 3; „Górnoślązak” No. 289 (14 XII), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 149 (13 XII), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 150 (16 XII), p. 3; „Głos Śląski” No. 150 (16 XII), p. 2; „Gazeta Toruńska” No. 287 (13 XII), p. 1; „Katolik” No. 150 (16 XII), p. 2; „Kurier Poznański” No. 287 (14 XII), p. 2; „Kurier Poznański” No. 298 (30 XII), p. 2; „Kurier Śląski” No. 289 (14 XII), pp. 1–2; „Orędownik” No. 289 (17 XII), p. 1; „Polak” No. 149 (13 XII), pp. 2–3.

⁴⁸ „Dziennik Bydgoski” No. 21 (27 I), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 20 (25 I), pp. 1–2; „Dziennik Poznański” No. 20 (25 I), pp. 4–6; „Górnoślązak” No. 22 (28 I), pp. 1–2; „Górnoślązak” No. 23 (29 I), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 12 (27 I), p. 3; „Głos Śląski” No. 12 (27 I), pp. 1–2; „Gazeta Toruńska” No. 20 (25 I), pp. 1–2; „Gazeta Toruńska” No. 21 (27 I), p. 1; „Katolik” No. 12 (27 I), pp. 1–2; „Kurier Poznański” No. 20 (25 I), pp. 2–3; „Kurier Poznański” No. 21 (27 I), p. 2; „Kurier Śląski” No. 20 (25 I), p. 3; „Polak” No. 12 (27 I), pp. 1–2.

⁴⁹ „Dziennik Bydgoski” No. 41 (20 II), p. 1; „Dziennik Bydgoski” No. 43 (22 II), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 41 (20 II), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 48 (28 II), p. 1; „Dziennik Robotniczy” No. 43 (22 II), p. 5; „Górnoślązak” No. 49 (1 III), p. 2; „Gazeta Toruńska” No. 41 (20 II), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 44 (24 II), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 48 (28 II), p. 3; „Kurier Poznański” No. 41 (20 II), pp. 1–2; „Kurier Poznański” No. 48 (28 II), p. 2; „Orędownik” No. 42 (21 II), p. 1; „Orędownik” No. 48 (3 III), p. 1.

The Saverne affair? The event was largely forgotten in the midst of the rapid flow of events in the political arena! The opposition against arbitrary military rule has grown silent and died like a stream in the sand. The oratorical thunderbolts in the parliament passed unnoticed⁵⁰.

Prussian and Bavarian Parliaments

The statements made by the representatives of the upper house of the Prussian Parliament in connection with the Zabern affair also attracted the interest of some newspapers. The Prussian Parliament passed a resolution calling on the Chancellor to abandon his allegedly too submissive attitude toward the German Parliament. Obviously, this resolution did not find favor with Polish newspapers which argued that the speech delivered by the Chancellor in the House of Lords on 10 January was bland⁵¹. Despite the above, journalists recognized that Bethmann Hollweg had found himself in a difficult position by trying to please both sides of the conflict. “Kurier Poznański” inadvertently praised the Chancellor by mocking the hard-lines who attacked him: “[One of the deputies – author’s note] criticized the Chancellor for his attempts to exercise justice in the Zabern affair. After all, the head of the state should be guided solely by the expediency of his orders in such matters”⁵². This opinion piece clearly illustrates that Polish readers’ attitudes towards the Chancellor changed rapidly, as previously noted in the description of the Reichstag debate.

The Bavarian Parliament acted as a counterbalance to the Prussian one. Bavarian deputies sharply criticized the military’s involvement in Zabern and regarded it as an instrument of Prussian hegemony in the Reich⁵³. Compared with “Prussian arrogance”, Bavaria appeared to be a mainstay of normality. “Dziennik Bydgoski” posited that “Bavarian Ministers would have never sided with the army because Bavaria has a completely different notion of civil rights, freedoms, and human dignity”⁵⁴.

⁵⁰ „Kurier Poznański” No. 49 (1 III), p. 1.

⁵¹ „Dziennik Bydgoski” No. 9 (13 I), p. 2; „Dziennik Bydgoski” No. 11 (15 I), pp. 2–3; „Dziennik Kujawski” No. 9 (13 I), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 13 (17 I), p. 2; „Górnoślązak” No. 11 (15 I), p. 1; „Górnoślązak” No. 13 (17 I), pp. 1, 3; „Gazeta Toruńska” No. 9 (13 I), pp. 1–2; „Gazeta Toruńska” No. 17 (22 I), p. 1; „Kurier Śląski” No. 11 (15 I), p. 1; „Orędownik” No. 9 (13 I), p. 5.

⁵² „Kurier Poznański” No. 11 (15 I), p. 2.

⁵³ „Dziennik Bydgoski” No. 277 (30 XI), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 277 (30 XI), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 276 (30 XI), p. 2; „Górnoślązak” No. 279 (2 XII), p. 2; „Gazeta Grudziądzka” No. 144 (2 XII), p. 9; „Gazeta Toruńska” No. 277 (30 XI), p. 3; „Kurier Poznański” No. 12 (16 I), p. 1; „Kurier Śląski” No. 279 (2 XII), p. 2; „Wielkopolanin” No. 276 (30 XI), p. 2.

⁵⁴ „Dziennik Bydgoski” No. 283 (7 XII), p. 2.

Main protagonists of the Zabern affair

The portrayal of the main protagonists of the Zabern affair, namely Lieutenant Forstner, Colonel Reuter, and Emperor Wilhelm II, in the press is presented below. Chancellor Bethmann Hollweg's role has been discussed previously in descriptions of parliamentary sessions.

Lieutenant Forstner

The attention of the press focused mainly on Lieutenant Forstner, the main instigator of the Zabern affair. Newspapers reported widely on both the incident and Forstner himself. According to journalists, Forstner was not just a boisterous officer or a reckless youth, but he personified the worst traits of the "Prussian spirit". Forstner was portrayed as a member of a group rather than an exceptional individual. These facts and opinions were cited in all reports on Forstner's actions, and the press also emphasized that the lieutenant continued to receive support from the German far-right movement during the entire affair⁵⁵.

Newspapers accentuated Forstner's role during the first riots in Zabern and blamed him for the unrest. The young officer's irrational and cruel conduct was emphasized in all press reports. The press alleged that the affair had not changed Forstner's contemptuous attitude towards native Alsatians. He continued to advocate for ruthless treatment of Alsatians, albeit in a more covert (or cowardly, according to some newspapers)⁵⁶ manner. "Berlin Morgenpost" received numerous letters from outraged readers, and their opinions were widely cited by other newspapers. Forstner was not only criticized and cursed for his disrespectful behavior and his shameful offer for the "heads" of the citizens of Zabern, but he was also blamed for the military's brutal and illegal actions during the riots, for causing a political crisis in the Reich, and disgracing the German army and state⁵⁷.

⁵⁵ „Dziennik Kujawski” No. 290 (17 XII), p. 1; „Górnoślązak” No. 266 (15 XI), p. 1; „Górnoślązak” No. 271 (22 XI), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 140 (22 XI), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 141 (25 XI) p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 144 (2 XII), p. 1; „Kurier Poznański” No. 290 (18 XII), p. 5; „Kurier Śląski” No. 266 (15 XI), p. 1; „Orędownik” No. 265 (16 XI), p. 1; „Orędownik” No. 290 (18 XII), p. 3; „Wielkopolanin” No. 272 (26 XI), p. 1.

⁵⁶ „Dziennik Bydgoski” No. 281 (5 XII), pp. 1–2; „Dziennik Kujawski” No. 262 (12 XI), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 261 (12 XI), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 264 (12 XI), p. 3; „Górnoślązak” No. 265 (14 XI), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 136 (13 XI), pp. 1–2; „Gazeta Toruńska” No. 262 (12 XI), p. 1; „Kurier Poznański” No. 261 (12 XI), p. 2; „Kurier Śląski” No. 265 (14 XI), p. 1; „Orędownik” No. 261 (12 XI), p. 3; „Wielkopolanin” No. 262 (13 XI), p. 1.

⁵⁷ „Górnoślązak” No. 280 (3 XII), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 278 (2 XII), p. 1; „Kurier Śląski” No. 280 (3 XII), p. 1.

At the beginning of the affair, the press enthusiastically reported that Forstner would be punished for using the word *Wackes* in reference to native Alsatians. In late November and early December 1913, the readers were informed that the lieutenant had been reprimanded and strictly forbidden from insulting the locals. Forstner was held in custody for a short time, and there were rumors that he would be transferred to another unit. However, many of these rumors were never confirmed. Forstner was reprimanded and placed under house arrest for several days, but this information had been initially concealed from the public. In fact, this was his only punishment for disrespecting Alsatians⁵⁸.

One of Forstner's offenses attracted particular attention in the press. In early December 1913, the lieutenant wounded a shoemaker's disabled apprentice in the town of Dettweiler. The apprentice mocked Forstner and was stabbed by the lieutenant for disrespecting a military officer⁵⁹. This event probably sparked the greatest outrage in Polish press because it blatantly undermined the army's chivalrous heritage – a soldier's duty is first and foremost to defend the weak and the infirm⁶⁰. The press drew the readers' attention to Forstner's disproportionate response – the shoemaker's apprentice suffered great bodily harm merely for laughing at the officer (in the eyes of the press, Forstner had only himself to blame for this reaction). Unable to take revenge on those who criticized his actions, Forstner took his anger out on a weak and defenseless individual. This incident appalled and disgusted the public⁶¹. "Gazeta Toruńska" sarcastically congratulated the lieutenant on "scoring a victory over the lame shoemaker"⁶², whereas "Kurier Poznański" and "Orędownik" reported on the adventures of the "valiant knight"⁶³.

Following the incident in Dettweiler, Forstner was put on trial which attracted considerable interest in the press. The trial was held in mid-December 1913. Some newspapers published detailed reports on the hearings and witness statements that clearly demonstrated that the officer had grossly abused his powers. The first sentence of 43 days in prison was received with moderate enthusiasm, and journalists observed that this was

⁵⁸ P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, p. 827; „Dziennik Poznański” No. 274 (28 XI), pp. 2–3; „Górnoszlązak” No. 276 (28 XI), p. 2; „Gazeta Grudziądzka” No. 143 (29 XI), p. 11; „Gazeta Toruńska” No. 274 (27 XI), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 276 (29 XI), p. 3; „Katolik” No. 143 (29 XI), p. 2; „Kurier Poznański” No. 272 (26 XI), p. 1; „Kurier Poznański” No. 274 (28 XI), p. 1; „Kurier Śląski” No. 276 (28 XI), p. 2; „Orędownik” No. 274 (28 XI), p. 3; „Polak” No. 143 (29 XI), p. 2; „Wielkopolanin” No. 274 (28 XI), p. 1; „Wielkopolanin” No. 275 (29 XI), p. 2.

⁵⁹ P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, p. 832.

⁶⁰ M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warsaw 2000, pp. 74–75.

⁶¹ „Dziennik Bydgoski” No. 280 (4 XII), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 279 (4 XII), p. 1; „Dziennik Robotniczy” No. 282 (4 XII), p. 4; „Górnoszlązak” No. 282 (5 XII); „Głos Śląski” No. 145 (4 XII), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 284 (10 XII), p. 1; „Katolik” No. 145 (4 XII), p. 3; „Kurier Poznański” No. 279 (4 XII), p. 2; „Kurier Śląski” No. 281 (4 XII), p. 3; „Orędownik” No. 279 (4 XII), p. 3; „Polak” No. 145 (4 XII), p. 3.

⁶² „Gazeta Toruńska” No. 280 (4 XII), p. 1.

⁶³ „Kurier Poznański” No. 278 (3 XII), p. 6; „Orędownik” No. 279 (4 XII), p. 1.

the minimum mandatory punishment⁶⁴. However, the fact that the court's verdict angered the extreme far-right elicited a certain degree of *schadenfreude*⁶⁵. "Kurier Poznański" pointed out that while Forstner was sentenced to only 43 days in prison for seriously wounding a defenseless person, a Polish private had been condemned to three and half months of prison merely for speaking Polish off-duty⁶⁶.

Public enthusiasm, already waning, finally died down. Forstner filed an appeal and was tried again in January 1914. Once again, the trial received considerable press coverage. Forstner was cleared of all charges, and the court's decision came as a hard blow for the lieutenant's opponents who regarded the verdict as a triumph of military power over civil rights⁶⁷. "Gazeta Grudziądzka" reported that the people of Alsace were deeply embittered by such gross injustice⁶⁸.

The press was less interested in two other lawsuits that had been simultaneously filed against Forstner. In both cases, the lieutenant was accused of insulting the French national flag and recruits. Despite solid evidence against the defendant (as emphasized by the press), the officer was cleared of all charges⁶⁹.

Despite the above, the Polish press was reluctant to give up its dislike of Forstner. Some newspapers even resorted to spreading unconfirmed rumors claiming that the lieutenant had been ridiculed in public by the Alsations, especially children⁷⁰. Rumors were circulated about Forstner's lewd behavior, and on several occasions, the officer had been accused of seducing young women⁷¹. Newspapers also reported on the lieutenant's brutal

⁶⁴ „Dziennik Bydgoski” No. 292 (18 XII), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 294 (21 XII), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 291 (19 XII), p. 3; „Dziennik Robotniczy” No. 295 (20 XII), p. 2; „Górnoślązak” No. 293 (19 XII), p. 3; „Górnoślązak” No. 295 (21 XII), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 153 (23 XII), p. 9; „Głos Śląski” No. 156 (30 XII), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 296 (23 XII), p. 2; „Katolik” No. 156 (30 XII), p. 1; „Kurier Poznański” No. 292 (20 XII), p. 7; „Kurier Śląski” No. 299 (28 XII), p. 1; „Orędownik” No. 290 (18 XII), p. 3; „Polak” No. 156 (30 XII), p. 1.

⁶⁵ „Dziennik Poznański” No. 293 (21 XII), p. 4; „Kurier Poznański” No. 295 (24 XII), p. 2.

⁶⁶ „Kurier Poznański” No. 293 (21 XII), pp. 2–3.

⁶⁷ „Dziennik Bydgoski” No. 9 (13 I), p. 1; „Dziennik Bydgoski” No. 10 (14 I), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 9 (13 I), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 8 (11 I), p. 2; „Dziennik Poznański” No. 9 (13 I), pp. 1–2; „Dziennik Robotniczy” No. 11 (15 I), p. 1; „Górnoślązak” No. 9 (13 I), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 7 (15 I), pp. 3, 5; „Gazeta Grudziądzka” No. 9 (20 I), pp. 1–2; „Głos Śląski” No. 6 (13 I), p. 3; „Głos Śląski” No. 7 (15 I), p. 1; „Głos Śląski” No. 9 (20 I), p. 2; „Katolik” No. 6 (13 I), p. 3; „Katolik” No. 9 (20 I), p. 1; „Kurier Poznański” No. 9 (13 I), p. 2; „Kurier Śląski” No. 9 (13 I), p. 3; „Orędownik” No. 9 (13 I), p. 5; „Polak” No. 6 (13 I), p. 3.

⁶⁸ „Gazeta Grudziądzka” No. 6 (13 I), p. 3.

⁶⁹ P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, p. 834.

⁷⁰ „Dziennik Bydgoski” No. 6 (9 I), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 32 (10 II), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 6 (9 I), p. 4; „Gazeta Toruńska” No. 32 (10 III), p. 3; „Kurier Poznański” No. 32 (10 III), p. 3; „Orędownik” No. 5 (8 I), p. 7; „Orędownik” No. 33 (11 II), p. 4; „Orędownik” No. 52 (5 III), p. 7; „Wielkopolanin” No. 33 (11 II), p. 2.

⁷¹ „Dziennik Bydgoski” No. 27 (4 II), p. 2; „Dziennik Bydgoski” No. 39 (18 II), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 26 (1 II), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 39 (18 II), p. 3; „Dziennik Kujawski” No. 40 (19 II), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 6 (9 I), p. 3; „Górnoślązak” No. 40 (19 II), p. 2; „Głos Śląski” No. 22 (19 II), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 7 (10 I), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 39 (18 II), p. 3; „Katolik” No. 22 (19 II),

treatment of his subordinates⁷². The press intended to discredit Forstner completely, not only punish him for the Zabern affair. Even if Forstner's actions were deplorable, such rumors could be regarded as acts of media manipulation. The press went to great lengths to elicit public disgust towards the officer⁷³.

As a result, Forstner was not only the protagonist of a formally reported event, but he also gained celebrity status, albeit in a relatively limited way. The officer became a widely recognized symbol of corruption. Readers not only develop an interest in such people, but also demand to be provided with new evidence of their guilt⁷⁴. The public wanted information confirming their belief that Forstner, a symbol of Prussian oppression, lacked any moral values. The news of his affairs and brawls did not contribute important information about the Zabern affair. However, the readers derived satisfaction from that fact that by criticizing the officer's excesses, they were standing on the side of justice.

Colonel Reuter

While many of Forstner's misdeeds could be blamed on his young age and ill manner, the same could not be said of his superior, Colonel Reuter. Forstner epitomized the moral corruption of young and uneducated soldiers, whereas Reuter was guilty of the same misconduct, but among an older and more experienced generation. In a way, the two men complemented each other. In the eyes of the press, it was the lieutenant who triggered the conflict, while the awkwardness and vehemence of his superior contributed to its escalation⁷⁵.

Many journalists argued that Reuter's difficult personality had significantly contributed to the Zabern incident. The colonel was a harsh, implacable man who was steeped in militarism. These vices, in particular Reuter's decision to pacify the protests with the use of violence, came to light during the Zabern affair⁷⁶. The colonel attempted to usurp

p. 3; „Kurier Poznański” No. 26 (1 II), p. 3; „Orędownik” No. 40 (19 II), p. 4; „Polak” No. 22 (19 II), p. 3; „Wielkopolanin” No. 7 (10 I), p. 2.

⁷² „Dziennik Bydgoski” No. 53 (6 XII), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 53 (6 III), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 54 (7 III), p. 4; „Górnoślązak” No. 54 (7 III), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 29 (7 III), p. 13; „Głos Śląski” No. 29 (7 III), p. 3; „Katolik” No. 29 (7 III), p. 3; „Kurier Poznański” No. 53 (6 III), p. 6; „Orędownik” No. 53 (6 III), p. 5; „Polak” No. 29 (7 III), p. 3; „Wielkopolanin” No. 53 (6 III), p. 2.

⁷³ Cf. R. Grochowski, *Semiotyczna manipulacja w przekazach medialnych*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski” 2015, No. 2, pp. 38–39.

⁷⁴ Cf. U. Kornmeier, *The famous and the infamous. Waxworks as retailers of renown*, „International Journal of Cultural Studies” 2008, No. 11(3), p. 285; Ch. Rojek, *Celebrity*, London 2001, pp. 10–15, 93.

⁷⁵ „Gazeta Grudziądzka” No. 153 (23 XII), p. 9; „Głos Śląski” No. 144 (2 XII), p. 1; „Głos Śląski” No. 145 (4 XII), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 296 (23 XII), p. 2; „Katolik” No. 144 (2 XII), p. 1; „Katolik” No. 145 (4 XII), p. 1; „Kurier Poznański” No. 277 (2 XII), p. 1; „Kurier Śląski” No. 278 (30 XI), p. 3; „Polak” No. 144 (2 XII), p. 1; „Polak” No. 145 (4 XII), p. 1.

⁷⁶ P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, 826.

power by dispersing the protesters and making illegal arrests⁷⁷. The press emphasized that Reuter's actions had attracted significant criticism. To his dismay, the colonel received many abusive letters from members of the public⁷⁸.

The public demanded justice, which contributed to a keen interest in Reuter's trial in January 1914. He was accused of abusing military power in pacifying the protesters in Zabern. Many newspapers published extensive, nearly page-long accounts of each day of the trial in the Strasbourg court. Reporters meticulously picked out witness testimonies that put the colonel in a bad light. For example, "Orędownik" printed the following sentences from Reuter's testimony in bold: "Yes, let there be blood; in some cases, this is the only solution. This is how we command respect for the army and the government"⁷⁹. These excerpts were cited to suggest that Reuter was a "typical Prussian", but the colonel's actions spoke louder than words. Reuter was acquitted, and the court's verdict was met with disapproval⁸⁰. Headlines rallied: "Rule of the Sword"⁸¹ and "Rule of Law or the Sword?"⁸². The trial attracted significant press interest, which clearly indicates that the Zabern affair and Reuter himself stirred up strong emotions in the public.

For the press, the fact that Reuter received a state decoration from the Emperor was a bitter pill to swallow⁸³. The colonel clearly enjoyed the government's support. An award presented by Wilhelm II, the greatest enemy of the Polish people, only strengthened the public's conviction that Reuter's behavior was entirely corrupt and immoral⁸⁴.

⁷⁷ „Dziennik Bydgoski” No. 282 (6 XII), p. 1; „Dziennik Bydgoski” No. 283 (7 XII), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 281 (5 XII), p. 2; „Dziennik Poznański” No. 280 (5 XII), p. 3; „Górnoślązak” No. 282 (5 XII), p. 2; „Górnoślązak” No. 285 (10 XII), p. 2; „Głos Śląski” No. 142 (27 XI), p. 2; „Gazeta Toruńska” No. 283 (7 XII), p. 2; „Kurier Poznański” No. 280 (5 XII), p. 3; „Kurier Poznański” No. 282 (7 XII), p. 2; „Kurier Poznański” No. 293 (21 XII), p. 3; „Kurier Śląski” No. 285 (10 XII), p. 2; „Orędownik” No. 280 (5 XII), p. 3.

⁷⁸ „Dziennik Bydgoski” No. 266 (16 XI), pp. 1–2; „Dziennik Kujawski” No. 266 (16 XI), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 265 (16 XI), p. 2; „Górnoślązak” No. 268 (18 XI), p. 2; „Głos Śląski” No. 139 (20 XII), p. 2; „Gazeta Toruńska” No. 266 (16 XI), p. 3; „Katolik” No. 139 (20 XI), p. 2; „Kurier Poznański” No. 36 (14 II), p. 5; „Kurier Śląski” No. 268 (18 XI), p. 2; „Orędownik” No. 36 (14 II), p. 1; „Polak” No. 139 (20 XI), p. 2; „Wielkopolanin” No. 265 (16 XI), p. 2.

⁷⁹ „Orędownik” No. 5 (8 I), p. 7.

⁸⁰ „Dziennik Bydgoski” No. 5 (8 I), p. 1; „Dziennik Bydgoski” No. 6 (9 I), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 5 (8 I), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 5 (8 I), p. 2; „Dziennik Robotniczy” No. 11 (15 I), p. 1; „Górnoślązak” No. 7 (10 I), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 4 (8 I), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 6 (13 I), p. 3; „Głos Śląski” No. 6 (13 I), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 5 (8 I), p. 1; „Gazeta Toruńska” No. 6 (9 I), pp. 1–2; „Katolik” No. 6 (13 I), p. 3; „Katolik” No. 9 (20 I), p. 1; „Kurier Poznański” No. 4 (6 I), p. 2; „Kurier Poznański” No. 5 (8 I), pp. 2–3; „Kurier Śląski” No. 7 (10 I), p. 1; „Polak” No. 6 (13 I), p. 3; „Orędownik” No. 6 (9 I), p. 2; „Wielkopolanin” No. 7 (10 I), pp. 1–2.

⁸¹ „Dziennik Bydgoski” No. 9 (13 I), p. 1.

⁸² „Kurier Poznański” No. 10 (14 I), p. 2.

⁸³ „Dziennik Bydgoski” No. 16 (21 I), p. 1; „Dziennik Bydgoski” No. 28 (5 II), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 15 (20 I), p. 2; „Dziennik Poznański” No. 28 (5 II), p. 2; „Górnoślązak” No. 15 (20 I), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 9 (20 I), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 16 (21 I), p. 3; „Kurier Poznański” No. 29 (6 II), p. 1; „Orędownik” No. 30 (7 II), p. 1.

⁸⁴ P. Szlanta, „*Polakożerca kontra „wrogowie Rzeszy”*”. *Cesarz Wilhelm II i Polacy 1888–1918*, Warsaw 2019, pp. 169–194.

Emperor Wilhelm II

The German monarch was also one of the main actors in the Zabern affair. As the head of the state, Wilhelm II had the utmost authority to influence the course of events.

Although the Polish public did not sympathize with the Emperor, Wilhelm II was initially regarded as a force that could mitigate the conflict and bring justice. At first, the Emperor refrained from issuing an official statement on the Zabern affair, but he was purported to have considerable interest in the case. The Kaiser ordered a thorough investigation, which was reported in the press. This raised some hopes for a successful resolution of the conflict⁸⁵. There were even rumors that the Zabern affair had aroused the monarch's indignation⁸⁶. However, Wilhelm II had firmly sided with the military from the beginning of the conflict⁸⁷. This fact was concealed from the press, creating the illusion that the Emperor was weighing his options.

The first officially announced Kaiser's decision was to organize military exercises for the 99th regiment in Zabern, which was reported in early January 1914. This decision evoked a generally negative response. However, some journalists argued that it was meant to punish the officers rather than the recruits. Therefore, the Emperor's opinion was still not clearly communicated to the public⁸⁸. Allegedly, William II remained evasive in the following months of the conflict⁸⁹.

In late January and early February 1914, Wilhelm II took a more decisive stance on the matter. Above all, he openly expressed his support for the Chancellor⁹⁰. On the other hand, he displayed his contempt for the stubbornness of the parliament and ignored its president at official meetings⁹¹. The Emperor also presented Reuter with a state decoration and invited the colonel to attend a private meeting, which was a clear sign of political allegiance⁹².

⁸⁵ „Dziennik Bydgoski” No. 279 (3 XII), p. 1; „Dziennik Robotniczy” No. 281 (3 XII), pp. 1–2; „Gazeta Toruńska” No. 279 (3 XII), p. 1; „Górnoślązak” No. 281 (4 XII), p. 1; „Kurier Poznański” No. 278 (3 XII), p. 2; „Kurier Śląski” No. 281 (4 XII), p. 1; „Orędownik” No. 279 (4 XII), p. 1.

⁸⁶ „Dziennik Robotniczy” No. 281 (3 XII), p. 1.

⁸⁷ P. Szlanta, *Godzina Marsa...*, pp. 830–831; idem, *Wilhelm II. Ostatni z Hohenzollernów*, Warsaw 2015, pp. 58–60.

⁸⁸ „Dziennik Bydgoski” No. 283 (7 XII), p. 2; „Dziennik Kujawski” No. 283 (7 XII), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 282 (7 XII), pp. 1–2; „Orędownik” No. 282 (7 XII), p. 2.

⁸⁹ „Górnoślązak” No. 5 (8 I), p. 2; „Głos Śląski” No. 5 (10 I), p. 1; „Katolik” No. 5 (10 I), p. 1; „Polak” No. 5 (10 I), p. 1; „Wielkopolanin” No. 4 (6 I), p. 2.

⁹⁰ „Dziennik Kujawski” No. 17 (22 I), p. 1; „Dziennik Robotniczy” No. 17 (22 I), p. 4; „Kurier Poznański” No. 17 (22 I), p. 3; „Orędownik” No. 18 (23 I), p. 4; „Wielkopolanin” No. 17 (22 I), p. 2.

⁹¹ „Dziennik Kujawski” No. 24 (30 I), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 25 (31 I), p. 2; „Górnoślązak” No. 26 (1 II), p. 2; „Gazeta Grudziądzka” No. 15 (3 II), p. 3; „Kurier Poznański” No. 24 (30 I), p. 1; „Kurier Poznański” No. 25 (31 I), p. 2; „Kurier Śląski” No. 26 (1 II), p. 2; „Orędownik” No. 24 (30 I), p. 5; „Wielkopolanin” No. 25 (31 I), p. 2.

⁹² „Dziennik Bydgoski” No. 16 (21 I), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 15 (20 I), p. 2; „Dziennik Poznański” No. 28 (5 II), p. 2; „Górnoślązak” No. 15 (20 I), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 9 (20 I), p. 3; „Gazeta Toruńska” No. 16 (21 I), p. 3; „Orędownik” No. 30 (7 II), p. 1.

The Polish public responded negatively to the Emperor's resolute speeches on the Zabern affair. The monarch's seemingly balanced approach to the conflict initially raised some hopes. However, his public statements did not truly reflect his intentions. The events that followed only confirmed the Polish public's conviction that the Emperor was a ruthless tyrant.

Zabern and the Polish question

The nationalist ideology was beginning to crystalize at the turn of the 19th and the 20th centuries, and it resonated strongly with members of the Polish community. Citizens were expected to focus on the affairs of the nation as the central issue in public life⁹³. The Zabern affair only exacerbated these sentiments. Press reports drew parallels between Alsace and the fate of Poles living in Germany. German officers' actions in Zabern were compared with the oppression of Polish nationals living under German rule.

The fate of Alsatians and Poles was juxtaposed in various contexts. Above all, journalists argued that the Prussian army's treatment of Alsatians was nothing new, and these statements were probably made to indicate that Alsatians were not the only minority that was oppressed by the German state. *Wackes*, the derogatory term used by Lieutenant Forstner in reference to Zabern residents, was compared with the term *polnisches Schwein* (Polish swine). The press observed that *Wackes* was a relatively polite term in comparison with *polnisches Schwein* (which was undoubtedly true). According to the press, military misconduct was not encountered only in Alsace, and Polish recruits also faced discrimination. Newspapers published many stories on the abuse of Polish recruits and the German authorities' mistreatment of civilians. They purported that Alsatians and Poles had similar experiences of oppression and suffering (the phrase "Alsacia suffers Poland's fate" appeared in some newspapers⁹⁴). However, the burden faced by Poles was incommensurable⁹⁵. "Dziennik Robotniczy" even printed a satirical poem mocking Alsatians' outrage at being called *Wackes*. Its author was clearly embittered by the fact that it was Alsatians rather than Poles who were in the center of attention⁹⁶. "Kurier Poznański"

⁹³ B. Porter, *Democracy and discipline in late nineteenth-century Poland*, „The Journal of Modern History” 1999, No. 71(2), pp. 392–393.

⁹⁴ „Gazeta Toruńska” No. 16 (21 I), p. 3.

⁹⁵ „Dziennik Bydgoski” No. 282 (6 XII), p. 1; „Dziennik Kujawski” No. 10 (14 I), p. 1; „Dziennik Poznański” No. 292 (20 XII), p. 1; „Dziennik Robotniczy” No. 275 (26 XI), p. 3; „Gazeta Grudziądzka” No. 144 (2 XII), p. 1; „Gazeta Grudziądzka” No. 148 (11 XII), pp. 1–2; „Głos Śląski” No. 137 (15 XI), p. 2; „Kurier Poznański” No. 293 (21 XII), p. 3; „Orędownik” No. 8 (11 I), p. 1; „Polak” No. 137 (15 XI), p. 2; „Wielkopolanin” No. 32 (10 II), p. 1.

⁹⁶ „Dziennik Robotniczy” No. 284 (6 XII), p. 6.

alleged that “if Saverne were a part of Poznań region, Forstner and Reuter would have resorted to even more violence and would escape any punishment”⁹⁷.

Newspapers also reprinted the speeches delivered by Polish deputies to the Reichstag. While denouncing the scandalous events in Zabern, Polish deputies also took the opportunity to address the Polish question. Prussian aggression against the Alsatians was compared with the German authorities’ chauvinistic attitude towards the Polish population. According to “Gazeta Grudziądzka”, anti-Alsatian sentiments were a derivative of anti-Polishness: “The German state first turned its haltered toward Poland, and this antipathy gave rise to a hatred of everything that was not German. This hatred has perpetuated all the problems we are facing today”⁹⁸. The same newspaper referred to the main protagonists of the Zabern affair as “Pole-eaters”⁹⁹. These editorials and reprints of parliamentary speeches contained a note of resentment that the public’s attention focused on Alsatians and not Poles. This martyrdom complex, a phenomenon that has been extensively researched in the social sciences¹⁰⁰, prompted Polish journalists to search for “Polish Zaberns”. For example, “Gazeta Toruńska” used the term “Saverne in Starogard” when reporting on the discrimination against Polish soldiers in the German army stationed in Starogard¹⁰¹.

The bid over which minority group, Poles or Alsatians, suffered more from the hands of the Prussian authorities is reminiscent of the contemporary narrative in political history, where the greatest respect is bestowed on those who have suffered most. In the Zabern affair, Polish newspapers relied on the same mechanism to build the victimization narrative: the enemy was portrayed as a degenerate force, whereas the victim was painted in a purely positive light to evoke sympathy and exacerbate sentiments of martyrdom¹⁰².

At times, the Alsatians were portrayed as a model minority group that stood firmly for its rights and was able to stir the public’s attention. Journalists admired Alsace for fiercely defending its interests. The press urged the readers to follow the Alsatian example, while at the same time castigating “Polish meekness”¹⁰³.

The news of Forstner’s transfer to Bydgoszcz led to public indignation. According to the press, the local population was disgusted by this turn of events. There were fears

⁹⁷ „Kurier Poznański” No. 7 (10 I), p. 1.

⁹⁸ „Gazeta Grudziądzka” No. 144 (2 XII), p. 2.

⁹⁹ „Gazeta Grudziądzka” No. 152 (20 XII), p. 1.

¹⁰⁰ Cf. M. DeSoucey, J. Pozner, C. Fields, K. Dobransky, G. Fine, *Memory and sacrifice. An embodied theory of martyrdom*, „Cultural Sociology” 2008, No. 2(1), pp. 100–101.

¹⁰¹ „Gazeta Toruńska” No. 286 (12 XII), p. 2.

¹⁰² Cf. J. Chamouant, *Du culte des heros a la concurrence des victimes*, „Criminologie” 2000, No. 33(1), pp. 167–183; A. Landsberg, *Ameryka, Holocaust i masowa kultura pamięci. W stronę radykalnej polityki empatii*, [in:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, eds. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warsaw 2018, pp. 165–172.

¹⁰³ „Górnoślązak” No. 278 (30 XI), p. 1; „Górnoślązak” No. 291 (17 XII), p. 1; „Kurier Śląski” No. 291 (17 XII), p. 1; also: „Orędownik” No. 8 (11 I), p. 1.

that the young lieutenant would continue to display extreme nationalistic sentiments in the new regiment¹⁰⁴. “Gazeta Grudziądzka” commented on Forstner’s transfer with irony: “these people [people of Bydgoszcz – author’s note] are not familiar with the term *Wackes*”¹⁰⁵. The rumors that the lieutenant could be transferred to Gliwice elicited a similar response¹⁰⁶. The fact that Forstner would live in the midst of Poles was regarded as an insult.

Conclusion

The Zabern affair captured the attention of the public the German Empire in late 1913 and early 1914, and it also attracted considerable interest among Poles living in the Reich. Polish newspapers were free to report on the incident thanks to liberal press laws¹⁰⁷. Similarly to the vast majority of German periodicals, Polish newspapers kept a watchful and critical eye on these events, including the protests in Zabern, heated parliamentary debates, and the far-reaching consequences of Forstner’s actions. Polish newspapers published in Prussian partition and in Upper Silesia were well integrated with the German press. Polish and German journalists had similar attitudes to the conflict (excluding the far-right press). However, only Polish newspapers drew parallels between the Zabern affair and the Polish cause.

It should also be noted that Poles residing in Prussian partition and in Upper Silesia were strongly united in their opinions. Polish newspapers spoke with one voice, and minor differences were observed only in the way they accentuated certain facts and events. However, the overall tone was identical. All newspapers, including conservative and liberal dailies, papers addressed to the elite or the common folk, expressed similar opinions, sided with the Alsations, and opposed the Prussians. This is not surprising – Poles could easily empathize with Alsations because both groups shared a similar political fate. In the discussed period, all ideological and political movements opposed Prussia’s discriminatory practices and misuse of military authority¹⁰⁸.

Although the reported events were true and shocking, the press elicited highly emotional responses from the readers by manipulating the content and tone of the articles. The conduct of the villains, especially Lieutenant Forstner, undoubtedly deserved severe criticism, but the press went even further. Journalists made every effort to exacerbate the

¹⁰⁴ „Dziennik Bydgoski” No. 27 (4 II), p. 2; „Kurier Poznański” No. 27 (4 II), p. 3; „Orędownik” No. 27 (4 II), p. 5.

¹⁰⁵ „Gazeta Grudziądzka” No. 16 (5 II), p. 3.

¹⁰⁶ „Górnoślązak” No. 286 (11 XII), p. 1; „Kurier Śląski” No. 286 (11 XII), p. 1.

¹⁰⁷ W. Jakóbczyk, *Prasa w Wielkopolsce (1859–1918)*, [in:] *Prasa Polska w latach 1864–1918*, ed. J. Łojek, Warsaw 1976, p. 199.

¹⁰⁸ E. Stadtmüller, *Polskie nurty polityczne wobec Niemiec w latach 1871–1918*, Wrocław 1994, pp. 79–81, 101–102, 128–130, 174–180, 210–212.

vices of the protagonists of the Zabern affair. Some articles were intended to shock the public, and rumors were widely circulated in the press¹⁰⁹. These emotional pieces could have been a genuine expression of the editors' outrage (and it is possible that some editors gave credence to the rumors), but also a clever marketing ploy to increase readership.

Forstner and members of the state apparatus who sided with the young officer became symbols of Prussian oppression. The lieutenant's vices were exaggerated by the press, and his negative character traits, including possessiveness, impertinence, prejudice, blind militarism, lack of respect for others or the social order, were regarded as quintessential of all Prussians¹¹⁰.

Despite the fact that the press was clearly opposed to Prussians, it did not promote equally negative attitudes towards all Germans. The Zabern affair revealed that at the beginning of the 20th century, Poles clearly distinguished between Prussians and other German tribes¹¹¹. Only the Prussians were regarded as barbarian invaders. The press frequently criticized the "Prussian spirit" (Prussian, not German), but it also widely commented on the internal divide in Germany. For example, the Bavarian Parliament received considerable praise for siding with the Alsatians. "Orędownik" published a short article on the differences between Germans and Prussians in the context of the Zabern affair: "To be German means to be kind to the people. To be Prussian means to be unkind to the people"¹¹².

In late 1913 and early 1914, the Zabern affair captured the attention of Poles living in Prussian partition and in Upper Silesia. However, just like all political storms, memories of this event faded with time. In the spring of 1914, public attention turned to the incidents in St. Paul's church in Berlin¹¹³. This conflict also faded from public memory at the outbreak of the Great War which eclipsed all previous political crises in the Second Reich.

References

Sources

„Dziennik Bydgoski”, „Dziennik Kujawski”, „Dziennik Poznański”, „Dziennik Robotniczy”, „Gazeta Grudziądzka”, „Gazeta Toruńska”, „Głos Śląski”, „Górnoślązak”, „Katolik”, „Kurier Poznański”, „Kurier Śląski”, „Polak”, „Wielkopolanin”, „Orędownik” [November 1913 – March 1914].

¹⁰⁹ Cf. M. Palczewski, *Selekcja informacji w mediach – zasady, wartości, manipulacje*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski” 2015, No. 2, pp. 87–88.

¹¹⁰ Cf. W. Wrzesiński, *Niemiec w stereotypach polskich XIX i XX wieku*, [in:] *Narody i stereotypy*, ed. T. Walas, Kraków 1995, pp. 185–187.

¹¹¹ Cf. Z. Mitosek, *Literatura i stereotypy*, Wrocław 1974, p. 73.

¹¹² „Orędownik” No. 32 (10 II), p. 1.

¹¹³ Cf. P. Szlanta, *Odepchnięci do Stołu Pańskiego. Zajścia w kościele św. Pawła w Berlinie w 1914 r. oraz ich reperkusje*, „Przegląd Historyczny” 2012, Vol. CII, No. 2, pp. 333–346.

Literature

- Chamoun J., *Du culte des heros a la concurrence des victimes*, „Criminologie” 2000, No. 33(1).
- DeSoucey M., Pozner J., Fields C., Dobransky K., Fine G., *Memory and sacrifice. An embodied theory of martyrdom*, „Cultural Sociology” 2008, No. 2(1).
- Grochowski R., *Semiotyczna manipulacja w przekazach medialnych*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski” 2015, No. 2.
- Jakóbczyk W., *Prasa w Wielkopolsce (1859–1918)*, [in:] *Prasa Polska w latach 1864–1918*, ed. J. Łojek (Ed.), Warszawa 1976.
- Kornmeier U., *The famous and the infamous. Waxworks as retailers of renown*, „International Journal of Cultural Studies” 2008, No. 11(3).
- Landsberg A., *Ameryka, Holocaust i masowa kultura pamięci. W stronę radykalnej polityki empatii*, [in:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, eds. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warsaw 2018.
- Mitosek Z., *Literatura i stereotypy*, Wrocław 1974.
- Ossowska M., *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warsaw 2000.
- Palczewski M., *Selekcja informacji w mediach – zasady, wartości, manipulacje*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski” 2015, No. 2.
- Porter B., *Democracy and discipline in late nineteenth-century Poland*, „The Journal of Modern History” 1999, No. 71(2).
- Rojek Ch., *Celebrity*, London 2001.
- Stadtmuller E., *Polskie nurty polityczne wobec Niemiec w latach 1871–1918*, Wrocław 1994.
- Szlanta P., *Godzina Marsa w Alzacji. Afera Zabern 1913/1914*, „Prace Historyczne” 2018, Vol. CXLV, No. 4.
- Szlanta P., *Odepchnięci do Stołu Pańskiego. Zajścia w kościele św. Pawła w Berlinie w 1914 r. oraz ich reperkusje*, „Przegląd Historyczny” 2012, Vol. CII, No. 2.
- Szlanta P., *„Polakożerca” kontra „wrogowie Rzeszy”. Cesarz Wilhelm II i Polacy 1888–1918*, Warsaw 2019.
- Szlanta P., *Wilhelm II. Ostatni z Hohenzollernów*, Warsaw 2015.
- Wąsicki J., *Związek Niemiecki i Druga Rzesza Niemiecka. 1848–1914*, Poznań 1989.
- Wrześniński W., *Niemiec w stereotypach polskich XIX i XX wieku*, [in:] *Narody i stereotypy*, ed. T. Walas, Kraków 1995.

Press coverage of the Zabern affair (1913–1914) in Prussian partition and in Upper Silesia

Summary: The article analyzes the coverage of the Zabern affair (1913–1914) in selected Polish newspapers published in Prussian partition and in Upper Silesia. The affair was a crisis of domestic policy in the German Empire shortly before the outbreak of World War I. The portrayal of the events and the main protagonists of the Zabern affair, including Emperor Wilhelm II, in Polish press was also examined. The

article discusses the parallels between the published accounts of the Zabern affair and the fate of Poles living in Prussian partition. Attempts were also made to identify cultural factors and stereotypes that could have influenced the tone of press articles.

Keywords: Zabern affair, Prussian partition, public opinion, press, newspapers

Die polnische Presse im preußischen Teilungsgebiet und in Oberschlesien angesichts der Zabern-Affäre (1913–1914)

Zusammenfassung: Der Artikel behandelt die Reaktionen ausgewählter Titel polnischer Zeitschriften im preußischen Teilungsgebiet und in Oberschlesien auf die Zabern-Affäre (1913–1914), die die politische Szene des Deutschen Reiches an der Schwelle zum Ersten Weltkrieg bewegte. Der Beitrag beschreibt die Berichterstattung der Zeitschriften über die wichtigsten Ereignisse im Zusammenhang mit der Affäre und das Bild, das sie von den Protagonisten, darunter Kaiser Wilhelm II erstellte. Der Text zeigt auch auf, wie die polnischen Zeitschriften die Ereignisse von Zabern mit der polnischen Gemeinschaft im deutschen Staat in Verbindung brachten – zum Beispiel, wie sie die Ereignisse der Affäre mit der Situation der preußischen Herrschaft in den polnischen Gebieten verglichen. Es wird auch der Frage nachgegangen, welche kulturellen Tropen oder Stereotype bei der Gestaltung der Presseberichte eine Rolle gespielt haben könnten.

Schlüsselwörter: Zabern-Affäre, preußisches Teilungsgebiet, öffentliche Meinung, Presse, Zeitungen

Polska prasa zaboru pruskiego i Górnego Śląska wobec afery Zabern (1913–1914)

Streszczenie: W artykule przeanalizowano reakcje wybranych tytułów polskich czasopism zaboru pruskiego i Górnego Śląska na aferę Zabern (1913–1914), która poruszyła scenę polityczną cesarstwa niemieckiego u progu I wojny światowej, a także relacjonowanie przez periodyki głównych wydarzeń związanych z aferą oraz kreowany przez nie wizerunek jej bohaterów, w tym cesarza Wilhelma II. Tekst zwraca uwagę na to, jak wydarzenia z Zabern polskie czasopisma odnosiły do społeczności Polaków w państwie niemieckim – chociażby jak porównywała wydarzenia afery z sytuacją pruskiego panowania na ziemiach polskich. Poruszono również kwestię tego, które tropy czy stereotypy kulturowe mogły być czynnikami w kształtowaniu prasowych narracji.

Słowa kluczowe: afery Zabern, zabór pruski, opinia publiczna, prasa, gazety

Volodymyr Komar

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

Adam Szymanowicz

General Tadeusz Kościuszko Military University of Land Forces in Wrocław
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3997-5417>

The Poles and the Japanese in the struggle for the Soviet Far East in the 1930s*

Russian, Polish and Japanese scientists¹ have studied the above issue in the context of other problems². In contemporary Ukrainian historiography, researchers focus mainly on the social life of the Ukrainian diaspora in the Far East³. This article analyzes the plans of Polish and Japanese military circles which, while pursuing their state interests, discovered many commonalities regarding the Ukrainian issue in this region of the world in a broader anti-Soviet and pro-Promethean perspective.

The Soviet Far East was inhabited by, among others, the descendants of Ukrainians who had been resettled to the region by the tsarist authorities in the 1850s. Mass emigration of Ukrainians to this distant region of the Russian Empire began in the late 19th century, which is when the name Zeleny Klyn was coined. Zeleny Klyn covered the Amur and Ussuri regions which became the main destinations for Ukrainian migrants. In

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0245/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ *Neizvestnyj separatizm. Na sluzhbe SD i Abvera. Iz sekretnyh dos'e razvedki*, ed. L.F. Sockov, Moskva 2003; V.K. Bylinin, A.A. Zdanovich, V.I. Korotaev, Organizacija „Prometej” i „prometejskoe” dvizhenie v planah pol'skoj razvedki po razvalu Rossii/SSSR, [in:] *Trudy Obshhestva izuchenija istorii otechestvennyh spetssluzhb*, ed. V.K. Bylinin, Vol. 3, Moskva 2007, pp. 318–414; L.V. Kuras, *Ukrainskaja jenticheskaja gruppirovka v Harbine v 1930-e gody v osveshhenii sovetskoj razvedki*, <http://vybory.org/articles/54.html> (accessed: 31 I 2018).

² H. Kuromiya, A. Peplowski, *Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944*, Toruń 2009.

³ A.A. Popok, *Gromads'ko-polity`chne ta religijne zhy`tja ukrajynciv na Dalekomu Sxodi v XX st.*, „Ukrayins'ky`j istory`chny`j zhurnal” 1998, No. 6, pp. 54–68.

the 1920s, these territories witnessed the struggle for the creation of a united and independent Ukrainian state on the Pacific Ocean. As a result, the concept of Zeleny Klyn was expanded, covering the territory between the Baikal and the Bering Strait. Zeleny Klyn was also referred to as Green Ukraine⁴.

According to Soviet statistical data for 1926, the Soviet Far East was inhabited by around 1 million Ukrainians who accounted for 60–70% of the local population. The Ukrainian community consisted not only of displaced persons, but also deportees, including political prisoners. Laborers and individuals working for the Chinese Eastern Railway⁵ also migrated to the Soviet Far East. The migrants not only preserved the Ukrainian language and customs, but their national consciousness also grew each year, as demonstrated by the increasing number of Ukrainian schools. In 1930, 35,000 Ukrainians were deported from the Ukrainian Soviet Socialist Republic to the Far East as part of the dekulakization campaign. Faced with harsh living conditions in uninhabited areas, the migrants were forced to fight for survival⁶.

However, the Ukrainian colony in Chinese Manchuria comprised around 11,000 people, and it was the second largest national community after the Russians. Political activity in Manchuria began in September 1931, when all Russians were expelled from the Chinese police forces. The Manchurian Ukrainians supported the idea of creating an independent Ukraine in Zeleny Klyn as a state that would separate Russia from the Pacific. The political plans of the Ukrainians in the Far East attracted the attention of the military in Poland, as well as in Japan and Germany⁷.

In the second half of the 19th century, following the example of European countries, Japan was rapidly transformed from a backward feudal state into a modern industrial state. The Japanese Army and its intelligence and counterintelligence services were also modernized. German military officers assisted the Japanese authorities in the process of creating intelligence services. At the end of the 19th century, Japan emerged as an increasingly powerful state in South-East Asia. The country strengthened its influence in Korea and took over Taiwan after the Sino-Japanese War of 1894–1895. Siberia, the Amur Land, and Manchuria were inhabited by around 400,000 Japanese people working in trade,

⁴ A. Mamaj, *Za Sibir'ju, gde solnce vshodit, ili pochemu ne sostoyalas' v Zelenom Kline vtoraja Ukraina*, https://zn.ua/SOCIETY/za_sibiryu_gde_solntse_vshodit_ili_pochemu_ne_sostoyalas_v_zelenom_kline_vtoraya_ukraina.html (accessed: 12 I 2019).

⁵ V.I. Very'ga, *Vy'zvol'ni zmagannya v Ukrayini 1914–1923 rr. U dvox tomax*, Vol. 2, Lviv–Zhovkva, 1998, p. 381.

⁶ *Shho roby't'sya na Zelenomu Kly'ni?*, „Man'dzhurs'ky'j Visny'k. Organ ukrayins'koyi koloniyi v Xarbini” 1934, No. 17, p. 3.

⁷ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie [Central Military Archives of the Military Historical Office in Warsaw] (hereafter: CAW-WBH), Oddział II Sztabu Generalnego/Głównego Wojska Polskiego [Branch II of the General Staff/General Headquarters of the Polish Army] (hereafter: O II), ref. I.303.4.5515, k. 3–9 (Ukrainians in the Far East 1931 – report by O II, n.d.).

crafts, and services. They strengthened Japan's influence in this region of the world and contributed to the development of Japanese intelligence structures.

The mid-19th century witnessed the first signs of Japanese-Russian rivalry. Strategic points such as Port Arthur and Port Talien were leased to the Russians by the Chinese government. The Chinese also enabled the Tsarist authorities to build the Chinese Eastern Railway through Manchuria as an extension of the Trans-Siberian railway to facilitate military transport.

Having recognized the emerging threat from Russia, the Japanese developed intensive intelligence activities on Russian territory. They established contacts with Russian revolutionary groups as potential allies in anti-tsarist insurgencies. Finally, the Japanese General Staff considered the Russian expansion in Manchuria and Korea to be a threat to Japanese interests, which led to the Russo-Japanese War that ended with the defeat of the Russian Empire⁸.

In their political games with Russia, the Japanese also expressed an interest in non-Russian nations of the tsarist empire. Colonel Motojirō Akashi was the Japanese military attaché in St. Petersburg in 1902–1904. After the outbreak of the Russo-Japanese War, he was transferred to the same post in Stockholm. Akashi was tasked with building a Japanese intelligence network in Russia, sabotaging the operations of the Trans-Siberian railway, and fueling the opposition movement within the Russian Empire. After arriving in Stockholm, Akashi maintained contacts with the representatives of the Finnish émigré community in Sweden⁹ who acted as an intermediary between the Japanese attaché and other revolutionary and anti-tsarist parties and organizations. The above enabled Akashi to establish contacts with Georgian emigrants in Paris¹⁰. Tokyo provided financial assistance to the representatives of the Georgian national movement. According to one of its representatives, the weapons and ammunition purchased with these funds were to play a significant role during the Georgian revolution of 1905¹¹.

In April 1904, Akashi began preparations for a joint conference of opposition groups representing nations incorporated into the Russian Empire to solicit their support in the fight against Russia. He received 100,000 yen from the General Staff for this purpose. The conference was not an easy undertaking due to vast differences of opinion. However, the conference was held in Paris on 1–5 October 1904, and it was attended by the representatives of 8 out of the 19 invited parties. The meeting did not bring the anticipated results. Most representatives of radical anti-tsarist opposition groups attended the follow-

⁸ H. Kuromiya, A. Peplowski, op. cit., pp. 10–16.

⁹ Finland was a part of the Russian Empire at the time.

¹⁰ G. Mamulia, *Kak samuraj stal sojuznikom Prometeja. Japono-kavkazskaja smychka v gody russko-japonskoj vojny*, „Istoricheskij Vestnik” 2012, Vol. 149, No. 2, pp. 95–99.

¹¹ G. Mamoulia, *L'histoire du groupe Caucase (1934–1939)*, „Cahiers du monde Russe” 2007, No. 1, p. 48.

ing conference in Geneva in April 1905. It was decided that large-scale uprisings would begin in the summer of 1905 on the territory of the Russian Empire, including Polish lands under Russian rule. The opposition received financial support from Japanese military authorities, mainly for the purchase of weapons¹².

The Treaty of Portsmouth, a peace agreement brokered by the US President Theodore Roosevelt, ended the Russo-Japanese War and made Korea a protectorate of Japan¹³. Japan was also granted the lease of southern Manchuria, where it operated the strategically important South Manchurian Railway. The railway was patrolled by Japanese troops that were later transformed into the Kwantung Army. The treaty also recognized Japan's claims to southern Sakhalin¹⁴. These conquests provided Japan with opportunities for further expansion.

After the outbreak of the Bolshevik Revolution in Russia in 1918–1920, the Entente forces intervened in the Russian Far East to provide the Whites with support against the Bolsheviks and to protect the allied powers' interests. Japanese, American, Canadian, French, British, Czechoslovak and Chinese forces took part in military interventions. However, they were withdrawn in the face of Bolshevik troop advances in June 1920. Only the Japanese Army remained in the Russian Far East to prevent the spread of communism to Korea and Manchuria that remained under Japan's control and influence¹⁵.

In 1920, the Bolsheviks created the Far Eastern Republic (FER), a puppet state in eastern Siberia that acted as a buffer zone between Bolshevik Russia, China, and Japan. In response, the Japanese declared their support for the Provisional Government of Priamar in Primorsky Krai to maintain stability. The White Army was placed under the provisional government's command in the Far East. However, in November 1922, Japanese troops were evacuated, and Vladivostok was occupied by the People's Revolutionary Army of the Far East. Shortly afterward, the FER and its territories in Primorsky Krai were officially incorporated into the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RFFSR)¹⁶.

Japan conquered Manchuria in 1931 and established the puppet state of Manchukuo on its territory in 1932. Manchukuo comprised Manchuria and a part of Inner Mongolia. The new state remained under Japanese control, and it shared a 4,000-km-long border with the Soviet Union. Manchuria also shared a border of several hundred kilometers with the People's Republic of Mongolia, the first satellite state of the USSR. The non-aggression pact proposed by Russia was rejected by Japan.

¹² E. Pałasz-Rutkowska, A.T. Romer, *Historia stosunków polsko-japońskich 1904–1945*, Warsaw 1996, pp. 54–58.

¹³ It was officially occupied by Japan in 1910.

¹⁴ A. Gordon, *Labor and imperial democracy in Japan*, Berkeley 1991, p. 54.

¹⁵ More on this issue: J.A. White, *The Siberian intervention*, Princeton 1950.

¹⁶ W. Materski, *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917–1925)*, Warsaw 1990, pp. 67–174.

The Soviet Union sought to avoid confrontation with Japan. According to Karol Radek, Stalin realized that the USSR was unable to run two simultaneous fronts against Poland and Japan. He categorically forbade firing at Japanese airplanes crossing Soviet airspace and prevented Soviet troops from engaging with Japanese forces in Manchuria. At the same time, the Soviet Union was rapidly arming its military and making covert attempts to increase its military presence in the Far East.

However, in 1933, Moscow adopted a more aggressive policy towards Tokyo. At the same time, the Soviet authorities attempted to take advantage of the American-Japanese conflict. Stalin succeeded in establishing diplomatic relations with the USA. Soviet secret services conducted vigorous intelligence activities against Japan. According to Japanese data, in 1937, there were 2,000 spies and 50,000 Soviet agents in Japan and its puppet state¹⁷.

Japan's policies kindled the emigrants' hope of confronting the Soviet regime. According to the literature, Kingorō Hashimoto, the Japanese military attaché in Turkey, laid the foundations for Japan's strategy towards national minorities in the Soviet Union in 1929 by. At that time, Bosphorus was one of the most important centers of emigration from the USSR, mainly from the Caucasus. The Promethean opposition movement rapidly gained ground among Polish immigrants in Bosphorus.

Hashimoto laid out a plan for exploiting Caucasian nations in the event of an armed conflict with the USSR. He believed that the Caucasus would play a very important role in the conflict because 80% of Soviet oil production came from this region. A year later, Hashimoto returned to Japan and became the head of the Russian Department at the Intelligence Department of the Japanese General Staff. In 1932, Tokyo instructed Japanese military attachés in Paris, other European cities, Turkey and Afghanistan to organize an anti-Soviet subversion campaign with the involvement of various expatriate organizations to 'destroy the Soviet Union's combat capability as quickly as possible in the event of war'. In the following year, the Japanese General Staff instructed military attachés in Europe and Turkey to solicit the support of national minorities in the USSR. The Japanese began to finance some of the emigration groups¹⁸.

However, Hikosaburo Hata, the Japanese military attaché in Warsaw, contacted Muslim community leaders, including the representatives of the Caucasus, already in 1931–1932. Japanese officers held similar meetings in other countries. In February 1933, Hata met with two Ukrainians, Roman Smal-Stocki and General Volodymyr Salskyj, as well as two Georgians, Simon Mdivani and General Alexander Zachariadze. All of them

¹⁷ H. Kuromiya, G. Mamoulia, *The Eurasian Triangle: Russia, the Caucasus and Japan, 1904–1945*, Warsaw 2016, pp. 128–130.

¹⁸ H. Kuromiya, G. Mamoulia, *Anti-Russian and Anti-Soviet subversion. The Caucasian-Japanese nexus, 1904–1945*, „Europe-Asia Studies” 2009, Vol. 61, No. 8, pp. 1421–1422.

were prominent Promethean activists. The Japanese expressed an interest in the political affairs of Ukraine and Georgia¹⁹.

Polish leaders who supported the Promethean movement had a growing interest in Ukrainians living in the Soviet Far East and Chinese Manchuria. Their spiritual leader was Józef Piłsudski who regained power after the military coup of 1926 and did not abandon his earlier plans to dismantle the Soviet Union and create nation-states merged with the Polish federation²⁰.

Prometheism was a political project that was initiated by Józef Piłsudski and implemented by the authorities of the Second Polish Republic. The movement had been created before World War I and the rebirth of a sovereign Polish state in 1918. However, the origins of the Promethean movement can be traced back to the 17th century when the growing power of the Russian Empire posed a threat to the First Republic of Poland. Prometheism also stimulated separatist movements among many Cossack émigré groups²¹. The plans to weaken Russia's influence emerged in the 18th century when the Republic became a Russian protectorate, and in the 19th century when Poland sought to regain independence²².

In 1897, the first census of the Russian Empire revealed that only 44.3% of the population spoke Russian (referred to as Great Russian in the census)²³. Ethnic Russians constituted less than half of the Empire's population. Not all areas that had been controlled by the tsarist Russia were incorporated into the Soviet Union, including Polish territories annexed by Russia, western Ukraine and western Belarus (which were a part of the Second Polish Republic), Lithuania, Latvia, Estonia, and Finland. By 1937, the share of ethnic Russians in the Soviet population increased to 58%, whereas the percentage of Ukrainians decreased to 16% after the Great Ukrainian Famine. Despite the above, non-Russians were still a large part of the Soviet population²⁴.

Józef Piłsudski was aware that non-Russian nationalities residing on Soviet territory could be used to weaken the USSR. During the 1904–1905 Russo-Japanese War, Piłsudski wrote a memorandum to the Japanese government, outlining the opportunity to use non-Russian groups in the Baltic Region and Black Sea and Caspian Sea basins in the struggle against Russia. He emphasized that Poland should take the initiative in this fight

¹⁹ H. Kuromiya, G. Mamoulia, *The Eurasian Triangle...*, p. 139.

²⁰ G. F. Matveev, *Piłsudskij*, Moskva 2008, p. 215; idem, *Rossijsko-ukrainskij konflikt v planah pol'skoj diplomatii i voennyh krugov v mezhoennyj period*, [in:] *Rossija–Ukraina: istorija vzaimootnošenij*, eds. A.I. Miller, V.F. Reprincev, B.N. Florja, Moskva 1997, pp. 237–238.

²¹ S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warsaw 1971, p. 15.

²² V. L. Komar, *Koncepcija prometeizmu v polityce Pol'shhi (1921–1939 gg.)*, Iwano-Frankiwsk 2011, pp. 54–70.

²³ *Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoy Imperii 1897 g.*, Vol. 2, ed. N.A. Troynitskiy, Sankt-Peterburg 1905, pp. 74–75.

²⁴ P. Eberhard, *Geografia ludnościowa Rosji*, Warsaw 2002, p. 92.

and take a leading position. Furthermore, he argued that if Russia were to be deprived of illegally annexed territories, it would cease to be a threatening and dangerous neighbor²⁵. However, upon advice from Britain which did not want the conflict to spread to Europe, the Japanese government rejected Piłsudski's request and limited its support to intelligence cooperation²⁶.

In the Second Polish Republic, Prometheism denoted political and military cooperation between Polish authorities, political activists, and representatives of non-Russian nations (mainly emigrants) under Soviet rule. Polish politicians and Promethean activists were interested in all nations, peoples and ethnic groups that sought independence from the USSR. Promethean activists were non-Russians who were willing to cooperate with Poles in the pursuit of freedom and 'tear Russia apart along national seams'. Above all, Prometheism was much more of an anti-Russian than an anti-communist movement, as evidenced by Marshal Piłsudski's statement that 'Russia will always be a threat to Poland, regardless of the political system that prevails in Poland, because imperialism is the most important feature of our eastern neighbor'²⁷.

Etienne Copeaux argued that Poland's struggle for independence was not the only factor that contributed to the creation of the Promethean movement. According to the French historian, the congresses of the Muslim nations in Russia, which convened in 1905–1906 in Nizhny Novgorod, Moscow, St. Petersburg, and Tashkent to discuss the autonomy of Muslim peoples and their federations, can be regarded as 'a prehistory of the Promethean movement'. Copeaux also observed that the meetings of the representatives of independent republics that had emerged in 1917–1918 from the ruins of the Russian Empire also played a crucial role²⁸.

American historian Timothy Snyder observed that while the activities of the Comintern and communist parties in other countries served the interests of the Soviet Union, the Promethean movement had the moral support of Great Britain and France, as well as political and financial aid from Poland. Therefore, the dissolution of the Soviet Union had to be accelerated to promote the emergence of independent national republics²⁹.

The Polish authorities realized that the former glory of the Republic of Poland could be restored only through a system of alliances with non-Russian nations enslaved by the Soviets, in particular the Ukrainians. The advocates of Prometheism tried to use forces

²⁵ E. Charaszkiwicz, *Referat o zagadnieniu prometejskim*, [in:] *Zbiór dokumentów pplk. Edmunda Charaszkiwicza*, eds. A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków 2000, p. 66.

²⁶ V.L. Komar, op. cit., p. 70.

²⁷ A. Szymanowicz, *Pomiędzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska*, Wrocław 2017, p. 8.

²⁸ É. Copeaux, *Le mouvement prométhéen*, „Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien” 1993, No. 18, p. 11.

²⁹ T. Snyder, *Covert Polish missions across the Soviet Ukrainian border, 1928–1933*, [in:] *Confini. Construzioni, attraversamenti, rappresentazioni*, ed. S. Salvatici, Rubbettino 2005, p. 55.

that were dissatisfied with Soviet policies and unite them into one anti-Soviet front. The Prometheus Association uniting the representatives of Ukrainian (Petlura's men³⁰), Georgian, Azerbaijani, North Caucasian, Tatar, Cossack, Turkish-Caucasian, Ingermanlander, and Karel nationals was established in 1928 under the patronage the Polish General Staff in Warsaw.

The situation in the Far East was significant for Polish intelligence which needed information about the relocation of Soviet military units from Siberia to the western part of the USSR to assess the severity of the threat for Poland. Poles were not satisfied with the information obtained from the Japanese intelligence. In November 1932, the first Polish intelligence outpost was established in Manchuria. It operated in Harbin under the code name *Hamlet* until October 1935. Intelligence outposts under the code names *Kulis* and *Mandarin* were established in late 1936 and early 1937, respectively. Polish intelligence in Manchuria was tasked with observing Soviet and Japanese policies in the region, with particular emphasis on the military (movements of Soviet troops) in Siberia. Some employees of the Polish consulate in Harbin cooperated closely with the intelligence. Similarly to other Polish consulates, the outpost in Harbin played an important role in Polish intelligence efforts. Consul Aleksander Kwiatkowski personally managed two outposts, *Hamlet* and *Cholski*. The latter dealt primarily with members of the Promethean movement³¹.

The Polish consulate in Harbin assisted Polish military intelligence in organizing a local branch of the Prometheus Association in Manchuria. It was headed by Władysław Pelc, a graduate of the Prometheus Eastern Institute and a representative of the Promethean movement. His efforts gave rise to the creation of the Promethean branch in Manchuria on 11 November 1932³². Pelc was able to solicit the support of local Polish, Ukrainian, Georgian and Muslim émigré groups for the Promethean movement³³.

Pelc's attention focused mainly on the relatively large Ukrainian colony in Manchuria. Agency No. 2, an organizational unit of Polish military intelligence responsible for the implementation of the Promethean policy on behalf of the Polish Army, pinned their hopes on the Ukrainians³⁴. Ukrainian organizations in Manchuria were led by Ivan

³⁰ The supporters of the Ukrainian politician Symon Petlura, the commander-in-chief of the Army of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian president in 1919–1926 (in exile from 1921) were described as „Petlura's men”. Petlura was a supporter of the Polish-Ukrainian alliance.

³¹ A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warsaw 1996, pp. 165–170; W. Skóra, *Placówki MSZ Drugiej Rzeczypospolitej w Harbinie w latach 1920–1941 na tle dziejów Chin i Mandżurii (Mandżukuo). Szkic do problemu*, [in:] *Na szlakach dwóch światów. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Hauzińskiemu w 45-lecie pracy naukowej i dydaktycznej*, ed. A. Teterycz-Puzio, Słupsk 2016, pp. 713–717.

³² I. Svit, *Ukrayins'ko-yapons'ki vzyayemy'ny', 1903–1945. Istory'chnyj' oglyad i sposterezhenyya*, New York 1972, p. 119; idem, *Klub „Prometej” v Xarbini’*, „Ukrayins'ki visti” 1962, Vol. 20, p. 3.

³³ Biblioteka Polska w Paryżu [Polish Library in Paris] (BPP), Akta Władysława Pelca [Władysław Pelc Files] (AWP), ref. 1, k. 2 – curriculum vitae, n.d.

³⁴ CAW-WBH, O II, ref. I.303.4.5500, k. 81 (The situation in the Far East. A report by Władysław Pelc, dated 18 VIII 1930).

Swit and Paweł Jachno. They reported directly to General Władimir Salski, Minister of Military Affairs of the Ukrainian National Republic (UNR) in exile who lived in Warsaw. These organizations supported the UNR's ideology and the establishment of alliance with Poland based on the Polish-Ukrainian alliance agreement of April 1920³⁵.

Lieutenant Zygmunt Krasnowski of the 27th Light Artillery Regiment provided support to Agency No. 2 during his four-year stay in Harbin. Krasnowski left Harbin for personal reasons in an attempt to recover a large sum of money from the Chinese Eastern Railway. He was granted unpaid leave that was extended several times. The Head of Agency No. 2 took advantage of Krasnowski's travels to the Far East and gave him the appropriate instructions. The lieutenant was tasked with reporting on the operations of local Promethean groups to the Head of Agency No. 2.

Lieutenant Krasnowski stayed in Harbin twice, from July 1931 to August 1933 and from October 1933 to June 1935. At the request of Major Charaszkiwicz³⁶, the Head of Division II, Krasnowski's leave of absence was officially justified and extended during that time. In 1936, Lt. Krasnowski requested to leave the military and applied for an extension of his retirement pension for as long as he remained on unpaid leave. The Head of Agency No. 2 approved the request because Krasnowski was an official contact and was not remunerated for his mission³⁷.

In June, Krasnowski reported directly to Major Charaszkiwicz that he had established cooperation with Georgian and Tatar minorities. Contacts with Ukrainians were more difficult to establish due to their resentment of Germans and Poles. However, Krasnowski did not abandon his mission, and he organized lectures and discussions in the Polish Inn in Harbin. One of the first meetings was attended by Czechoslovak and Estonian consuls who delivered lectures about their countries. The Ukrainians were also invited. Initially, Krasnowski sensitized Polish students who visited the Inn to avoid political issues concerning Ukraine. Caution was exercised to gain the Ukrainians' trust. As a result, according to Lieutenant Krasnowski, crowds of the same young people who had published anti-Polish brochures several months earlier, attended the meetings in the Polish Inn in a friendly (at least seemingly friendly) atmosphere.

The Inn became the center of political and cultural life not only for Poles, but also for many Promethean émigrés. On 14 June 1932, Vice Consul Stanisław Baliński organized a literary meeting during which members of the local Georgian, Ukrainian, Tatar

³⁵ H. Kuromiya, P. Libera, *Notatki Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego*, „Zeszyty Historyczne” 2009, No. 169, p. 117; CAW-WBH, O II, ref. I.303.4.5741, k.19, Zarys wojskowej polityki zagranicznej – a report by O II n.d.

³⁶ Head of Agency No. 2 – an organizational unit of the Polish intelligence service which supported the Promethean movement.

³⁷ CAW-WBH, O II, ref. I 303.4.5357, Termination of official relations with Lieutenant Krasnowski Zygmunt (case dated 22 I 1936).

and Polish communities read patriotic works. The meeting was also attended by most leaders of the Ukrainian movement. Krasnowski developed brief reports on several leaders, including:

1. Victor Kulabko-Koreckiy – former Deputy Minister of Post and Telegraphs in the Skoropadsky government. He claimed to be a descendant of the Polish magnate family of Korecki from Ukraine. Kulabko-Koreckiy spoke Polish and, according to Krasnowski, was a proven and loyal friend of Poland³⁸. His attempts to recover the Ukrainian House, which had previously hosted a Ukrainian theatre and school, from the Chinese authorities were unsuccessful. Krasnowski advised Koreckiy to turn to the Ukrainian Members of Parliament in the Polish Sejm who would present a petition on his behalf to a Japanese Member of Parliament in Warsaw.
2. Ivan Shevchenko was very loyal to Poland. His brothers lived in Poland. He was an active member of the Ukrainian community in Harbin. Shevchenko maintained contacts with Skoropadsky's group in Berlin.
3. Odyniec³⁹ – the president of the union of students of Ukraine at the Oriental Institute in Harbin. Odyniec previously published anti-Polish brochures, but he later attended the meetings in the Polish Inn.
4. Pasławski⁴⁰ was born in Lviv and was fluent in Polish. According to Krasnowski, he was an excellent speaker who could influence his listeners.

In addition to Georgians, Tatars and Ukrainians, the *émigré* communities in Harbin also included Siberian *oblastniks*⁴¹ and various Cossack associations⁴². There were also several correspondents of Ukrainian, American, Czechoslovak, and Polish magazines. Krasnowski asked Captain Charaszkiwicz for materials about the Ukrainian movement to further his cooperation with the group in Harbin, as well as for further instructions⁴³.

After the puppet state of Manchukuo had been created by Japan in February 1932, Division II recognized the opportunity to spread the Promethean movement to the region. This plan was supported by geographical (border with the USSR) and population factors

³⁸ According to the Ukrainian politician Volodymyr Salskyi, Kulabko-Koreckiy had connections with German military intelligence – CAW-WBH, O II, ref. I.303.4.5515, k. 24 (Gen. Salski – Attache of Japan, Maj. Yana-Gita – correspondence of 9 V 1933).

³⁹ Odyniec's first name was not indicated.

⁴⁰ As above.

⁴¹ In October 1917, the *oblastniks* adopted a declaration of independence during a convention in Tomsk. A month later, the Siberian Regional Duma was established and the Legislative Assembly of Siberia was to convene in March 1918. The Duma was disbanded twice in the first half of 1918 – by the Bolsheviks in February and later by the White Guards.

⁴² Including Amur, Transbaikal and Ussuri Cossacks.

⁴³ CAW-WBH, O II, ref. I 303.4.5466 (Lieutenant Zygmunt Krasnowski's letter of 20 VI 1932 to Captain Edmund Charaszkiwicz concerning national minorities in Harbin).

(large community of Promethean émigrés). Agency No. 2 issued general instructions to promote the dissemination of Promethean ideas in Harbin and Manchuria.

According to these instructions, the headquarters or the core of the local Promethean movement were to be set up in Harbin, similarly to the movement's organizational structure in Warsaw. The headquarters would consist of five representatives of Georgian, Ukrainian and Tatar communities who would receive a monthly allowance of USD 20 each from Division II. However, the leader of the local movement had to be a Pole, preferably someone who could be fully trusted and who had lived in Manchuria since at last 1920. Obviously, this solution was implemented to prevent infiltration by Soviet agents.

The organizers had been warned that a significant percentage of the émigrés in the Far East were criminals, adventurers, political and criminal deportees, many of whom had served in the White Army, had pro-Russian sentiments and contacts with White intelligence personnel who collaborated with the Japanese⁴⁴ or the Bolsheviks⁴⁵.

The core was to be a strictly conspiratorial organization. Each member was expected to act independently and through third parties. They could perform their work in an open, semi-clandestine or secret manner to create the impression that their support for Promethean ideals was a purely personal affair.

The key mission of the headquarters was to create a cultural union of non-Russian communities in the region of Manchukuo that would disseminate propaganda on the cultural identity of the historical nations of the USSR among the Japanese, Chinese, and White Russian émigrés. Members of the core or other trusted individuals would conduct *prudent* and conspiratorial propaganda campaigns and create independent Promethean cells. Individuals could become full members of the union only after a six-month trial period.

Another scenario envisaged open Promethean activity. In this case, only some goals would be pursued in secret and only selected members of the organization would be involved in conspiratorial activity. However, this plan required a favorable political situation and the support of Manchukuo's and, obviously, Japanese authorities. Depending on the attitude of the local authorities, these efforts were to be initiated as part of an official political or cultural campaign.

The instructions also encouraged other regular activities that were characteristic of the Promethean movement, including:

- reading groups,
- establishment of weekly or monthly journals presenting information from European Promethean publications,

⁴⁴ Such as Lt. Mikulicz-Radecki.

⁴⁵ Such as Mikeladze and Melik-Vartanyantsa.

- modest self-help campaigns for low-income members and refugees from the USSR,
- recruitment of new members,
- monitoring of local political life and events that were important for the Promethean movement,
- other types of activities.

There were plans to extend the movement's reach beyond Harbin by creating open or secret Promethean branches in Manchukuo, or even in Shanghai, Tientsin, and Tokyo.

Members who wished to be transferred to the USSR first had to prove their worth on local ground. There were plans to create anti-Soviet separatist centers composed of completely independent *threes* or *fours*. Communication with these centers was limited to once a year at most, to minimize the risk of discovery on Soviet territory, which was a difficult task. These units were tasked with conducting political activities (such as printing of leaflets) in the event of repressions or political trials in the USSR. They were also expected to initiate and direct sabotage or even terrorist operations. The latter could not be planned and top-down actions.

Even more ambitious plans were drawn to reach new areas and establish new centers and cells in Buryatia, Siberia (Transbaikal), Zeleny Klyn, Turkestan, Outer Mongolia, and later even in Ukraine and the Caucasus. For this purpose, the 'more intelligent' members who had already established effective local networks were to create new centers by changing their identity and relocating their activities abroad or to another federal state.

Funds were to be raised through voluntary taxation of Promethean supporters, contributions from members and, possibly, subsidies from Manchukuo's authorities. The plan to raise funds from illegal trade in goods between the USSR and Manchukuo and drug trafficking was even more original.

According to the author of the instructions, illegal trade could significantly facilitate 'entry into the USSR territory' and provide a cover for sensitive operations by using popular smuggling routes. Members who were apprehended at the border or in the field could evade punishment by pretending to be smugglers.

Trade in opium was an even better source of funds for the organization. The author of the instructions wrote: 'in reality, contraband trade (including opium) in the Far East is not a particularly vicious activity. I know very honest people who are capable of ideological work and who were occasionally involved in opium smuggling'⁴⁶. There is no information to indicate whether this scenario was ever implemented.

The political ambitions of the representatives of Polish authorities did not coincide with the economic and political situation in the interwar period. As a result, they were

⁴⁶ CAW-WBH, O II, ref. I 303.4.5466, Draft instruction for X. General rules and guidelines (n.d.).

forced to look for allies among the representatives of other countries. Japan could have been regarded as a natural ally because it had an interest in the territories of the Soviet Far East and Siberia. In addition, Polish and Japanese intelligence services united their efforts in the interwar period⁴⁷ with the aim of dismantling the USSR into nation states. To weaken the USSR, the Japanese considered the option of creating Green Ukraine, a sovereign Ukrainian state in the region of Khabarovsk, Vladivostok, and the Amur River. In this respect, Polish and Japanese interests overlapped, and these efforts were intensified under the guise of cultural exchange⁴⁸. Therefore, Ukrainian statehood was an important issue in Polish-Japanese relations.

While supporting Polish initiatives, Japanese officials were pursuing their state interests. Japan was hoping to implement a pan-Asian doctrine based on the Japanese ideology in the Far East. Its goal was to 'unite the yellow race' and create a powerful Asian empire comprising Japan, Manchuria, and China in the first stage of the project⁴⁹. Japan sought absolute dominance in the Sea of Japan, Coral Sea, Yellow Sea, and the China Sea, as well as in the eastern part of the Asian continent⁵⁰. Given these plans, a conflict between Japan and the USSR was inevitable. The creation of the puppet state of Manchukuo in 1932 was the first stage in the implementation of the Japanese idea of Great Power and the defeat of Soviet foreign policy in the region⁵¹.

In general, the Japanese were not very enthusiastic about the Polish Promethean policy. Nevertheless, they tried to use Poles' relations with the representatives of non-Russian nations of the USSR to strengthen their influence in the immigrant environment of Manchuria that shared a border with Zeleny Klyn. In Manchuria, the Japanese intended to establish a base of Ukrainian armed forces, military training courses and paramilitary youth organizations⁵². Ukrainian immigration was to play a major role in the Far East conflict in support of Japan's interests. Petlura's men willingly agreed to cooperate, seeing it as an opportunity to revive an independent Ukraine by using Japanese military and political potential. They hoped that the impending Japan-Soviet conflict would end

⁴⁷ H. Kuromiya, P. Libera, op. cit., p. 117; CAW-WBH, O II, ref. I.303.4.5741, k. 19, Zarys wojskowej polityki zagranicznej – a report by O II, n.d.

⁴⁸ Archiwum Akt Nowych [Archives of New Records] (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych [Ministry of Foreign Affairs] (MSZ), ref. 6653, k. 20; *La fascisme polonais organise des bandes terroristen en Extreme-Orient*, „Le Populaire”, 7 XI 1937, p. 3.

⁴⁹ CAW, O II, ref. I.303.4.5782, k. 619, (Major Dąbrowski's report of 9 III 1934); T. Karcati, „Sushnost” konfliktu na Dal'nem Vostoke, „Sernyj Kavkaz” 1936, No. 28–29, pp. 25–26.

⁵⁰ BPP, Aleksander Kawłkowski Files (AAK), ref. 1199, k. 46, Państwo Mandżu-Di-Go. Zarys historii powstania państwa, jego warunki rozwojowe i wpływ Japonii na kształtowanie się stosunków wewnętrznych oraz znaczenie doktryny panazjatyckiej – a study by O II, n.d.

⁵¹ CAW, O II, ref. I.303.4.5569, k. 1, Obrona Mandżurii – a study by O II, n.d.

⁵² Rossijskiy gosudarstvennyy voyennyy arkhiv [Russian State Military Archive] (RGVA), f. 461/k, op. 1, d. 1, l.141–142, Działalność prometejska na Dalekim Wschodzie – a study by O II, n.d.

in the disintegration of the USSR into several sovereign states: Ukraine, the Caucasus, Turkestan, and others⁵³.

Polish leaders of the Promethean movement established contacts with the representatives of Japanese authorities through Petlura's Ukrainian representatives in exile. Vladimir Murskiy, a representative of the Ukrainian National Republic in Turkey, maintained contacts with the Japanese military attaché, Yamura. Yamura informed the Japanese government about the UNR's plans to create Green Ukraine. At the end of 1933, Murskiy continued his cooperation with another Japanese military attaché, Kanda. At his request, a UNR representative wrote a detailed memorandum that allowed the Soviet secret services to obtain information about the plans of the representatives of the UNR and Polish military intelligence in the Far East. Murskiy assured the Japanese that in the struggle against the Soviets, they would receive support from volunteer units composed of the Ukrainians living in the USA and Canada. The memorandum also stated that Ukrainians from Galicia and Volhynia⁵⁴ would initiate anti-Soviet actions in the interest of Green Ukraine. To implement these plans, they were hoping to receive assistance, including weapons, ammunition and military instructors, from Poland, Japan, Romania, and other countries⁵⁵.

General Volodymyr Salskyj, the former Minister of War of the UNR, played an important role in Polish-Japanese military cooperation. He established contacts with the Japanese military attaché in Warsaw, Colonel Kenzo Yanagida⁵⁶. The Ukrainian general relied on Yanagida to forward letters and memoranda detailing the prospects for the establishment of a Ukrainian state in the Far East to the Japanese. Salskyj maintained contacts with the Ukrainians in Harbin through Ilarion Kosenko, the editor of the *Трезыб* (Trident) magazine, who lived in Paris⁵⁷. The correspondence between Kosenko and Salskyj was immediately forwarded to Agency No. 2 for analysis. Following General Salskyj's orders, T. Oleksiuk prepared materials concerning the Ukrainian population in the Far East and Siberia for the Japanese. Some of them were published in the *Табор* (Lager) journal in an article entitled "Ukrainian Colonial Lands". Articles devoted to Zeleny Klyn also appeared in the journal.

General Salskyj informed Yanagida about the activities of German secret services in the Far East. The Germans established a presence in the Far East through a group led by Ukrainian hetman Pawel Skorodapsky who lived in Germany. In the summer of 1932, his emissaries, in particular Viktor Kulabko-Korecky, the former government minister of the

⁵³ *Neizvestnyj separatizm...*, pp. 76–77.

⁵⁴ In the interwar period, these regions were inhabited mainly by Ukrainians and were a part of the Second Polish Republic.

⁵⁵ *Neizvestnyj separatizm...*, pp. 278–279.

⁵⁶ CAW, O II, ref. 1.303.4.5515, k. 24 (Gen. Salski – Attache of Japan, Maj. Yana-Gita – correspondence of 9 V 1933).

⁵⁷ I. Svit, *Ukrayins'ko-yapons'ki vzayemy'ny'*..., p. 99.

UNR, arrived in Harbin. Kulabko-Korecky launched the “Украинское слово” [Ukrainian word] newspaper in Harbin with the financial support of Germany. These activities were criticized by Promethean representatives and the UNR leadership who were afraid of losing their influence in the Manchurian colony⁵⁸. They believed that support for political movements espousing Promethean ideals could hinder the establishment of a unified anti-communist front⁵⁹.

The Japanese secret services conducted anti-Soviet operations not only in the Far East. In 1933, a Japanese mission traveled to Tehran. The official purpose of the visit was to investigate cotton plantations in Mazandaran⁶⁰ and the Soviet-Persian border for commercial purposes. According to Colonel Jerzy Grobicki, Head of the Polish intelligence outpost in Tehran, the Japanese mission was to explore the possibility of deploying sabotage units stationed in Persia against the Soviets, spreading propaganda among tribes living on the Soviet side of the border, and entering Soviet territory from Persia. These operations were to be carried out with the support of Britain whose ability to oppose Soviet influence in northern Persia was hampered⁶¹.

In the second half of 1933, the *Hamlet* outpost also reported on the rise in the activity of the Japanese intelligence service⁶². The Japanese were expanding their influence within the USSR and strengthening their assets in the Middle East and Europe. Turanism, an Asian equivalent of the Promethean movement, was gradually gaining ground in the Middle East. The Turan Association published a newspaper in Turkish and other propaganda materials. According to *Hamlet*, the Association was a ‘naive intelligence organization’ that relied on the support of Russian and Caucasian émigrés.

In Persia, Japanese intelligence officers penetrated silk trading and production companies. According to *Hamlet’s* report, there was a certain technical and tactical understanding between Japanese and British intelligence in both Turkey and Persia. Japanese military attachés doubled their efforts in the Middle East, the Balkans (especially Romania and Yugoslavia), the Baltic States, and other regions considered important to Soviet intelligence. Emigration centers and Soviet military supply bases played a key role in the Baltic region.

The Japanese also established cooperation with Estonian intelligence services upon Britain’s consent. Moreover, the immigrant groups working with the Japanese were provided with funds and sought access to the Soviet border, including through Poland.

⁵⁸ CAW, O II., ref. I.303.4.5515, k. 24 (Gen. Salski – Attache of Japan, Maj. Yana-Gita – correspondence of 9 V 1933).

⁵⁹ RGVA, f. 308/k, op. 1, d. 40, l.5 (A paper on the Promethean movement written by the Head of Agency 2 for the conference held at the headquarters of Division II of the General Staff of the Polish Armed Forces on 19 XI 1937).

⁶⁰ Mazandaran is a Caspian province in northern Iran (then Persia).

⁶¹ CAW, O II, ref. I 303.4.2029, A report of 10 V 1933 on the Japanese Mission to Persia.

⁶² The codename of the Polish intelligence post in Harbin, Manchuria.

According to *Hamlet*, Japan had managed to create an effective intelligence network in the Soviet Union⁶³. The Japanese also planned to establish a great Muslim alliance covering the territories between Japan and Manchuria, including Chinese Turkestan, Central Asia, Afghanistan, Caucasus, and Turkey⁶⁴.

In the 1920s and 1930s, Polish-Japanese relations were dominated by antipathy to the Soviet Union as the common enemy. The USSR was a factor that both separated and united the two countries. Above all, Japan had to gather accurate data on its north-eastern neighbor. Polish-Japanese relations involved primarily military and intelligence cooperation. Polish cryptologists were held in high esteem by the Japanese, and they shared their knowledge of Soviet codes with Japanese experts.

Senior officers of the Japanese General Staff visited Poland already in the 1920s. For the Japanese, Warsaw became an important source of information about the Red Army. This exchange of information also took place in Tokyo. Between 1925–1928, Colonel Waław Jędrzejewicz, the Polish military attaché in Tokyo met once a week with Japanese military officials to discuss the deployment of large Red Army troops. This cooperation intensified in the 1930s. Due to a growing interest in Soviet affairs, the Japanese military attaché's office in Warsaw was expanded during that period⁶⁵.

Japanese officers Tanaka and Tominga stayed in Berlin and Paris in the 1930s. According to Władysław Pelc's notes, they were to act as observers and informers on behalf of the Promethean movement. Pelc wrote that during his stay in Berlin in 1934, the Turkish-American activist Mustafa Shokayev had contacted Tanaka three times. According to Shokayev's account, the Japanese showed an interest in Soviet social affairs to determine whether national minorities, but also Russian White émigré movements, could be used to sabotage the Red Army's operations in the event of a Japanese-Soviet war. A Japanese officer asked Shokayev whether uprisings would break out in Ukraine, Caucasus and, above all, Turkestan, in such a scenario. Shokayev answered that preparations for a rebellion in Turkestan would make sense only 'if it were to be organized and provided with material and technical support by the interested parties'⁶⁶.

Promethean activists also traveled to Japan. Tatar activist Idel-Urals Muhammed Ayaz İshaki visited Tokyo in 1933. Before the journey, he received letters of recommendation from Major Genze Yamagita of the Japanese mission in Warsaw, which were to be presented to Colonel Hikosaburo Hata who supervised Russian affairs at the Japanese Headquarters. The purpose of his visit was to organize a Turkish-Tartar emigration move-

⁶³ CAW, O II, ref. I 303.4.1976, Intensification of Japanese intelligence activities. A report generated by the *Hamlet* Polish intelligence outpost on 18 VIII 1933.

⁶⁴ H. Kuromiya, G. Mamoulia, *Anti-Russian and Anti-Soviet...*, p. 1426.

⁶⁵ E. Palasz-Rutkowska, *The Russo-Japanese war and its impact on Polish-Japanese relations in the first half of the twentieth century*, „*Analecta Nipponica*” 2011, No. 1, pp. 26, 30.

⁶⁶ *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, ed. P. Libera, Warsaw 2013, pp. 338–339.

ment devoted to Promethean ideals. Ishaki also met with representatives of the Turkish-Tartar colony who welcomed him solemnly. The Japanese General Staff gave support to Idel-Ural activist's plans. He was allowed to organize Idel-Ural groups under the guise of cultural societies. Ishaki established the Idel-Ural Association in Tokyo and other Japanese cities, and he continued his efforts in Korea, Manchuria, and China. Soviet agents attempted to compromise Ishaki's operation during his stay in Tokyo⁶⁷.

Direct talks were also held between Polish Promethean activists and the Japanese. In April 1938, Włodzimierz Bączkowski of Agency No. 2 met with Masutarō Inoue, the second secretary at the Japanese embassy. Bączkowski supported both the Promethean movement and acts of subversion. However, he believed that both types of activity could not be combined.

In November of 1938, Tadeusz Kobyłański, deputy director of the Political Department of the Polish Ministry of Foreign Affairs, met with Inoue. As a result, a representative of Japan was admitted into the Warsaw Eastern Institute. In the same year, the Japanese undertook to supervise and finance Promethean activity in Eastern Russia. According to Bączkowski, Marshal Edward Śmigły-Rydz refused to cooperate and argued that Japan's sole goal was to build intelligence in the USSR rather than to support Poland, and that the Promethean issue was more complicated and was a part of national interest. However, the issue of cooperation between Polish and Japanese intelligence services remained open⁶⁸.

After the USSR and Poland had signed a non-aggression pact on 25 July 1932, Ukrainian émigrés in the Far East lost hope for Poland's support and turned to Japan. Their plea coincided with the plans of Japanese politicians. In 1932–1933, Japanese military attachés were instructed to establish closer cooperation with Russian immigrants. Poland concluded a formal agreement with the USSR in an attempt to conceal Promethean activities, including in the Far East. The funding for the Promethean movement was also decreased. Pelc, the main organizer of the Promethean movement in Manchuria and advisor to the Polish consulate in Harbin, came into conflict with his superiors and was forced to return to Warsaw in May 1934⁶⁹. According to General Salskyj, this was an irreparable loss, both for the Promethean movement and the UNR in the region⁷⁰. I. Swit and P. Jachno, the leaders of the Harbin branch of the Promethean movement, were unable to find a suitable replacement for Pelc. To gain favor with the Ukrainian community, the Japanese authorities were willing to make certain concessions. In 1932, they supported the establishment of the Ukrainian Public Committee headed by I. Swit and P. Jachno.

⁶⁷ Ibidem, pp. 453–458.

⁶⁸ R. Witak, *Tajne wojny służb specjalnych II RP. Działalność Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP w latach 30. XX w.*, Łódź 2014, pp. 175–176.

⁶⁹ CAW, O II, ref. I.303.4.5570, k. 2–3 (Scholarship for Władysław Pelc, 16 V 1934).

⁷⁰ CAW, O II, ref. I.303.4.5500, k. 81 (The situation in the Far East – a report by O II dated 18 VIII 1930).

The Japanese military mission financed the “Маньчжурский Вестник” newspaper with I. Swit as the editor-in-chief⁷¹. Lieutenant Colonel Hashimoto of the Japanese 10th Division was personally involved in the matter⁷². The Japanese authorities also assisted in the recovery of the Ukrainian People’s House in Harbin which had been confiscated by the Chinese in 1923⁷³.

However, the assistance from the Japanese authorities forced the Ukrainians to adopt a political agenda that was similar to the UNR’s ideology. The Japanese were not pleased with this outcome, but the UNR’s anti-Soviet sentiments supported their agenda. Nevertheless, Japan was reluctant to promote the rise of Ukrainian national awareness. Its main goal was to create a single coordination center that would control the entire Ukrainian diaspora.

On 15 February 1935, I. Swit, as the representative of the Promethean movement and the Ukrainian community in Harbin, attended a meeting with Colonel Yanagity at the headquarters of the 10th Kwantung Army to clarify the Ukrainian position. The Japanese Army was interested in using the Ukrainians, who constituted the largest non-Russian population in the Far East, in the future Japanese-Soviet War. They hoped that during the war, the Ukrainians would take control of Soviet territory in the Far East. However, during the meeting, Swit clearly indicated that the Ukrainians would never agree to play the role of a ‘paper administration’⁷⁴. However, the creation of an independent Ukrainian state in the Far East was not in line with Japanese plans. The meeting became a turning point in Japan’s policy towards Ukrainian immigrants. In consequence, the Japanese turned their attention away from the Ukrainian community associated with the UNR and towards the more radical Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). The OUN was not only an anti-Soviet, but also an anti-Polish organization.

The Japanese embassy in Berlin contacted the OUN’s representatives already in mid-1935. The Japanese were eager to use the organization’s combat groups in anti-Soviet sabotage operations⁷⁵. They also conducted talks with General Kapustiansky in Paris, sotnik Jary in Berlin, and the leader of the OUN, Colonel Jewhen Konovalts. In Geneva, Konovalts attended two meetings with Colonel Tanaka, senior resident for relations with Ukrainian political groups in Europe⁷⁶.

⁷¹ W. Pelc, *Ukraińcy na Dalekim Wschodzie*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, Vol. 57, No. 22, pp. 4–7; CAW, O II, ref. I.303.4.5500, k. 102 (The situation in the Far East – a report by O II dated 18 VIII 1930).

⁷² H. Kuromiya, P Libera, op. cit., p. 120.

⁷³ *Shho robyt'sya na Zelenomu Kly'ni?*, „Man'dzhurs'ky'j Visny'k” 1934, No. 14, p. 3.

⁷⁴ I. Svit, *Ukrayins'ko-yapons'ki vzayemy'ny...*, p. 152.

⁷⁵ CAW, O II, ref. I.303.4.2014, k. 28, A report developed by the *Mandaryn* Polish intelligence outpost on 4 II 1938: Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów na Dalekim Wschodzie.

⁷⁶ CAW, O II, ref. I.303.4.5764, Activities of the Organization of Ukrainian Nationalists – a report by O II dated 6 I 1937.

Japan assisted Colonel Konovalts in sending members of the OUN to Manchuria. They were tasked with contacting the Ukrainians from Zeleny Klyn who served in the Red Army and political prisoners in Soviet camps. In addition to establishing contacts with the Ukrainians living in Siberia, the OUN groups were to hold political and social meetings with Ukrainian emigrants in Manchuria and to organize local cooperation with the Japanese authorities⁷⁷. The situation in the Far East changed radically when the OUN's members took control over the Ukrainian national movement. They formed organizations such as the Far East Ukrainian Sich and the Ukrainian Youth Union. Their ultimate goal was to create an independent Ukrainian state with a center in Kiev⁷⁸. Green Ukraine was to become its autonomous unit. The Ukrainian national organizations in Manchuria were placed under the command of Yuri Royo, a former Lieutenant Colonel of the Ukrainian National Army who had joined the OUN camp. He led the Japanese colony in Manchuria and the Ukrainian People's Home with the support of the Japanese authorities⁷⁹.

Ideological splits soon emerged between Ukrainian émigré groups in the Far East. Disputes arose not only between the UNR and the OUN, but also between the UNR and hetman Skorodapsky's representatives, mainly P. Jachno and I. Paslawski. These conflicts displeased the Japanese who were attempting to unite the Ukrainians in a single anti-Soviet front. They insisted that the anti-Soviet movement should unite under the leadership of the OUN as the most efficient organization⁸⁰.

The Japanese persisted in their attempts to subjugate the Promethean organization and its activists in the Far East. These efforts were intensified on 25 November 1936, when Germany and Japan signed the anti-Comintern pact. Italy joined the pact in January 1937. The secret protocol attached to the agreement stated that individual activists and the entire movement should be enticed to join the signatories⁸¹. Japanese General Sawada began recruiting Promethean activists not only in Poland, but also in Paris, Berlin, Prague, Bucharest, and Istanbul⁸². Włodzimierz Bączkowski, one of the most prominent activists, argued that Japan's political agenda was directly responsible for the failure of the Polish Promethean movement in Manchuria⁸³.

⁷⁷ M. Posivnych, *Deyaki aspekty diyal'nosti Orhanizatsiyi Ukrayins'Kykh Natsionalistiv na Dalekomu Shkodi*, <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/67105/05-Posivnych.pdf?sequence=1> (accessed: 31 I 2019).

⁷⁸ CAW, O II, ref. I.303.4.5500, k. 79 (The situation in the Far East – a report by O II dated 18 VIII 1930).

⁷⁹ „Dalekosyidny'j nacionalist” 1937, August, pp. 39–40.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ CAW, O II, ref. I.303.4.5629, k. 1, Przeciaganie prometeuszowców na stronę Japonii, Niemiec, Włoch. Informacji i stanowisko (A report of 22 XI 1937); CAW, O II, ref. I.303.4.5561, k. 45, Stosunki polsko-prometeuszowskie (A political paper discussing the origin of the problem, ideological assumptions, and cooperation between Polish Promethean organizations from 1939).

⁸² *Sekrety pol's'koy polityki. Sbornik dokumentov (1935–1945)*, ed. L. Sotskov, Moskva 2009, p. 293.

⁸³ W. Bączkowski, *Problem prometejski*, „Wschód” 1938, No. 1, p. 5.

The Eastern Department of the Polish Ministry of Foreign Affairs and Agency No. 2 authorized Bączkowski to resume cooperation with the Japanese. On 1 April 1938, Bączkowski presented Masutarō Inoue, Secretary at the Japanese Embassy in Poland, with an outline of Polish-Russian relations from the beginning of the 14th century⁸⁴. During a private conversation, Bączkowski tried to convince the diplomat that Japan should assist the Promethean movement in creating a Ukrainian puppet state – Manchukuo No. 2. Inoue also met with Tadeusz Kobylański, the head of the Eastern Department of the Polish Ministry of Foreign Affairs⁸⁵. The meeting could have influenced the Japanese government's decision instructing Sako, the Japanese Ambassador to Warsaw, to effect a single payment of 12,000 British Pounds to the Promethean movement in August 1938. This event was probably the last act of cooperation between Japanese and Polish Promethean movements in the interwar period.

Thus, Polish politicians supporting the Promethean movement and the Japanese Army consolidated their efforts to exploit the potential of Ukrainian émigrés in the Soviet Far East and Japanese-controlled Manchuria. The ultimate goal of the Polish-Japanese alliance was to break up the USSR into nation states. However, in September 1939, Poland was invaded by the USSR and the Third Reich, which started World War II in Europe.

In November 1936, the Third Reich and Japan signed an anti-Comintern pact against the USSR. In May 1937, Hirishi Oshima, the military attaché in Berlin, and Wilhelm Canaris, the head of Abwehr (German military intelligence), signed a German-Japanese agreement on the exchange of intelligence on Russia. Interestingly, the agreement contained an additional protocol concerning support for national minority movements in the USSR. Moreover, should one of the parties find itself at war with the Soviet Union, the other party undertook to escalate subversive operations by all possible means. The aim of the German-Japanese project was to orchestrate sabotage activities in the Caucasus that would be controlled from Turkish territory. However, Germany abandoned these plans after signing the Molotov-Ribbentrop Pact in August 1939⁸⁶.

Most anti-Soviet operations conducted in joint effort by Polish and Japanese intelligence took place in the interwar period, especially the 1930s. These projects had been initiated already before both countries established official diplomatic relations, mainly because both states were afraid of the USSR. Polish-Japanese collaboration involved mainly the exchange of information on Soviet military potential. This cooperation continued during World War II, despite the fact that Poland and Japan fought on opposite

⁸⁴ Idem, *Luźne uwagi o pracy prometejskiej na Dalekim Wschodzie*, „Zeszyty Historyczne” 2009, No. 169, pp. 134–135; CAW, O II, ref. I.303.4.5476, k. 70–73 – a report of 1 IV 1938.

⁸⁵ H. Kuromiya, P. Libera, A. Peplowski, *O współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego raz jeszcze*, „Zeszyty Historyczne” 2009, Vol. 170, p. 235.

⁸⁶ H. Kuromiya, H. Mamoulia, *Anti-Russian and Anti-Soviet...*, pp. 1427–1428, 1430.

sides⁸⁷. The two countries also recognized the potential of non-Russian minorities and were willing to exploit émigré groups in their struggle against the Soviet Union.

The representatives of nations that supported the Promethean movement were recruited by Japanese and German armies to fight against the USSR. During World War II, the Third Reich exploited oppressed national minorities in its struggle against the USSR. However, Germany was unable to make full use of these groups for ideological reasons. The Japanese did not harness the potential of non-Russian minorities in the USSR because their war effort was directed primarily against the Western Allies.

References

Archive sources

Archiwum Akt Nowych w Warszawie [Archives of Modern Records], Ministerstwo Spraw Zagranicznych [Ministry of Foreign Affairs], ref. 6653, p. 20.

Biblioteka Polska w Paryżu [Polish Library in Paris]

Archiwum Władysława Pelca [Władysław Pelc Files], ref. 1, p. 2.

Archiwum Aleksandra Kawalkowskiego [Aleksander Kawalkowski Files], ref. 1199, k. 46.

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie [Central Military Archives of the Military Historical Office in Warsaw], O II – Oddział II Sztabu Generalnego/Głównego Wojska Polskiego [Division II of the General Staff/General Headquarters of the Polish Army], ref.: I 303.4.1976; I.303.4.2014, p. 28; I 303.4.2029; I 303.4.5357; I 303.4.5466; I.303.4.5476, pp.70–73; I.303.4.5500, pp. 79, 81, 102; I.303.4.5561, p. 45; I.303.4.5569, p. 1; I.303.4.5515, p. 3–9, 24; I.303.4.5764; I.303.4.5570, pp. 2–3; I.303.4.5629, p.1; I.303.4.5741, p. 19; I.303.4.5782, p. 619.

Rossiyskiy gosudarstvennyy voyennyy arkhiv [Russian State Military Archive]: F. 308/k, op. 1, d. 40, l. 5; F. 461/k, op.1, d. 1, l.141–142.

Printed sources

Il Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego, ed. P. Libera, Warsaw 2013.

Charaszkiewicz E., *Referat o zagadnieniu prometejskim*, [in:] *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza*, eds. A.Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków 2000.

Sekrety pol's'koy politiki. Sbornik dokumentov (1935–1945), eds. L. Sotskov, Moskva 2009.

Literature

Bączkowski W., *Luźne uwagi o pracy prometejskiej na Dalekim Wschodzie*, „Zeszyty Historyczne” 2009, No. 169.

⁸⁷ H. Kuromiya, A. Peplowski, op. cit., pp. 489–491.

- Bączkowski W., *Problem prometejski*, „Wschód” 1938, No. 1.
- Bylinin V.K., Zdanovich A.A., Korotaev V.I., *Organizacija „Prometej” i „prometejskoe” dvizhenie v planah pol’skoj razvedki po razvalu Rossii/SSSR*, [in:] *Trudy Obshhestva izuchenija istorii otechestvennyh specsluzhb*, Vol. 3, ed. V.K. Bylinin, Moskva 2007.
- Copeaux É., *Le mouvement prométhéen*, „Cahiers d’études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien” 1993, No. 18.
- Eberhard P., *Geografia ludnościowa Rosji*. Warsaw 2002.
- Gordon A., *Labor and imperial democracy in Japan*, Berkeley 1991.
- Karcati T., *Sushhnost’ konflikta na Dal’nem Vostoke*, „Severnyj Kavkaz” 1936, No. 28–29.
- Komar V.L., *Koncepcija prometeyzmu v polityci Pol’shhi (1921–1939 gg.)*, Iwano-Frankiwnsk 2011.
- Kuromiya H., Mamoulia G., *Anti-Russian and Anti-Soviet subversion. The Caucasian-Japanese Nexus, 1904–1945*, „Europe-Asia Studies” 2009, Vol. 61, No. 8.
- Kuromiya H., Mamoulia G., *The Eurasian Triangle: Russia, the Caucasus and Japan, 1904–1945*, Warsaw 2016.
- Kuromiya H., Libera P., *Notatki Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego*, „Zeszyty Historyczne” 2009, No. 169.
- Kuromiya H., Libera P., Peplowski A., *O współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego raz jeszcze*, „Zeszyty Historyczne” 2009, No. 170.
- Kuromiya H., Peplowski A., *Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944*, Toruń 2009.
- La fascisme polonais organise des bandes terroristes en Extreme-Orient*, „Le Populaire”, 7 XI 1937.
- Mamoulia G., *Kak samuraj stal sozuznikom Prometeja. Japono-kavkazskaja smychka v gody russko-japonskoj wojny*, „Istoricheskij Vestnik” 2012, Vol. 149, No. 2.
- Mamoulia G., *L’histoire du groupe Caucase (1934–1939)*, „Cahiers du monde Russe” 2007, No. 1.
- Materski W., *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917–1925)*, Warsaw 1990.
- Matveev G.F., *Pilsudskij*, Moskva 2008.
- Matveev G.F., *Rossijsko-ukrainskij konflikt v planah pol’skoj diplomatii i voennyh krugov v mezhoennyj period*, [in:] *Rossija–Ukraina: istorija vzaimootnoszenij*, eds. A.I. Miller, V.F. Reprincev, B.N. Florja, Moskva 1997.
- Mikulicz S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warsaw 1971.
- Neizvestnyj separatizm. Na sluzhbe SD i Abvera. Iz sekretnyh dos’e razvedki*, ed. L.F. Sockov, Moskva 2003.
- Pałasz-Rutkowska E.A., Romer T., *Historia stosunków polsko-japońskich 1904–1945*, Warsaw 1996.
- Pałasz-Rutkowska E., *The Russo-Japanese war and its impact on Polish-Japanese relations in the first half of the twentieth century*, „Analecta Nipponica” 2011, No. 1.
- Pelc W., *Ukraińcy na Dalekim Wschodzie*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, No. 22.
- Peplowski A., *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warsaw 1996.

- Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g.*, Vol. 2, ed. N.A. Troynitskiy, Sankt-Peterburg 1905.
- Popok A.A., *Gromads'ko-polity'chne ta religijne zhy'ttya ukrayinciv na Dalekomu Sxodi v XX st.*, „Ukrayins'kyj istory'chnyj zhurnal” 1998, No. 6.
- Posivnych M., *Deyaki aspekty diyal'nosti Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv na Dalekomu Skhodi*, „Ukrayins'kyy vyzvol'nyy rukh” 2005, No. 5.
- Shho robyt'sya na Zelenomu Kly'ni?*, „Man'dzhurs'kyj Visny'k. Organ ukrayins'koyi koloniyi v Xarbini” 1934, No. 17.
- Skóra W., *Placówki MSZ Drugiej Rzeczypospolitej w Harbinie w latach 1920–1941 na tle dziejów Chin i Mandżurii (Mandżukuo). Szkic do problem*, [in:] *Na szlakach dwóch światów. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Hauzińskiemu w 45-lecie pracy naukowej i dydaktycznej*, ed. A. Teterycz-Puzio, Słupsk 2016.
- Snyder T., *Covert Polish missions across the Soviet Ukrainian border, 1928–1933*, [in:] *Confini. Construzioni, attraversamenti, rappresentazioni*, ed. S. Salvatici, Rubbettino 2005.
- Svit I., *Ukrayins'ko-yapons'ki vzayemy'ny*, 1903–1945. *Istory'chnyj oglyad i sposterezhennya*, New York 1972.
- Svit I., *Klub „Prometej” v Xarbini*, „Ukrayins'ki visti” 1962, Vol. 20.
- Szymanowicz A., *Pomiędzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska*, Wrocław 2017.
- Ver'ga, V.I., *Vyzvol'ni zmagannya v Ukraini 1914–1923 rr. U dvox tomax*, Vol. 2, Lviv–Zhovkva 1998.
- White J. A., *The Siberian intervention*, Princeton 1950.
- Witak R., *Tajne wojny służb specjalnych II RP. Działalność Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP w latach 30. XX wieku*, Łódź 2014.

Media

- Kuras L.V., *Ukrainskaya yenticheskaja gruppirovka v Harbine v 1930-e gody v osveshhenii sovetskoy razvedki*, <http://vybory.org/articles/54.html>.
- Mamaj A., *Za Sibir'ju, gde solnce vshodit, ili pochemu ne sostoyalas' v Zelenom Kline vtoraya Ukraina*, https://zn.ua/SOCIETY/za_sibiryu,_gde_solntse_vshodit,_ili_pochemu_ne_sostoyalas_v_ze_ lenom_kline_vtoraya_ukraina.html.

The Poles and the Japanese in the struggle for the Soviet Far East in the 1930s

Summary: In the period between World War I and World War II, the Japanese sought intelligence co-operation with the Polish military intelligence service to obtain information about the military potential of the USSR. These efforts led to the exchange of intelligence between the two countries. In the discussed period, Prometheism, a political concept aimed at weakening the USSR through the separation of areas inhabited by non-Russian nations from Soviet territory, became an important instrument of Poland's

Eastern policy. These nations included the Ukrainians, the Crimean Tatars, as well as the peoples of the Caucasus, Central Asia, Finland, and Siberia. After the 1932 uprising, the Japanese created a puppet state of Manchukuo to separate the conquered territories in Korea and future conquests from the USSR which posed a threat in the north. The Japanese also relied on the non-Russian nations inhabiting mainly the Russian Far East to weaken the Soviet Union. Ukrainians living in a region known as Zeleny Klyn played a major role in Japan's plans. The Japanese considered the possibility of creating a sovereign Ukrainian state. In this respect, Polish and Japanese interests overlapped. However, in the early 1940s, Japan decided to direct its main military effort against the Western allies, and exploitation of non-Russian nations in Japan's struggle against the USSR became a marginal issue.

Keywords: prometheism, Polish-Japanese intelligence cooperation, Soviet Far East, Ukrainian diaspora in Manchuria, military intelligence (Poland), military intelligence (Japan)

Polen und Japaner im Kampf um den sowjetischen Fernen Osten in den 30er Jahren des 19. Jahrhunderts

Zusammenfassung: In der Zeit zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg bemühten sich die Japaner um eine nachrichtendienstliche Zusammenarbeit mit dem polnischen Militärgesamtdienst, da sie erkannten, wie wenig Informationen sie über das Kriegspotenzial der UdSSR besaßen. Aus diesem Grund kam es zu einem Austausch von Geheimdienstinformationen zwischen den beiden Ländern. Zu dieser Zeit wurde der Prometheismus zu einem wichtigen Instrument der polnischen Ostpolitik, ein politisches Konzept, das darauf abzielte, die UdSSR zu schwächen, indem man ihr die von nicht-russischen Völkern bewohnten Gebiete entriss. Dazu gehörten die Ukrainer, die Völker des Kaukasus, Zentralasiens, die Krimtataren sowie die finnischen und sibirischen Völker. Nach dem Aufstand von 1932 gründeten die Japaner den Marionettenstaat Mandschukuo, um ihre Besitztümer in Korea und künftige Eroberungen von der UdSSR zu trennen, die sie von Norden her bedrohte. Die Japaner beschlossen auch, die nicht-russischen Völker, die vor allem in den fernöstlichen Gebieten der UdSSR lebten, zu nutzen, um die UdSSR zu schwächen. Die im so genannten „Grünen Keil“ lebenden Ukrainer spielten in den japanischen Plänen eine wichtige Rolle. Die Japaner zogen die Möglichkeit in Betracht, eine Art ukrainische Staatlichkeit zu schaffen. In dieser Hinsicht überschritten sich die polnischen und japanischen Interessen. Anfang der 1940er Jahre beschlossen die Japaner jedoch, ihre Hauptanstrengungen gegen die westlichen Alliierten zu richten, und die Frage des Einsatzes nicht-russischer Nationen gegen die UdSSR trat in den Hintergrund.

Schlüsselwörter: Prometheismus, polnisch-japanische Geheimdienstkooperation, sowjetischen Fernen Osten, ukrainische Diaspora in der Mandschurei, militärischer Geheimdienst (Polen), militärischer Geheimdienst (Japan)

Polacy i Japończycy w walce o sowiecki Daleki Wschód w latach 30. XX wieku

Streszczenie: W okresie między I a II wojną światową Japończycy zabiegali o współpracę wywiadowczą z polskim wywiadem wojskowym, zdając sobie sprawę z niedostatków informacji posiadanych na temat potencjału wojennego ZSRR. Z tego powodu dochodziło do wymiany informacji wywiadowczych pomiędzy dwoma państwami. W tym czasie ważnym instrumentem polskiej polityki wschodniej stał się prometeizm, czyli koncepcja polityczna, której celem było osłabienie ZSRR poprzez oderwanie od tego państwa terenów zamieszkałych przez narody nierosyjskie. Byli to Ukraińcy, narody Kaukazu, Azji Środkowej, Tatarzy Krymscy, ludy fińskie i syberyjskie. W 1932 r. Japończycy utworzyli marionetkowe państwo Mandżukuo, które miało oddzielać jej posiadłości w Korei oraz przyszłe zdobycze od zagrażającego jej od północy ZSRR. Japończycy również postanowili również wykorzystać do osłabienia ZSRR narody nierosyjskie zamieszkujące przede wszystkim dalekowschodnie tereny ZSRR. Dużą rolę w japońskich planach odgrywali Ukraińcy zamieszkujący tzw. Zielony Klin. Japończycy rozważali możliwość utworzenia pewnej formy państwowości ukraińskiej. Pod tym względem polskie i japońskie interesy się pokrywały. Jednak na początku lat 40. Japończycy postanowili swój główny wysiłek skierować przeciwko zachodnim aliantom, a sprawa wykorzystania narodów nierosyjskich przeciwko ZSRR zeszła na plan dalszy.

Słowa kluczowe: prometeizm, polsko-japońska współpraca wywiadowcza, radziecki Daleki Wschód, ukraińska diaspora w Mandżurii, wywiad wojskowy (Polska), wywiad wojskowy (Japonia)

Piotr Bojarski

Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3166-0752>

Jarmark św. Kazimierza w międzywojennym Wilnie na łamach „Słowa”. Relacje, opinie, refleksje

W 2024 r. na obszarze dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego Festiwal Kultury Wileńskiej Kaziuki-Wilniuki obchodził jubileusz 40-lecia. Wydarzenia rocznicowe odbyły się m.in. w Olsztynie, Lidzbarku Warmińskim i w Szczytnie. Z kolei w Ostródzie koncerty kaziukowe są organizowane już od 25 lat. Tradycja kaziukowa w naszym regionie „przyjechała” wraz z przesiedlonymi po II wojnie światowej mieszkańcami Wileńszczyzny. Oczywiście dopiero u schyłku epoki PRL-u spotkania kaziukowe zaczęto organizować w formie koncertów i jarmarków. Przez wiele dekad kontakt z rodakami pozostałymi na ziemi wileńskiej był ograniczony. Inicjatorem przywrócenia tak ważnego dla wszystkich mieszkańców Wileńszczyzny święta w naszym regionie był zmarły w 2023 r. Władysław Strutyński – animator kultury, kierownik lidzbarskiego oddziału Muzeum Warmii i Mazur, społecznik związany ze Stowarzyszeniem „Wspólnota Polska”, a także środowisko zgromadzone wokół domu kultury w Lidzbarku Warmińskim.

Rocznice często skłaniają do refleksji, stąd też autor postanowił ukazać popularne Kaziuki, odbiegając nieco od obrazu powszechnie znanego z odbywających się już od czterech dekad koncertów i jarmarków kaziukowych w wielu miastach Warmii i Mazur. Należy więc wrócić do korzeni i spróbować odtworzyć atmosferę towarzyszącą jarmarkom kaziukowym w międzywojennym Wilnie. W tym kontekście jedno z najlepszych źródeł, obok wspomnień z epoki, stanowi prasa w okresie międzywojennym – niewątpliwy kreator poglądów społeczności wileńskiej. Obok plotek i pogłosek prasa była podstawowym i stosunkowo łatwo dostępnym dla obywateli źródłem informacji. W miarę możliwości starano się również czytywać prasę warszawską, jednak nie zawsze docierała ona na czas i często wydarzenia w niej opisywane traciły przez to na aktualności¹. Tak było zwłaszcza w latach 20. minionego stulecia.

¹ A. Notkowski, *Polska prasa prowincjonalna Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa–Łódź 1982, s. 30.

Do najważniejszych wileńskich gazet dwudziestolecia międzywojennego bez wątpienia należy zaliczyć „Słowo”, reprezentujące interesy konserwatywnych ziemian i środowisk monarchistycznych z charyzmatycznym redaktorem naczelnym Stanisławem Catem-Mackiewiczem na czele. Zygmunt Fedorowicz – biolog, polityk Narodowej Demokracji, pracownik m.in. wileńskiego kuratorium w swoich wspomnieniach nakreślił sylwetkę Cata-Mackiewicza w następujący sposób:

Cat-Mackiewicz był niewątpliwie dziennikarzem uzdolnionym, mającym i dobre wyczuć chwili i ciętość pióra. Niestety wprowadził on w dziennikarstwie styl, na ogół obcy prasie polskiej, styl ordynarnych napaści osobistych, połajanek, niewybrednych epitetów. Miał on skutek tego mnóstwo zatargów osobistych, spraw sądowych, a nawet parę pojedynków².

Oczywiście w międzywojennym Wilnie istniały inne tytuły prasowe, chętnie publikujące także teksty odnoszące się do lokalnych tradycji. Wymienić tutaj należy chociażby „Kurier Wileński”, kierowany przez Kazimierza Okulicza, czy „Przegląd Wileński” – organ prasowy wileńskich krajowców z Ludwikiem Abramowiczem na czele³. „Słowo” było jednakże tytułem rozpoznawalnym także ze względu na osobę redaktora naczelnego i dość jednoznacznie kojarzonym z miastem nad Wilią. Ponadto na łamach „Słowa” tematykę jarmarku św. Kazimierza i tradycji z nim związanych poruszało w różnych tekstach wiele autorytetów międzywojennego Wilna. Warto zatem wspomnieć na wstępie o powstaniu i poglądach, jakie były artykułowane na łamach gazety prowadzonej przez Cata-Mackiewicza.

„Słowo” założono w sierpniu 1922 r. z inicjatywy przedstawicieli ziemiaństwa kresowego, którzy zdecydowali się wykupić zadłużoną „Gazetę Krajową”. Wśród grona współwłaścicieli „Słowa” wymienić należy prof. Mariana Zdziechowskiego⁴, Mariana Broel-Platera⁵, Stanisława Wańkowicza⁶, hrabiego Jana Tyszkiewicza⁷ – przyjaciela Sta-

² Z. Fedorowicz, *Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie 1914–1944*, Bydgoszcz 2010, s. 163.

³ S. Rygiel, *Polskie czasopiśmiennictwo wileńskie w r. 1928*, Wilno 1928, s. 7; J. Duchnowski, *Miasto walczącego ideału: szkic kierunków ideowych Wilna w czasach dawniejszych i teraźniejszych*, Lida 1938, s. 69–70.

⁴ Marian Zdziechowski (1861–1938) – historyk literatury i idei, rektor w latach 1925–1927 i wykładowca na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Zasłynął m.in. z publicznej obrony generałów osadzonych w więzieniu wojskowym na Antokolu po przewrocie majowym; krytyk traktatu ryskiego.

⁵ Marian Broel-Plater (1873–1951) – ziemianin, bibliofil, przedstawiciel stronnictwa „żubrów wileńskich”, prezes Towarzystwa Dobroczynności w Wilnie, współwłaściciel i prezes Wileńskiego Banku Ziemskiego.

⁶ Stanisław Wańkowicz (1885–1943) – ziemianin, członek Organizacji Zachowawczej Pracy Państwowej, senator Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem w latach 1928–1935, zamordowany przez Niemców w czasie II wojny światowej.

⁷ Jan Tyszkiewicz (1896–1939) – ziemianin, ostatni właściciel majątku w Wace Trockiej k. Wilna, kawalerzysta, porucznik rezerwy 13. pułku ułanów wileńskich, ochotnik Samoobrony Wileńskiej, uczestnik wojny

niśława Mackiewiczza, a także ordynata nieświeskiego Albrechta Radziwiłła⁸ i księcia Eustachego Sapiehy⁹. Jako konserwatyści mieli oni świadomość, że znaczenie środowisk zachowawczych na ówczesnej scenie politycznej stawało się coraz mniejsze i w celu efektywnego pozyskiwania sympatyków niezbędne było stworzenie własnego organu prasowego¹⁰.

Gazeta była finansowo uzależniona od wymienionych wyżej przedstawicieli ziemiaństwa. U podstaw tych relacji leżał fakt, że Aleksander Meysztowicz¹¹ kierował Wileńskim Bankiem Ziemskim, a Stanisław Wańkowicz stał na czele Wileńskiego Prywatnego Banku Handlowego. Dzięki poręczeniu tej ostatniej instytucji „Słowo” w okresie premierostwa Juliana Nowaka i Władysława Sikorskiego korzystało z rządowych subwencji na zakup papieru. Możliwości wsparcia finansowego ze strony Ministerstwa Spraw Wewnętrznych pojawiły się dopiero po przewrocie majowym, a konkretnie po powstaniu Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, który przy pomocy tego resortu pozyskiwał prasę dla obozu rządzącego¹².

Ze sprawozdań sytuacyjnych wileńskiej policji wynikało, że „Słowo” cieszyło się popularnością wśród części wileńskiego społeczeństwa polskiego. W zasadzie od początku swojego istnienia tytuł prowadził zażartą polemikę z endeckim „Dziennikiem Wileńskim”¹³. Patrząc na nakład czasopisma, wydawać by się mogło, że informacje o jego poczytności są nieco wyolbrzymione, bowiem w pierwszych latach funkcjonowania gazety liczba drukowanych egzemplarzy oscylowała wokół 2–3 tys. sztuk. Dla porównania nakład konkurencyjnego „Dziennika Wileńskiego” w połowie lat 20. wynosił 10 tys. egzemplarzy¹⁴. Jak podkreśla Andrzej Paczkowski, w tym wypadku pozycję

z bolszewikami, poseł na Sejm RP w latach 1930–1935, zginął tragicznie w katastrofie lotniczej niespełna trzy miesiące przed wybuchem II wojny światowej.

⁸ Antoni Albrecht Radziwiłł (1885–1935) – popularny książę Aba, przedostatni ordynat nieświeski i klecki. Mimo niepełnosprawności fizycznej (paraliżu) wziął udział w wojnie z bolszewikami; konserwatysta, współorganizator zjazdu w Nieświeżu w 1926 r.

⁹ Eustachy Sapieha (1881–1963) – ziemianin, polityk konserwatywny, minister spraw zagranicznych w okresie II Rzeczypospolitej, zdeklarowany rzecznik zbliżenia środowisk konserwatywnych z Józefem Piłsudskim. W latach 1939–1941 więziony przez Sowieców, zwolniony w wyniku układu Sikorski–Majski do końca życia funkcjonował na emigracji w Kenii.

¹⁰ J. Jaruzelski, *Stanisław Cat-Mackiewicz (1896–1966). Wilno, Londyn, Warszawa*, Warszawa 1994, s. 45; M. Wojtacki, „Słowo” Stanisława Cata-Mackiewiczza. *Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939. Monografia pisma*, Toruń 2009, s. 97.

¹¹ Aleksander Meysztowicz (1864–1943) – ziemianin, polityk konserwatywny, członek stronnictwa „żubrów wileńskich”, minister sprawiedliwości w pierwszym rządzie Józefa Piłsudskiego (1926–1928). W 1922 r. jako prezes Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej podpisał akt ponownego złączenia Ziemi Wileńskiej z Polską.

¹² M. Wojtacki, op. cit., s. 98; J. Jaruzelski, op. cit., s. 46.

¹³ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (dalej: O II SG WP), *Miesięczne sprawozdania komendanta Policji Państwowej województwa wileńskiego*, maj 1925, sygn. I.303.4.5230, k. 145.

¹⁴ P. Bojarski, *Nadzieje i rozczarowania. Echa zamachu majowego na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Olsztyn 2023, s. 149.

„Słowa” na rynku prasowym należało mierzyć nie tylko liczbą drukowanych egzemplarzy, ale pozycją społeczną środowisk, do których ten tytuł docierał oraz autorytetem pisma wśród społeczności lokalnej¹⁵. Dodatkowo oprócz nazwisk, takich jak Tadeusz Dembowski¹⁶, Czesław Jankowski czy Stanisław Wańkiewicz, swoje artykuły w „Słowie” zamieszczali inni zdolni publicyści, m.in. Władysław Studnicki i Ksawery Pruszyński¹⁷.

W okresie II Rzeczypospolitej „Słowo” stało się głównym tytułem prasowym, upowszechniającym ideę monarchistyczną, wyznawaną przez konserwatywne ziemiaństwo. Jej główne filary stanowiły silna władza państwowa i kultywowanie mocarstwowych tradycji przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Mimo określonych poglądów politycznych nie odżegnywano się od regionalizmu. Najlepiej świadczy o tym cytat z biografii S. Mackiewicza pióra Jerzego Jaruzelskiego:

(...) artykuły aspirujące do rządu dusz w Polsce, a przynajmniej jej błękitnokrwistej części, sąsiadowały z opisami jarmarków w Smorgoniach, pokazów pułkowych w Nowej Wilejce, pędzenia wilków w lasach nieświeskich i namaszczoneymi sprawozdaniami z posiedzeń Związku Ziemian w Drui....¹⁸

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że od 1904 r. Kaziuki przeniosły się z Placu Katedralnego na Plac Łukiski¹⁹. Przyczyn tego stanu rzeczy upatrywać należy przede wszystkim w umiejscowieniu przy katedrze przez władze carskie pomnika Katarzyny II, odsłoniętego 10 września 1904 r. i związane z tym uporządkowanie jego otoczenia. Jednocześnie znaczenie Placu Łukiskiego jako jednego z istotnych punktów miasta wzrosło po 1906 r., gdy oddano do użytku nowy Most Zwierzyniecki²⁰. Miał on ponad 91 m długości, a koszt jego budowy wyniósł 195 tys. rubli²¹. Od 12 maja 1936 r. do momentu agresji Armii Czerwonej plac, na którym odbywały się Kaziuki, oficjalnie nosił imię marszałka Józefa Piłsudskiego²².

Bez wątpienia jarmarki kaziukowe były wydarzeniem regionalnym, które cieszyło się dużym zainteresowaniem „Słowa”. Oczywiście wraz z upływem czasu sposób, forma

¹⁵ A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 44.

¹⁶ Tadeusz Dembowski (1856–1930) – lekarz, chirurg, absolwent Uniwersytetu w Dorpacie, od 1888 r. związany z Wilnem, radny miasta Wilna, aktywny w działalności społecznej i naukowej, konserwatysta, jeden z inicjatorów powstania i pierwszy wydawca „Słowa”.

¹⁷ D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk 1999, s. 154.

¹⁸ J. Jaruzelski, op. cit., s. 48.

¹⁹ M. Jackiewicz, *Wilno i okolice*, Piechowice 1995, s. 70.

²⁰ Drewniany most funkcjonował od 1892 r.

²¹ J. Szałygin, *Zabytkowa architektura drewniana wileńskiego Zwierzynica*, „Ochrona Zabytków” 2010, nr 1–4, s. 221.

²² A. Srebrakowski, *Elementy pamięci o Józefie Piłsudskim w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1935–1939*, „Regiony i Pogranicza” 2018–2019, nr 6–7, s. 149.

i ilość przekazu informacji o Kaziukach ewoluowały. Warto dodać, że w miarę dostępności autor zanalizował trzy numery z każdego roku datowane na 4, 5 i 6 marca. Niekiedy numer z 5 marca nie ukazywał się, ponieważ redakcja i drukarnia nie pracowała tego dnia. Kolejny numer uzupełniano jednak o brakujące treści.

Jak wspomniano, gazeta powstała w 1922 r., a jej pierwszy numer ukazał się 1 sierpnia. Pierwsza wzmianka o Kaziukach pojawiła się dopiero w roku 1924. Trzeba bowiem pamiętać, że w związku z nie najlepszą sytuacją finansową i silnym uzależnieniem od wileńskich konserwatystów gazeta, aby podreperować swój budżet, przekazywała tylko najistotniejsze treści dotyczące polityki polskiej i międzynarodowej, a także zagadnienia gospodarcze. Wiele miejsca przez to zajmowały reklamy wileńskich przedsiębiorców z różnych branż, pozwalające gazecie utrzymać płynność finansową²³. Początkowo o Kaziukach pisano zazwyczaj w formie krótkich notek, rozbudowując o tym wydarzeniu relacje w kolejnych latach.

Jarmark kaziukowy w 1924 r. cieszył się niezwykłą popularnością mimo zdecydowanie niesprzyjającej aury. Wilnianie i przybysze, którzy pojawili się na Placu Łukiskim, brodzili w śniegu, błocie pośniegowym i ślizgali się po lodzie. Sklepikarze z kolei pracownicy spędzili zwłaszcza noc przed rozpoczęciem jarmarku, kiedy to rozkładali swój dobytek, grzejąc się przy małych ogniskach i samowarach. Mimo kiepskiej aury humory dopisywały zwłaszcza młodzieży, która zjadła się tradycyjnymi obwarzankami – „suszkami smorgońskimi”. Szczególną popularnością podczas tego jarmarku cieszyły się wyroby bednarsko-stolarskie, koszykarskie oraz różnego rodzaju zabawki. Obok schludnych straganów i towarów dobrej jakości resztę wypełniała „zwykła miejska tandeta”. Jarmark w 1924 r. stał się także okazją do uprawiania spekulancstwa. Część towarów już pierwszego dnia została nabyta przez spekulantów, a następnego dnia podnieśli oni znacząco obowiązujące wcześniej ceny. Nie miało to jednak negatywnego wpływu na sprzedaż. Oprócz wystaw sklepiarzy z prowincji na jarmarku znalazło się m.in. stoisko skautów wileńskich. Oferowane przez nich przedmioty odznaczały się jednak – zdaniem redakcji „Słowa” – szpetotą i bezużytecznością. Pojawiły się także namioty studentów oraz absolwentów Uniwersytetu Stefana Batorego. Dużą popularnością cieszyły się również różnego rodzaju loterie i gry losowe, w których stawką były m. in. cukierki bądź papierosy²⁴.

Przy okazji wydarzenia z 1925 r. warto odnotować, że dużą wagę do tego święta przywiązywał ówczesny Delegat Rządu RP na Ziemi Wileńskiej Władysław Raczkiewicz²⁵, późniejszy wojewoda wileński w latach 1926–1930 i Prezydent RP na uchodź-

²³ „Słowo” 1924, nr 52, s. 1.

²⁴ *Kronika wileńska*, „Słowo” 1924, nr 54, s. 3.

²⁵ Władysław Raczkiewicz (1885–1947) – prawnik i polityk, minister spraw wewnętrznych, marszałek Senatu i senator III kadencji w latach 1930–1935 z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. Polityk cieszący się ogromnym szacunkiem na ziemiach północno-wschodnich zarówno ze strony uczestników

stwie. Poprosił on bowiem władze centralne o skrócenie godzin pracy podległej mu instytucji w dniu 4 marca, tj. wigilii św. Kazimierza. Tego dnia Urząd Delegatury Rządu pracował od godz. 13 do 15.30, a na mocy zarządzenia Kuratorium Wileńskiego Okręgu Szkolnego 4 marca był dniem wolnym od zajęć w szkołach i na uczelni²⁶. Gazeta odnotowała również, że jarmark swoją obecnością zaszczylicili marszałek Józef Piłsudski oraz gen. Lucjan Żeligowski, których owacyjnie powitali uczestnicy wydarzenia²⁷.

W 1926 r. po raz pierwszy relacje z jarmarku pojawiły się w więcej niż jednym wydaniu gazety. W tekście pt. *Kaziukowe święto* jego autor Czesław Jankowski²⁸ – publicysta, poeta, historyk dziejów powiatu oszmiańskiego nawiązywał chociażby do tego, że czczenie postaci św. Kazimierza było uznawane przez zaborców za przejaw patriotyzmu, a i w odrodzonej Polsce niechętnie patrzono na obchodzenie świąt separatystycznych patronów, traktując fakt ten jako pewne dzielnicowe zaszczości²⁹. Oczywiście jest, że po okresie zaborów próbowano na różne sposoby unifikować kraj, m.in. poprzez kult św. Stanisława – patrona całej Polski³⁰. Wilnianie jednak nie ulegli zmiennym kolejom losu i obchodzili św. Kazimierza po swojemu – „kiermasując się” na jarmarku, ale zachowując jednocześnie szacunek do innych patronów. Nowością w relacjonowaniu przebiegu jarmarku z 1926 r. było pojawienie się pisanych prawdopodobnie przez Jankowskiego wierszy³¹. Jednocześnie Czesław Jankowski bardzo zgrabnie zestawiał jarmark kaziukowy z różnymi wydarzeniami politycznymi i gospodarczymi.

Warto odnotować, że Wilno na przedwiośnie 1926 r. pozostawało w żałobie, ponieważ 17 lutego 1926 r. w USA zmarł ówczesny arcybiskup metropolita wileński Jan Cieplak. Paradoksalnie nie zdążył on nawet objąć swojego urzędu. Po upływie nieco ponad tygodnia od jarmarku kaziukowego 16 marca 1926 r. arcybiskup Cieplak został pochowany w katedrze wileńskiej, a w pogrzebie uczestniczył ówczesny Prezydent RP Stanisław Wojciechowski³². Na łamach „Słowa” wymownie komentowano ten fakt, pisząc:

życia politycznego, jak i mniejszości narodowych. Oprócz sprawowania urzędów Delegata Rządu RP w Wilnie oraz wojewody wileńskiego był także m.in. wojewodą nowogródzkim (1921–1924). Obszerne wspomnienia o Raczkiewiczu pozostawili m.in. ówczesny wileński i nowogródzki konserwator zabytków Stanisław Lorenz oraz Żeliszlaw Januskiewicz – starosta brasławski w latach 1923–1933.

²⁶ *Kronika wileńska*, „Słowo” 1925, nr 52, s. 5.

²⁷ *Kronika wileńska*, „Słowo” 1925, nr 53, s. 5.

²⁸ Czesław Jankowski (1857–1929) – poeta, publicysta, krajoznawca i społecznik, autor m.in. historii powiatu oszmiańskiego, dbający także m.in. o zachowanie w Wilnie spuścizny Władysława Syrokomli. Spoczywa na wileńskiej Roscie.

²⁹ C. Jankowski, *Kaziukowe święto*, „Słowo” 1926, nr 51, s. 2; P. Olstowski, *Separatyzm, dzielnicowość i unifikacja w II Rzeczypospolitej (1918–1939). Problemy integracji państwa i społeczeństwa po odzyskaniu niepodległości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne” 2020, t. 147, z. 4, s. 740–741.

³⁰ F. Mróz, *Geograficzny zasięg kultu św. Stanisława w Polsce*, „Peregrinus Cracoviensis” 2003, z. 14, s. 104.

³¹ C. Jankowski, *Kaziukowe święto*, s. 2.

³² F. Rutkowski, *Arcybiskup Jan Cieplak (1857–1926). Szkic biograficzny*, Warszawa 1934, s. 391–399; B. Żongołłowicz, *Arcybiskup Jan Cieplak*, Wilno 1926, s. 4.

(...) Pierwszy arcybiskup wileński nawet nie dojechał do Wilna. Smutny kondukt pogrzebowy posuwa się aż zza Atlantyku do wrót Wilna, do Ostrej Bramy. Tu Kaziukowe święto, a tu kirami pogrzebowemi ociągają z wewnątrz ściany katedry. Niewesołe dekoracje do fety chociażby obwarzankowej³³.

Redakcja zwracała również uwagę na w zasadzie permanentnie trudną sytuację ekonomiczną ludności. Stanowiła ona nieodłączny element życia codziennego mieszkańców nie tylko ziem wschodnich, ale i całej Rzeczypospolitej, zwłaszcza w dobie wielkiego kryzysu lat 30.³⁴ Dziennikarze „Słowa” ostrzegali również czytelników, że w tłumie na jarmarku łatwo można stracić portfel. Wśród kupujących pojawiali się policjanci spisujący zeznania okradzionych. Oczywiście ze względu na ogromną liczbę przechodniów skradziona własność była zazwyczaj nie do odzyskania³⁵.

Rok 1927 był o tyle przełomowy, że po raz pierwszy relacja z wydarzenia została wzbogacona o fotografie m.in. przygotowywanego do jarmarku Placu Łukiskiego. Niewątpliwie zarówno dla tworzących gazetę, jak i czytelników było to pewne *novum*.

Kaziuk, jak słusznie zauważał Jankowski, który przygotował również relację w roku 1927, był przez wilnian traktowany albo jako pierwsze święto wiosenne albo jako święto przedwiosenne. Publicysta prześmiewczo pisał, że wileński Kaziuk stoi w swoistym rozkroku między zimą a wiosną, jedną nogę trzymając w śniegu, a drugą brodząc w błocie. Tym samym po raz kolejny pojawiała się aluzja do wszechobecnego błota stanowiącego „integralny” element jarmarku. Kaziuk, jak odnotował Czesław Jankowski, to specyficzny epizod wileńskiego życia miejskiego i zarazem swoista rysa na obyczajowości, obecna w mieście od wieków. Jankowski podkreślał również, że wilnianie chętnie dokonywali zakupów na jarmarku ze względu na wysoką jakość niektórych produktów, zwłaszcza beczek czy wyrobów stolarskich, uznając, że te wytworzone przez rzemieślników są trwalsze niż te wyprodukowane w fabrykach³⁶.

Jankowski w swoim tekście przybliżył także dwie szkoły dokonywania zakupów na kaziukowym jarmarku. Pierwsza z nich zalecała udanie się na miejsce o świcie, gdy chłopskie furmanki i kałamaszki³⁷ dopiero zjeżdżały na miejsce. Wtedy to zazwyczaj świeżo przybyłemu chłopu proponowano połowę ceny obiegowej, a ten po krótkim namyśle zazwyczaj zgadzał się zbyć towar. Korzyść była podwójna – kupujący nabywał towar dobrej jakości w promocyjnej cenie, a sprzedający zbywał go szybko, nie musząc przez resztę dnia wystawać w deszczu i w śniegu. Mógł dzięki temu wrócić szybciej do

³³ *Pogrzeb ś.p. Arcybiskupa Cieplaka*, „Słowo” 1926, nr 62, s. 1.

³⁴ CAW, O II SG WP, sygn. I.303.4.5249, k. 1.

³⁵ *Z Kaziuczka do komisariatu*, „Słowo” 1926, nr 53, s. 4.

³⁶ C. Jankowski, *Pierwsze wiosenne święto*, „Słowo” 1927, nr 51, s. 5.

³⁷ Kałamaszka – czterokołowy wąski otwarty wózek konny o skrzyniowej konstrukcji. Wywodzi się od zdrobnienia rusińskiego *kolimaga*, oznaczającego duży wóz towarowy.

domu lub dokonać niezbędnych zakupów w mieście. Druga szkoła mówiła o tym, że należy czekać aż chłopci, którym nie udało się zbyć zakupionego towaru, będą wracać do domu. Wtedy można było kupić go za połowę lub nawet ćwierć ceny, ponieważ mieszkający często na dalekiej prowincji gospodarze nie chcieli zabierać w drogę powrotną dóbr przeznaczonych na sprzedaż, stąd też chętniej się ich pozbywali³⁸.

W jarmarkach kaziukowych Jankowski słusznie dostrzegał pewien socjologiczny fenomen, oceniając, że ich uczestników przyciągała na Plac Łukiski przede wszystkim ciekawość. Każdy mieszkaniec Wilna i Wileńszczyzny doskonale wiedział, czego spodziewać się na jarmarku, jednak zawsze starano się tam wybrać, by pooglądać przywiezione towary, porozmawiać ze znajomymi, a także, w przypadku młodzieży, być może znaleźć partnera na całe życie. Szczególnie dziewczęta chętnie kupowały, a jeszcze chętniej przyjmowały jako podarek słynne kaziukowe serca, zwłaszcza te sygnowane imiennie. W międzywojniu popularnością cieszyła się zresztą tradycja mówiąca o tym, że kawaler powinien wetknąć serce za pazuchę i pozwolić je wydrzeć dopiero tej pannie, z którą chce się związać.

Jak wcześniej wspomniano, ceny na jarmarku zawsze układały się według identycznej tendencji – pierwszego dnia „startując” z najwyższego pułapu, by w następnych ulec obniżeniu. W 1927 r. ceny za niektóre towary kształtowały się następująco: buty można było nabyć od 12 zł wzwyż, balie – od 4 zł do 12 zł, ubrania – od 20 zł, sitka do mąki i ziarna – od 1,20 zł do 7 zł. Za jednokonną bryczkę płacono do 300 do 320 zł, a popularne obwarzanki, w zależności od rodzaju, kosztowały od 10 gr do 1 zł za pęczek. Ceny w porównaniu do zarobków były zatem niezbyt wygórowane, co wyraźnie widać, gdy zestawimy je z poborami niektórych grup zawodowych, np. pracownikami administracji publicznej (zarabiali ok. 200 zł miesięcznie), podporucznikiem Wojska Polskiego (ponad 200 zł) czy urzędnikami pocztowymi i kolejowymi (145–175 zł)³⁹. Analizując stosunek cen na jarmarku do zarobków, należy stwierdzić, że zwłaszcza osoby pracujące w instytucjach państwowych mogły także dzięki umiejętnemu podejściu zrobić pokaźne zakupy.

W 1928 r. początek marca nie tylko w Wilnie, ale także i w całej Polsce upłynął pod znakiem kampanii wyborczej do parlamentu. Doroczne święto kaziukowe zostało przesunięte na 8 marca ze względu na odbywające się 4 marca głosowanie. Warto podkreślić, że wybory te stanowiły jedną z konsekwencji politycznych zamachu majowego, będąc jednocześnie elementem legitymizującym zmiany, które zostały zapoczątkowane w połowie maja 1926 r. W wyborach zwyciężył Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem – ugrupowanie założone i kierowane przez Walerego Sławka, jednego z najbardziej zaufanych współpracowników marszałka Piłsudskiego, stanowiące jednocześnie repre-

³⁸ C. Jankowski, *Pierwsze wiosenne...*, s. 5.

³⁹ B. Łyp, *Wynagrodzenia pracowników przed wojną*, „Nowy Kurier Galicyjski” 2022, nr 1(389), s. 19.

zentację obozu politycznego Józefa Piłsudskiego⁴⁰. W wyniku marcowej elekcji posłem został m.in. redaktor naczelny „Słowa” Stanisław Cat-Mackiewicz, a w odbywających się tydzień później wyborach do Senatu mandat uzyskał jeden ze współzałożycieli gazety – Stanisław Wańkowicz⁴¹.

Jarmark został przełożony, ponieważ jego organizacja z pewnością w sposób ujemny wpłynęłaby na frekwencję wyborczą, a poparcie społeczne było dla piłsudczyków jednym z istotnych elementów w walce z opozycją parlamentarną i poza parlamentarną. Poza tym przygotowywano się do rokowań w Królewcu między Polską a Litwą, które trwały od 30 marca do 5 kwietnia 1928 r. i miały przynieść przełamanie impasu w stosunkach polsko-litewskich. W roli korespondenta „Słowa” został wysłany do Królewca Józef Mackiewicz – brat Cata⁴². Trudno się zatem dziwić, że analizowany tytuł prasowy w związku z poglądami politycznymi jego redaktora naczelnego oraz wielu publicystów był zaangażowany w kampanię wyborczą. Obok artykułów bezpośrednio odnoszących się do sytuacji politycznej i wspierających Józefa Piłsudskiego oraz jego współpracowników na poszczególnych stronach gazety w tle tekstu umieszczano hasło „Głosuj na 1”, czyli listę Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem⁴³.

Warto zwrócić uwagę, że po pojawieniu się fotorelacji z jarmarku kolejna zmiana podejścia do ukazywania analizowanej problematyki nastąpiła w 1929 r. To właśnie od tego momentu na łamach „Słowa” zaczęto publikowane teksty odnoszące się do życia i kultu św. Kazimierza⁴⁴. W 1929 r. tematykę związaną z dorocznym wileńskim świętem otworzył obszerny artykuł wstępny poświęcony postaci patrona Litwy pt. *Ziemskiego żywota i cnót niebiańskich św. Kazimierza przypomnienie*. Warto również odnotować, że popularny Kaziuk był w latach 1923–1939 także świętem patronalnym ówczesnego biskupa pomocniczego wileńskiego – Kazimierza Michalkiewicza⁴⁵. Czynnikiem, który w 1929 r. chętniej przyciągnął wilnian na Plac Łukiski, była dodatkowo piękna, słoneczna pogoda. Mieszkańcy grodu nad Wilią przyglądali się towarom przywiezionym przez sprzedawców, ale także chętnie posilali się w pierwszych promieniach wiosennego słońca pieczonymi kielbaskami i rybami smażonymi na oleju⁴⁶.

⁴⁰ P. Duber, *Z genezy BBWR. Kontrowersje wokół kształtu reprezentacji politycznej piłsudczyków przed wyborami parlamentarnymi w 1928 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2008, R. XL, z. 4, s. 133–134, 143–144.

⁴¹ „Słowo” 1928, nr 55, s. 2.

⁴² P. Bojarski, *Jak Polacy się z Litwinami (nie)dogadywali. Konferencja w Królewcu w relacjach korespondenta wileńskiego „Słowa”*, „Zapiski z Pogranicza” 2015, z. 2, s. 190.

⁴³ „Słowo” 1928, nr 50, s. 4.

⁴⁴ Św. Kazimierz (Kazimierz Jagiellończyk) (1458–1484) – syn króla Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki, przygotowywany do objęcia władzy po śmierci ojca. Zmarł na gruźlicę i spoczął w katedrze wileńskiej, gdzie do dzisiaj znajdują się jego relikwie.

⁴⁵ Kazimierz Michalkiewicz (1865–1940) – duchowny katolicki, biskup pomocniczy wileński w latach 1923–1940, zwolennik przyłączenia Wileńszczyzny do Polski.

⁴⁶ *Ziemskiego Żywota i Cnót Niebiańskich Świętego Kazimierza przypomnienie*, „Słowo” 1929, nr 52, s. 1; *Kaziuk*, „Słowo” 1929, nr 52, s. 4.

6 października 1929 r. w Wilnie zmarł Czesław Jankowski, a tematykę podejmowaną przez niego kontynuował Walerian Charkiewicz⁴⁷. W jednym z numerów wydanym w 1933 r. Charkiewicz przybliżył czytelnikom gazety przebieg uroczystości kanonizacyjnych królewicza Kazimierza, które odbyły się 10 maja 1604 r. Była to niezwykle podniosła uroczystość dla całego miasta. Przez Wilno przeszedł uformowany przed katedrą pochód, w którym uczestniczyli m.in. rzemieślnicy, kupcy, mieszczaństwo, duchowieństwo, magnaci i rycerstwo. Uroczysta procesja udała się do kościoła św. Stefana (trzeba pamiętać, że wówczas Wilia miała zupełnie inny bieg niż obecnie). Po przemówieniach m.in. reprezentującego króla Zygmunta III Wazę kanclerza Lwa Sapięhy uczestnicy uroczystości ruszyli w drogę powrotną do katedry, zatrzymując się przy kolejnych łukach triumfalnych. Wydarzenie zakończyło się nabożeństwem i odśpiewaniem *Te Deum laudamus*⁴⁸. Od czasu opisywanego wydarzenia propagowaniem kultu św. Kazimierza zajęli się jezuita, a młody, pobożny, szanowany i wcześniej zmarły królewicz stanowił doskonały wzór dla wychowanków prowadzonych przez nich kolegów⁴⁹. Teksty autorstwa W. Charkiewicza, pisane w podobnym tonie i odnoszące się do św. Kazimierza, pojawiły się na łamach „Słowa” także w latach 1932 i 1936⁵⁰.

W 1930 r. relację z Kaziuka przygotował profesor geografii Mieczysław Limanowski⁵¹ – znany wśród ludzi kultury jako współtwórca warszawskiego Teatru Reduta. Limanowski, podobnie jak wcześniej Jankowski, podkreślał niezwykle istotną rolę kaziukowego święta jako źródła podtrzymania tożsamości wilnian. Zwracał uwagę, że odbywający się u stóp katedry jarmark był przysłowiową solą w oku dla zaborcy rosyjskiego i dlatego został przeniesiony na Plac Łukiski, czyli ówczesne rogatki miasta. Ponadto w swoim tekście nawiązał także do wątku, który pojawił się w opisach uroczystości kanonizacyjnych królewicza. Należy bowiem pamiętać, że w 1604 r. św. Kazimierz został przedstawiony jako pewien symbol oporu przeciw Moskwie, a przy trumnie z jego zwłokami stanęły sztandary spod Orszy – bitwy z 1514 r., która zatrzymała ofensywę Moskwy na zachód. Profesor zwracał również uwagę na symbolikę trzech figur górujących

⁴⁷ Walerian Charkiewicz (1890–1950) – pisarz, publicysta, historyk, oficer rezerwy Wojska Polskiego, absolwent Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. W 1930 r. uzyskał na tej uczelni stopień doktora za pracę *Placyd Jankowski – życie i twórczość* napisaną pod kierunkiem prof. Stanisława Pigonia. Po II wojnie światowej przebywał na emigracji w Wielkiej Brytanii, gdzie zmarł.

⁴⁸ W. Charkiewicz, *Uroczystości kanonizacyjne św. Kazimierza w Wilnie*, „Słowo” 1933, nr 62, s. 2.

⁴⁹ H. Wojtyśka, *Początki kultu i procesy kanonizacyjne św. Kazimierza*, „Analecta Cracoviensia” 1984, z. 16, s. 229.

⁵⁰ W. Charkiewicz, *Święty Kazimierz*, „Słowo” 1932, nr 52, s. 1; idem, *Nasz patron Święty królewicz Kazimierz*, „Słowo” 1936, nr 63, s. 1.

⁵¹ Mieczysław Limanowski (1876–1948) – syn wybitnego działacza i jednego z liderów polskiego ruchu socjalistycznego Bolesława Limanowskiego, geolog, współtwórca Teatru Reduta. Od 1927 r. związany z Uniwersytetem Stefana Batorego w Wilnie jako profesor geografii, a także kierownik sekcji fizjograficznej Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej. II wojnę światową spędził w Wilnie, by następnie, podobnie jak wielu wykładowców akademickich, wyjechać do Torunia, gdzie krótko pracował na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. Zmarł tamże 25 I 1948.

nad głównym wejściem do katedry wileńskiej⁵², a zwłaszcza wyobrażenia św. Heleny (która według tradycji odnalazła relikwie Krzyża Pańskiego). Kult tej świętej wiązał się jednoznacznie z kultem Krzyża Świętego – popularnym w Wilnie już od czasów Władysława Jagiełły⁵³ i obecnym w mieście chociażby poprzez istnienie Góry Trzech Krzyży, ale także w bardziej przyziemnym ujęciu, zdaniem Limanowskiego, reprezentowanym przez występowanie licznych drewnianych przedmiotów domowego użytku na jarmarku kaziukowym⁵⁴.

Jako ciekawostkę w kontekście Kaziuków organizowanych w 1931 r. warto odnotować obecność z kamerą wileńskiego reżysera Stanisława Urbanowicza⁵⁵, który krążąc wśród straganów, przygotowywał reportaż pt. *Kaziuk*. Urbanowicz to także autor m.in. krótkiego filmu dokumentalnego *Wilno, miasto wspomnień*, stanowiącego zapis swoistej podróży po Wilnie śladami marszałka Józefa Piłsudskiego. Wilnianie wśród jednego z wystawców mogli również dostrzec Azjatę sprzedającego ładne filizanki i naszyjniki po dość wygórowanych cenach. Handel z nieznanym przybyszem utrudniała niewątpliwie bariera językowa. Azjata porozumiewał się tylko w swoim ojczystym języku. Po rosyjsku był w stanie wypowiedzieć tylko kilka słów. O komunikacji w języku polskim oczywiście nie mogło być mowy⁵⁶.

W miarę upływu lat starano się wykorzystywać koniunkturę, jaką przynosił jarmark kaziukowy, chociażby w postaci przybywających do miasta turystów. W 1932 r. przy okazji Kaziuka teatry wileńskie wprowadziły promocję na bilety. Od 4 marca aż do końca miesiąca na wszystkie spektakle można było wejść zaledwie za 30 gr⁵⁷.

Warto podkreślić, że w drugiej połowie lat 30. na łamach wileńskich gazet na plan pierwszy wysuwały się informacje z obszaru polityki międzynarodowej. Europa i świat powoli odczuwały już oddech zbliżającej się wojny. W 1935 r. relacja z Kaziuka znalazła się w cieniu zajęcia przez III Rzeszę Zagłębia Sarry, co stanowiło jeden z elementów ponownego zbrojenia się Niemiec⁵⁸. W Grecji z kolei toczyły się walki wywołane zama-

⁵² Są to rzeźby przedstawiające św. Stanisława (patrona Polski), św. Kazimierza (patrona Litwy) i św. Helenę.

⁵³ M. Paknys, *Kult świętych na Litwie od XV do początku XVII wieku. Efekt polityki Kościoła katolickiego czy przejawy odmienności kulturowej?*, [w:] *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku. Materiały z XVII spotkania Komisji Lituanistycznej zorganizowanego przez Instytut Historii PAN, Instytut Historyczny UW i Instytut Historii Prawa UW w Warszawie*, 23–24 września 2008, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 150.

⁵⁴ M. Limanowski, *W dzień Świętego Kazimierza*, „Słowo” 1930, nr 52, s. 1.

⁵⁵ Stanisław Urbanowicz (1907–1959) – reżyser i scenarzysta filmowy, absolwent Uniwersytetu Stefana Batorego, twórca wielu reportaży filmowych, także o charakterze oświatowym. Na początku lat 30. przebywał w Brazylii, dokumentując życie tamtejszej Polonii. Po II wojnie światowej pracował w Warszawie oraz w Łódzkiej Wytwórni Filmów Oświatowych. Spoczął na Cmentarzu Bródnowskim w Warszawie.

⁵⁶ *Kaziuk*, „Słowo” 1931, nr 51, s. 3.

⁵⁷ *Idziemy na Kaziuka*, „Słowo” 1932, nr 52, s. 3.

⁵⁸ S. Sierpowski, *Plebiscyt w Zagłębiu Sarry*, s. 46–49, <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/66eae674-d22c-4623-955a-366aeb34fbdf/content> (dostęp: 10 XI 2024).

chem stanu przeprowadzonym z inspiracji wieloletniego premiera tego kraju Elefteriossa Wenizelosa⁵⁹.

Interesujący pozostaje fakt, że w celebrację opisywanego święta zaangażowała się także wileńska Dyrekcja Poczty i Telegrafów. W 1936 r. na Placu Łukiskim ustawiono specjalny namiot, w którym dyżurowała urzędniczka obsługująca aparat telegraficzny, a przed wejściem stała skrzynka na listy. Wartę sprawował tam strażnik, który miał za zadanie uspokajać rozochoconych uczestników pragnących wysłać swoim bliskim pozdrowienia z Wilna⁶⁰.

Ponadto w 1936 r. w Wilnie gościły dwie zagraniczne ekipy filmowe – z Francji i z niemieckiej wytwórni filmowej Ufa. Przybysze mieli w planach sfilmowanie m.in. jarmarku kaziukowego. Informacja o ich obecności wzbudziła pewien niepokój we władzach centralnych. W spuściźnie archiwalnej wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego autor odnalazł pismo z Ministerstwa Komunikacji, w którym w krytycznym tonie oceniano jarmark jako element promocji regionu. W dokumencie podkreślano m.in., że święto często przypada na okres wiosennych roztopów, przez co miasto sprawia wrażenie zaniedbanego i brudnego. Obecność chłopów, często biednych i skromnie ubranych, także miała zrobić na przybyszach niezbyt dobre wrażenie. Kaziuk w ocenie urzędników ministerialnych powinien mieć zatem jedynie charakter święta regionalnego⁶¹.

W kontekście przemian, jakie przechodził jarmark kaziukowy, warto odwołać się do refleksji poczynionych przez Waleriana Charkiewicza i Józefa Mackiewicza. Charkiewicz zauważał, że wraz z upływem lat religijny charakter tego święta ustępował miejsce sferze – używając współczesnego języka – konsumpcyjnej. Podejmowane przez władze lokalne oraz organizacje turystyczne próby, aby obok tradycyjnego kiermaszu Kaziukowego zorganizować wydarzenia, które mogłyby być atrakcyjne dla turystów z zewnątrz, zdaniem publicysty nie do końca się powiodły. Charkiewicz reprezentował pogląd, że meritum marcowego święta sprowadza się do jego spontanicznej natury i wielowiekowego związku z Wilnem i ziemią wileńską. Ze wszech miar słusznie postulował również, by kościół oraz funkcjonujące wokół niego organizacje katolickie powalczyły o oficjalnie usankcjonowanie przez władze państwowe kaziukowego święta, tak by zamiast charakteru dzielnicowego, zyskało ono zasięg ogólnokrajowy. Do czasu wybuchu II wojny światowej tej niewątpliwie interesującej idei nie udało się jednak zrealizować⁶². Kolejny postulat wyartykułowany przez Charkiewicza dotyczył pobudzenia życia artystycznego.

⁵⁹ T. Czekalski, *Pogrobowcy wielkiej idei: przemiany społeczne w Grecji w latach 1923–1940*, Kraków 2007, s. 29–31.

⁶⁰ *Na kiermaszu rojno i gwarno. „Kaziuk” jako namiastka karnawału*, „Słowo” 1936, nr 63, s. 6.

⁶¹ Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie (dalej: LCAP), Wileński Urząd Wojewódzki, f. 51, ap. 10, t. 1172, k. 3.

⁶² W. Charkiewicz, *Kaziuk*, „Słowo” 1937, nr 62, s. 2.

W opinii publicyści dzień św. Kazimierza powinien być przeglądem twórczych sił Wilna – poetów, malarzy, rzeźbiarzy, którzy w prezentowanych pracach ukazywaliby zarówno złożoną przeszłość, jak i teraźniejszość Wileńszczyzny⁶³.

Józef Mackiewicz podkreślał z kolei, że wraz z upływem lat kiermasz stracił faktyczną ludowość, a stał się rynkiem oferującym produkty powstałe w Wilnie i jedynie sztucznie „uludowione”. Warstwę tradycji w rzeczywistości drugiej połowy lat 30. uznawał za sztucznie podtrzymywaną po to, aby do miasta przyciągnąć turystów, a także potrzebne pieniądze. Brat Cata dostrzegał w jarmarku również wydarzenie o charakterze gospodarczym – zarówno wymiany towarów wsi oraz miasta, jak i prezentacji różnego wytwórstwa z obszarów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ta druga funkcja kiermaszu, ze względu na zmiany polityczne po 1918 r., nie była już możliwa do zrealizowania. Mackiewicz zatem ze smutkiem obserwował rugowanie faktycznych wytworów wsi wileńskiej na opłotki Rynku Łukiskiego na rzecz tandetnych wyrobów, chociażby sklepikarzy żydowskich⁶⁴.

W latach 1937–1939 na łamach „Słowa” zamieszczano dokładny program imprez towarzyszących jarmarkowi. Przykładowo w 1939 r. odbyły się m.in. występy chórów ludowych i kapel wiejskich czy barwny pochod pn. *Przesilenie zimy z wiosną*, przygotowany przez absolwentów Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego. W pochodzie „szły” stylizowane kukły i jechały wozy wypełnione sercami kaziukowymi. W godzinach popołudniowych miał miejsce przemarsz orkiestr wojskowych, a wieczorną atrakcją była iluminacja zabytków. W tym kontekście należałoby się zastanowić, czy przytoczona wcześniej niezwykle pesymistyczna opinia Józefa Mackiewicza jest w pełni zasadna.

Ważną rolę w przyciągnięciu turystów spełniała kolej. W 1939 r. na jarmarku gościli m.in. mieszkańcy Warszawy, Białegostoku, Baranowicz, Lidy, Słonimia oraz położonych już w granicach województwa wileńskiego miasteczek – Głębokiego, Dukszt i Mołodeczna. Na ostatnich przed II wojną światową Kaziukach dziennikarze „Słowa” spotkali także Duńczyków oraz Łotyzy⁶⁵. Wydarzenie zatem zyskało ponadregionalny charakter. Jarmark nie był już, jak chciał Józef Mackiewicz, świętem „kraju”, czyli obszarów znajdujących się przed rozbiorem w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, lecz atrakcją turystyczną, która swą lokalnością i wyjątkowością, jak możemy wyczytać właśnie w relacjach prasowych, przyciągała gości z kraju i z zagranicy.

Mimo pojawiających się pod koniec lat 30. XX w. głosów krytycznych dziennikarze „Słowa”, pisząc o jarmarku, podkreślali, że przygotowanie relacji z tego wydarzenia stanowi nie lada wyzwanie. Wileński Kaziuk, mimo przedwiosennej aury, był świętem we-

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ J. Mackiewicz, *Pesymistyczne refleksje z kiermaszu*, „Słowo” 1937, nr 62, s. 3.

⁶⁵ *Kaziuk już się rozpoczął. W Wilnie bawi 18 tys. turystów*, „Słowo” 1939, nr 62, s. 7.

sołym, dynamicznym, nawiązującym do budzącego się wraz z tą porą roku życia, stąd też zdaniem wielu znakomitych przecież publicystów próby ujęcia go w ramy tekstu mogły sprawiać wrażenie sztampowości czy wręcz szkolnego wypracowania. Jest to faktycznie niezwykle, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że w gruncie rzeczy relacje te były podobne, a dziennikarze zmuszeni byli pisać o tym samym. Dużo lepiej charakter Kaziuka można było zdaniem redakcji „Słowa” poznać osobiście, wałęsając się często bez celu po jarmarku i sąsiednich ulicach, obserwując ludzi i radując się towarzyszącą temu wydarzeniu atmosferą.

Relacje w „Słowie” ewoluowały, wraz z upływem lat było ich więcej, a jarmarkowi poświęcano dużo miejsca. Zmieniał się też charakter Kaziuka z typowego ludowego kiermaszu do wydarzenia turystycznego, komercyjnego połączonego z różnego rodzaju atrakcjami i szeroko pojętą – w dzisiejszym rozumieniu – promocją miasta. Mimo zawieruchy wojennej i wysiedlenia z Wilna jego mieszkańców oraz rozbicia przez wprowadzenie gospodarki kolektywnej tradycyjnego charakteru wsi duch Kaziuka przetrwał i jest kultywowany. Nie ulega przy tym wątpliwości, że kultura wileńska, mimo upływu niemal ośmiu dekad od zakończenia II wojny światowej, to wciąż bardzo istotny element tożsamości regionalnej Warmii i Mazur.

Bibliografia

Archiwalia

Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, sygn. I.303.4.

Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie, Wileński Urząd Wojewódzki, f. 51.

Prasa

„Nowy Kurier Galicyjski” 2022

„Słowo” 1924–1939

Wspomnienia

Fedorowicz Z., *Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie 1914–1944*, Bydgoszcz 2010.

Literatura

Bojarski P., *Jak Polacy się z Litwinami (nie)dogadywali. Konferencja w Królewcu w relacjach korespondenta wileńskiego „Słowa”, „Zapiski z Pogranicza”* 2015, z. 2.

Bojarski P., *Nadzieje i rozczarowania. Echa zamachu majowego na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Olsztyn 2023.

- Czekalski T., *Pogrobowcy wielkiej idei: przemiany społeczne w Grecji w latach 1923–1940*, Kraków 2007.
- Duber P., *Z genezy BBWR. Kontrowersje wokół kształtu reprezentacji politycznej piłsudczyków przed wyborami parlamentarnymi w 1928 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2008, R. XL, z. 4.
- Duchnowski J., *Miasto walczącego ideału: szkic kierunków ideowych Wilna w czasach dawniejszych i teraźniejszych*, Lida 1938.
- Jackiewicz M., *Wilno i okolice*, Piechowice 1995.
- Jaruzelski J., *Stanisław Cat-Mackiewicz (1896–1966). Wilno, Londyn, Warszawa*, Warszawa 1994.
- Łyp B., *Wynagrodzenia pracowników przed wojną*, „Nowy Kurier Galicyjski” 2022, nr 1(389).
- Mról F., *Geograficzny zasięg kultu św. Stanisława w Polsce*, „Peregrinus Cracoviensis” 2003, z. 14.
- Notkowski A., *Polska prasa prowincjonalna Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa–Łódź 1982.
- Olstowski P., *Separatyzm, dzielnicowość i unifikacja w II Rzeczypospolitej (1918–1939). Problemy integracji państwa i społeczeństwa po odzyskaniu niepodległości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne” 2020, t. 147, z. 4.
- Paczkowski A., *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980.
- Paknys M., *Kult świętych na Litwie od XV do początku XVII wieku. Efekt polityki Kościoła katolickiego czy przejawy odmienności kulturowej?*, [w:] *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku. Materiały z XVII spotkania Komisji Lituanistycznej zorganizowanego przez Instytut Historii PAN, Instytut Historyczny UW i Instytut Historii Prawa UW w Warszawie, 23–24 września 2008*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009.
- Rutkowski F., *Arcybiskup Jan Cieplak (1857–1926). Szkic biograficzny*, Warszawa 1934.
- Rygiel S., *Polskie czasopiśmiennictwo wileńskie w r. 1928*, Wilno 1928.
- Srebrakowski A., *Elementy pamięci o Józefie Piłsudskim w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1935–1939*, „Regiony i Pogranicza” 2018–2019, nr 6–7.
- Szałygin J., *Zabytkowa architektura drewniana wileńskiego Zwierzyńca*, „Ochrona Zabytków” 2010, nr 1–4.
- Szpopier D., *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk 1999.
- Wojtacki M., *„Słowo” Stanisława Cata-Mackiewicza. Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939. Monografia pisma*, Toruń 2009.
- Wojtyńska H., *Początki kultu i procesy kanonizacyjne św. Kazimierza*, „Analecta Cracoviensia” 1984, z. 16.
- Żongołowicz B., *Arcybiskup Jan Cieplak*, Wilno 1926.

Netografia

- Sierpowski S., *Plebiscyt w Zagłębiu Sarry*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/66eae674-d22c-4623-955a-366aeb34fbdf/content>.

Portrayal of St. Casimir's Fair in Vilnius in „Słowo” daily newspaper in the interwar period. Historical accounts, opinions and reflections

Summary: The article focuses on the portrayal of St. Casimir's Fair, a popular public event in Vilnius that played a key role in shaping the identity of Vilnius and Wilno Land, in „Słowo”, one of the most important Lithuanian daily newspapers in the interwar period. The author examines how the coverage of the fair has changed over time, how the patron saint was portrayed in the press, which journalists expressed an interest in the festivities, and cites anecdotes related to this important holiday. The study was undertaken to celebrate the 40th anniversary of St. Casimir's fairs in the Region of Warmia and Mazury. After World War II, many Vilnius residents relocated to Warmia and Mazury, and they continue to cultivate this tradition to this day. Vilnius culture occupies an important place in the region's contemporary social and cultural life.

Keywords: St. Casimir's fair, *Słowo* daily newspaper, culture, Vilnius, press coverage

Der St. Kasimir-Jahrmarkt im Vilnius der Zwischenkriegszeit auf den Seiten der Zeitschrift „Słowo”. Berichte, Meinungen, Reflexionen

Zusammenfassung: Im vorliegenden Beitrag habe ich aufgezeigt, wie eine der wichtigsten Zeitungen der Zwischenkriegszeit in Vilnius, „Słowo”, das für die Identität von Vilnius und des Vilniuser Landes äußerst wichtige Fest, den äußerst populären St. Kasimir-Jahrmarkt, darstellte. In dem Artikel stelle ich unter anderem dar, wie sich die Berichterstattung über das Fest im Laufe der Zeit verändert hat, wie der Schutzpatron beschrieben wurde, wer das Thema aufgegriffen hat, und ich zitiere auch Anekdoten im Zusammenhang mit dem Jahrmarkt selbst. Anlass für die Erstellung des Textes war der vierzigste Jahrestag des St.-Kasimir- Marktes, der in Ermland und Masuren gefeiert wurde, der Region, in der sich nach dem Zweiten Weltkrieg so viele Bewohner des Vorkriegs-Wilnius niedergelassen haben. Sie pflegen diese Tradition bis heute und die Vilniuser Kultur nimmt auch im heutigen Leben der Woiwodschaft einen wichtigen Platz ein.

Schlüsselwörter: St. Kasimir- Jahrmarkt, *Słowo*, Kultur, Vilnius, Presseberichterstattung

Jarmark św. Kazimierza w międzywojennym Wilnie na łamach „Słowa”. Relacje, opinie, refleksje

Streszczenie: W tekście wskazano, w jaki sposób jedna z najważniejszych wileńskich gazet okresu dwudziestolecia międzywojennego – „Słowo” – ukazywała niezwykle ważne dla tożsamości Wilna i ziemi wileńskiej święto, tj. bardzo popularny jarmark św. Kazimierza. W artykule zaprezentowano także, jak ewoluowały relacje prasowe na łamach „Słowa” i sposób opisywania postaci św. Kazimierza. Krótko scharakteryzowano autorów, którzy podejmowali rzeczoną tematykę, a w formie ciekawostek z epoki

przytoczono również anegdoty związane z samym świętem. Motywację do przygotowania tekstu stanowiła 40. rocznica jarmarków kaziukowych obchodzonych na Warmii i Mazurach – regionie, w którym po II wojnie światowej osiedliło się wielu mieszkańców Wileńszczyzny, którzy nadal kultywują tę tradycję, a kultura wileńska zajmuje ważne miejsce również we współczesnym życiu województwa.

Słowa kluczowe: jarmark św. Kazimierza, *Słowo*, kultura, Wilno, relacje prasowe

Grzegorz Kała

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1237-6668>

Kazimierza Sosnkowskiego ocena zagrożenia militarną agresją ze strony Niemiec i ZSRS w odpowiedzi na pytanie skierowane do polskich oficerów przez Józefa Piłsudskiego w kwietniu 1934 roku

W kwietniu 1934 r. Józef Piłsudski skierował pod adresem wybranych polskich oficerów, a także ministra Józefa Becka i Jana Szembeka pytanie o polskich dwóch wielkich sąsiadów. Chciał bowiem poznać opinię kół wojskowych na temat, który z tych krajów – Rosja czy Niemcy – jest bardziej niebezpieczny i prędzej stanie się dla Polski zagrożeniem pod kątem militarnej ekspansji¹. W kontekście wspomnianego zagadnienia w niniejszym artykule podjęto próbę odpowiedzi na następujące pytania badawcze: Jakiej udzielił odpowiedzi gen. Kazimierz Sosnkowski i jak ją uargumentował? W jaki sposób została ona zweryfikowana przez późniejsze wydarzenia?

Jak wspominał Jan Szembek, w dniu 12 kwietnia 1934 r. w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych odbyła się konferencja, w której wzięli udział, oprócz Józefa Piłsudskiego, minister Józef Beck wraz ze wspomnianym Janem Szembekiem oraz liczni wysokiej rangi oficerowie. Autor relacji szacował, że na spotkaniu stawiło się kilkunastu generałów i kilku pułkowników, m.in. Kazimierz Sosnkowski, Edward Śmigły-Rydz, Tadeusz Kasprzycki, Kazimierz Fabrycy, Aleksander Osiński, Janusz Gąsiorowski, Daniel Konarzewski, Kazimierz Głabisz, Witold Warth czy Zygmunt Wenda.

Piłsudski oświadczył zebranim, że wcześniej miała miejsce konferencja, podczas której zdefiniował wobec byłych premierów i prezydenta sytuację międzynarodową Polski². Odnosił się tym samym do konferencji z 7 marca 1934 r. Udział w niej wzięli:

¹ M. Jabłonowski, P. Stawecki, *Następca Komendanta Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Warszawa – Pułtusk 2014, s. 174; W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego*, t. 3, Warszawa 1998, s. 376; J. Szembek, *Diariusz i teki Jana Szembeka*, t. 1, Londyn 1964, s. 153–154.

² J. Szembek, op. cit., s. 153.

Ignacy Mościcki, Kazimierz Bartel, Józef Beck, Aleksander Prystor, Janusz Jędrzejewicz i Kazimierz Świtalski. Wówczas marszałek Piłsudski, odwołując się do zawarcia przez Polskę paktu o nieagresji z ZSRS z 25 lipca 1932 r., wystąpienia Niemiec z Ligi Narodów 19 października 1933 r. i polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r., oświadczył, że Polska znalazła się w korzystnej dla siebie sytuacji, tym bardziej że, jak stwierdzał, „Niemcy i Rosja się kłóć”, dlatego wspomniane wydarzenia dawały Warszawie możliwość bezpiecznego i stabilnego balansu politycznego między dwoma silnymi sąsiadami. Piłsudski przestrzegał jednak, że podobna sytuacja zapewne długo się nie utrzyma, wyrażając pogląd, iż przyjazne stosunki z Niemcami mogą potrwać nie dłużej niż cztery lata. Nadmienił także – jak wspomina Świtalski – „że zadanie Polski jest na Wschodzie, tzn. tutaj może Polska sięgać po możliwość stania się właśnie czynnikiem wpływowym. Nie należy się ani mieszać, ani próbować oddziaływać na stosunki między państwami zachodnimi. Dla tego celu osiągnięcia wpływu Polski na Wschodzie warto jest wiele nawet poświęcić z dziedziny stosunków Polski z państwami zachodnimi”³.

Podobną deklarację złożył Piłsudski wobec zebranych wojskowych. Oświadczył, że relacje Warszawy z Berlinem i Moskwą są „względnie przyjazne”, jednak „stan obecny nie jest wieczny ani stały, bo stan wewnętrzny tych państw nie jest stały”. Zażądał przy tym od zebranych, by do 12 maja samodzielnie, bez konsultacji, sporządzili na piśmie odpowiedź na pytanie: „Które z tych państw jest niebezpieczniejsze dla Polski i prędzej niebezpiecznym stać się może?”. Dodał przy tym, by zwrócić uwagę na stosunki wewnętrzne panujące w Rosji i w Niemczech. Nakazał rozważyć, jakimi narzędziami dysponują wspomniane kraje i jakie motywy mogłyby ich skłonić do wrogich posunięć wymierzonych w Warszawę. Nadmienił, że w Rosji rozbudowa armii jest „osią całej pracy państwowej”, zaś u zachodniego sąsiada „jednym ze zjawisk i to nie na pierwszym miejscu w hitlerowskiej ideologii”. Wyraził ponadto pogląd, że „stopień niebezpieczeństwa [jest – przyp. G.K.] w ścisłej zależności od naszej siły i naszej polityki”. Z obowiązku przygotowania odpowiedzi Piłsudski zwolnił Becka i Szembeka, jednak i oni ją z czasem sporządzili⁴.

Zebrani na spotkaniu wywiązali się z obowiązku przygotowania stosownej odpowiedzi. Z dwudziestu aż trzynastu wskazało Niemcy jako główne zagrożenie, co wydaje się o tyle ciekawe, że w momencie zajmowania stanowiska niewiele czasu minęło od dojścia Hitlera do władzy. Remilitaryzacja Nadrenii miała nastąpić dopiero za niespełna dwa lata, natomiast trzy lata oddzielały współczesnych do rozpoczęcia czystek w sowieckich siłach zbrojnych, co w Polsce interpretowano jako wyraźne osłabienie Armii Czerwonej. Niemcy jako większe zagrożenie wskazali: Aleksander Osiński, Leon Berbecki, Mię-

³ K. Świtalski, *Diariusz 1919–1935*, Warszawa 1992, s. 660–661.

⁴ J. Szembek, op. cit., s. 153–154.

czysław Norwid-Neugebauer, Juliusz Rómmel, Stefan Dąb-Biernacki, Gustaw Orlicz-Dreszer, Kazimierz Fabrycy, Stanisław Burhardt-Bukacki, Jan Kazimierz Kruszewski, Witold Wartha, Teodor Furgalski, Leon Strzelecki, Zygmunt Bohusz-Szyszko. Różne argumenty przedstawiali oficerowie wskazujący kierunek zachodni jako niebezpieczniejszy w przyszłości. Najczęściej jednak wymieniano brak gotowości ZSRS do wojny i na znaczenie Polski w polityce Kremla. Przykładowo płk Wartha pisał, że obecność Polski w postaci buforu między Niemcami i Rosją sprzyja ostatecznie z wymienionych. Furgalski z kolei wspominał, że tylko „głębokie przemiany w układzie sił społecznych Europy” mogą sprowokować Kreml do zarzucenia „pokojowej polityki na zachodzie”. Największe wątpliwości budziły deklaracje Juliusza Rómmla, który stwierdził, że „Rosja nie jest naszym wrogiem naturalnym, a jest w razie zmiany koniunktury i wojny niezbyt groźna”. Sondował przy tym, że Niemcy za dziesięć lat zbudują jedną z najlepszych armii na świecie i będą mogły w całości jej użyć przeciw Polsce.

Tylko w wypadku dwóch odpowiedzi wskazano Rosję jako kraj najbardziej niebezpieczny. Takie stanowisko zajęli Edward Śmigły-Rydz i Janusz Gąsiorowski, natomiast na Rosję i na Niemcy jako dwa czynniki stanowiące w mniejszym lub większym stopniu równe zagrożenie wskazali: minister Józef Beck z Janem Szembekiem, Daniel Konarzewski, Tadeusz Piskor, Tadeusz Kasprzycki oraz Kazimierz Sosnkowski. Tadeusz Kasprzycki twierdził, że w dalszej przyszłości Kreml będzie źródłem większego zagrożenia dla Polski, niemniej jednak zakładał przy tym, że uderzenie może najpierw zostać wyprowadzone ze strony Niemiec. Podobne stanowisko zajął Piskor, który uważał, że „Rosja jest niebezpieczniejsza i obecnie wpraw niebezpieczna, jednak szybka rozbudowa potęgi wojennej Niemiec może już w najbliższych latach wysunąć na czoło Niemcy”. Daniel Konarzewski określił Kreml mianem źródła największego zagrożenia, jednak wskazując na „koniunkturę międzynarodową”, deklarował, że w Niemczech upatruje kraj wcześniej dążący do konfrontacji militarnej⁵.

Kazimierz Sosnkowski zauważył także równoległe zagrożenie ze strony wschodniej i zachodniej, chociaż dodawał, że „z obu państw sąsiednich Rosja wcześniej może się stać niebezpieczną dla Polski”. Swoje stanowisko szeroko uargumentował w pisemnej odpowiedzi datowanej na 12 maja 1934 r.⁶

Na marginesie warto zauważyć, że niebezpieczeństwo związane z tzw. wielką strategią Niemiec i ZSRS dostrzegano wśród wojskowych i polityków spoza obozu sanacyjnego. Trzeba w tym punkcie wymienić chociażby gen. Władysława Sikorskiego i jego pracę *Przyszła wojna. Jej możliwości i charakter oraz związane z nim zagadnienia obro-*

⁵ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Akta instytucji wojskowych 1918–1939, sygn. 296/III-21, Zestawienie odpowiedzi na pytanie o źródło zagrożenia dla Polski zadane przez Józefa Piłsudskiego w dniu 12 IV 1934, k. 1–2.

⁶ AAN, Akta instytucji wojskowych 1918–1939, sygn. 296/III-21, Odpowiedź Kazimierza Sosnkowskiego na pytanie o źródło zagrożenia dla Polski zadane przez Józefa Piłsudskiego w dniu 12 IV 1934, k. 4–6.

ny kraju. Pisał w niej o dążeniu do rewizji traktatów pokojowych kończących pierwszą wojnę światową przez władze zarówno w Berlinie, jak i w Moskwie. Dlatego właśnie nadmieniał, że „dwa są rodzaje współczesnego imperializmu. Jest to imperializm narodowy, a drugi socjalny”⁷.

Swoje spostrzeżenia i uwagi Sosnkowski podzielił na dwie grupy: 1. *Czynniki polityczne, elementy niewymierne*; 2. *Czynniki wymierne*. W pierwszej części uderza globalne podejście do zagadnień strategicznych. Otóż zwraca on uwagę, że ZSRS miał większe szanse, by wziąć udział w wojnie „izolowanej”, tzn. ograniczonej tylko do konfliktu z Polską i z Rumunią (bez interwencji mocarstw). Kraje bałtyckie – jak zaznaczał generał – mają marginalne znaczenie z perspektywy działań zbrojnych na pomoście bałtycko-czarnomorskim. Uważał, że taka sytuacja nadarzy się, gdy Cesarstwo Japonii uwikła się w realizowanie swoich celów poprzez rywalizację na kontynencie azjatyckim. To – jak należy rozumieć – pozwoliłoby Rosji sowieckiej swobodnie operować na kierunku zachodnim bez większych obaw o swoje interesy na Dalekim Wschodzie. Sosnkowski stwierdził przy tym, że wojna 1919–1920 pokazała, „co znaczy solidarność świata kapitalistycznego”⁸.

Uwaga o większych szansach na wojnę izolowaną w wypadku agresji ze strony ZSRS niż Niemiec wydaje się być uzasadniona. Alianci nie byli gotowi na wejście do wojny nawet w wypadku agresji Hitlera na Polskę, co dobitnie pokazał 1939 r. Natomiast argument dotyczący zaangażowania Tokio w Azji wydaje się mieć wątłe podstawy. Udział Japonii w wojnie na kontynencie (Sosnkowski w szczególności wskazywał na Chiny jako cel agresji ze strony Tokio) nie musiał przesądzać o bezpieczeństwie Sowietów na wschodzie, wręcz przeciwnie – z zagrożeniem Moskwa musiała się liczyć wraz z rozbudową wpływów japońskich w Azji. Pokazały to zresztą późniejsze wydarzenia, których kulminacją była bitwa między Armią Czerwoną pod wodzą Georgija Żukowa a japońską Armią Kwantuńską, do której doszło nad rzeką Chałchin-Goł w 1939 r. Zwycięstwo wojsk sowieckich co prawda przesądziło o ograniczeniu japońskich ambicji na odcinku północnym, jednak nie odbyło się to bez wysiłku zbrojnego i bez zagrożenia interesów Kremla w Azji, tym bardziej że walki związane były ze sporymi kosztami. Według danych rosyjskich Armia Czerwona utraciła 18 500 żołnierzy i 207 samolotów, natomiast według danych japońskich ok. 1200 samolotów (brak danych japońskich o zabitych żołnierzach sowieckich)⁹.

W dalszej części tekstu Sosnkowski pisał, „że rewizjonizm Niemiec nie kryje w sobie niebezpieczeństw bezpośrednich dla Polski”. Wskazywał przy tym, że rewizja trakta-

⁷ W. Sikorski, *Przyszła wojna. Jej możliwości i charakter oraz związane z nim zagadnienia obrony kraju*, Warszawa 1934, s. 8.

⁸ AAN, Akta instytucji wojskowych 1918–1939, sygn. 296/III-21, Odpowiedź Kazimierza Sosnkowskiego..., s. 4.

⁹ Ch.D. Bellamy, J.S. Lahnstein, *The Soviet defensive policy: Khalkhin Gol 1939 as case study*, „The US Army War College Quarterly” 1990, t. 20, nr 1, s. 28.

tów mogłaby być podparta tylko odpowiednią siłą militarną. Co prawda Berlin rozpoczął zbrojenia, ale pierwsze kroki w tej sprawie zostaną wykonane na kierunku kolonialnym. Uważał także – całkiem słusznie – że priorytetem dla Niemiec będzie zjednoczenie wszystkich ziem niemieckich w jednym organizmie państwowym¹⁰.

Wydaje się w tym wypadku, że Sosnkowski nie docenił możliwości Niemiec na polu przygotowań do konfliktu zbrojnego i do realizacji swoich celów politycznych. Uważał, że Berlin stanie się źródłem niebezpieczeństwa dla Polski, ale w dalszej przyszłości, tymczasem wspomniane cele Hitler albo ustawił niżej w hierarchii niż rewizje granic w Europie, jak w wypadku spraw kolonialnych, albo zrealizował je błyskawicznie przy kompletnym braku oporu ze strony strażników postanowień wersalskich, czyli przede wszystkim mocarstw zachodnich.

W przypadku Niemiec panuje powszechnie przekonanie jakoby postanowienia Wersalu były zbyt dotkliwe dla Niemiec, krzywdzące i dlatego doprowadziły do wybuchu kolejnego globalnego konfliktu. Po drugiej wojnie światowej Niemcy także zostały dotknięte drastycznymi konsekwencjami. Podzielono ich państwo i poddano protektoratowi oraz kontroli dwóch bloków politycznych, które z wolna się kształtowały, uszczuplono granice itd. Jednak była determinacja i narzędzia przymusu, by pilnować nowego porządku. Natomiast po pierwszej wojnie światowej nastąpił strach przed walkami zbrojnymi i okres zastoju w przygotowaniach wojennych. Alianci nie byli w stanie przeciwstawić się remilitaryzacji Nadrenii, upadku Czechosłowacji, agresji na Polskę, Norwegię, Francję itd. Nie Wersal doprowadził do drugiej wojny światowej, ale to, że nie wykazano chęci i determinacji, by go egzekwować!

Kolejny czynnik, na który wskazał Sosnkowski w części poświęconej wątkom politycznym i „niewymiernym”, stanowi psychologia społeczna:

Strach przed wojną, niechęć do wojny jest zjawiskiem powszechnie dzisiaj panującym. Źródło tego zjawiska są przeciwieństwa natury psychicznej; trwać ono będzie prawdopodobnie tak długo, dopóki uczestnicy wojny światowej, obecnie sprawujący rządy i kierownictwo we wszystkich dziedzinach życia, nie zostanie usunięte w cień przez młodą generację. Antywojenne nastawienie świata stanowi poważne antidotum na wszelkie zamiary i plany agresji. Hamulec ten może jednak w pewnych warunkach okazać się mało skutecznym w stosunku do Rosji sowieckiej. Ze względu na swoją samowystarczalność i swój odrębny ustrój jest ona o wiele mniej zależna od świata aniżeli Niemcy. W Rosji stosunkowo niewielki odsetek ludności brał udział w wojnie. Młoda generacja w Sowietach dopuszczona jest do pracy państwowej w szeroko stosunkowo mierze; jej głos w niedalekiej względnie przyszłości może się stać czynnikiem bardzo ważkim. (...) Przewrót niemiec-

¹⁰ AAN, Akta instytucji wojskowych 1918–1939, sygn. 296/III-21, Odpowiedź Kazimierza Sosnkowskiego..., k. 4.

ki jest w pełnym toku; zbudowanie nowych Niemiec wymaga dłuższego czasu. W naturze niemieckiej elementy refleksji i wyrachowania górują nad dynamiką odruchów uczuciowych; zresztą, przedwczesne akty wojenne w rodzaju awanturycznej gry „va banque” możliwe teoretycznie jako próba wybrnięcia z zawikłanej sytuacji wewnętrznej, nie mogą być istotnie niebezpiecznymi ze strony państwa niedobrojanego¹¹.

Kazimierz Sosnkowski nie docenił po raz kolejny Niemiec na gruncie możliwości przygotowań wojennych. Zapewne słusznie zwrócił uwagę, że doświadczenia z czasów Wielkiej Wojny mogą zniechęcać społeczeństwa do udziału w militarnych konfliktach, jednak nie zauważył przy tym, że kierownictwo niemieckie od 1933 r. tworzyli głównie ludzie młodzi. W maju 1934 roku mieli lat: Rudolf Heß – 40, Heinrich Himmler – 34, Joseph Goebbels – 36, Hans Frank – 33, Hermann Göring – 41, Reinhard Heydrich – 30, Ernst Röhm – 36, Adolf Hitler – najstarszy z tego grona – 45. Należy pamiętać, że zaczęli oni swoją działalność polityczną dużo wcześniej – w czasie puczu monachijskiego mieli przeszło dziesięć lat mniej. Mimo że widzieli wojnę, to należeli właśnie do młodej generacji, która nie miała szansy sprawować kierowniczych ról. Tego aspektu właśnie nie dostrzegł Sosnkowski. Poza tym zanotował uwagę w kontekście rosyjskim o „stosunkowo niewielkim odsetku ludzi biorących udział w wojnie”. Wydaje się, że ten odsetek w marginalnym stopniu odbiegał on innych państw. W Rosji zmobilizowano 12 000 000 ludzi; do tego Moskwa poniosła duże straty: 1 700 000 zginęło, 4 950 000 odniosło rany, 2 500 000 zginęło lub dostało się do niewoli.

W drugiej części swojej odpowiedzi, poświęconej czynnikom wymiernym, Sosnkowski zwrócił uwagę na kwestie demograficzne. Pisał, że w ostatnich latach przyrost ludności spadł, w związku z czym prognozował, że liczba mężczyzn zdolnych do noszenia broni (mających od 20 do 40 lat) wyniosłaby w 1943 r.: w Polsce – 3 100 000, we Francji – 3 600 000, w Niemczech – 6 100 000. Powyższe dane konkludował wnioskiem:

Nawet więc w wypadku poważnych sukcesów niemieckiej polityki populacyjnej potrzeba długiego szeregu lat, by Rzesza zdobyła w tym zakresie przewagę w stosunku do Polski i Francji razem wziętych. Rosja z jej olbrzymim rezerwuarem ludzkim góruje nad tymi armiami¹².

Ponadto dodawał, że współcześnie ZSRS było w stanie wystawić do walki siły przeważające połączone wojska Polski i Rumunii. Wskazywał także, że etatowy staż uzbrojenia armii czynnej jest pokryty w 80–100%. W swoich rozważaniach Sosnkowski opierał się na ustaleniach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Według kalkulacji wywiadow-

¹¹ Ibidem.

¹² *The war of the nations. Portfolio in rotogravure etchings*, Nowy Jork 1919, s. 528.

czych – jak pisał Sosnkowski – produkcja przemysłu ZSRS mogła w stanie pokryć zapotrzebowanie zmobilizowanej armii z uwzględnieniem strat wynikających z działań wojennych. Jak dodawał, przemysł zaspokajał potrzeby Armii Czerwonej na: karabiny (dwukrotnie), broń maszynową (z niewielką nadwyżką), lekkie działa (niespełna trzykrotnie), działa ciężkie (w 35%), samoloty (w 30%), amunicję karabinową i pociski artyleryjskie (z nadwyżką). Kazimierz Sosnkowski zastrzegł jednak, że po stronie wschodniego sąsiada występują pewne mankamenty, które mogą opóźnić jego wejście do wojny. Wskazywał przy tym na panujący „koński kryzys” manifestujący się deficytem zwierząt pociągowych, a także na mankamenty na gruncie transportu kolejowego. Uważał, że produkcja rolna w ZSRS pozostawała jeszcze na zbyt niskim poziomie; podkreślał także braki surowcowe – niewielkie zasoby: miedzi, cynku, ołowiu, aluminium, cyny¹³. W kontekście wschodniego zagrożenia reasumował:

Na podstawie dotychczasowych wyników przyjąć można, iż **jeśli tylko prace i napięcie energii w Sowietach nie osłabnie, to za lat kilka braki istniejące będą wyrównane. Rosja osiągnie wówczas pogotowie wojenne oparte o całkowitą prawie samowystarczalność** [wyróżnienie w oryginale – przyp. G.K.]. Liczne oznaki zdają się już teraz wskazywać na zaczepny charakter tego pogotowia (frontem na zachód). Tak np. z ogólnej ilości wielkich jednostek, bez mała połowa (41) stacjonowana jest w białoruskim i ukraińskim okręgu wojskowym. Dużo daje do myślenia silna rozbudowa dotychczasowych linii kolejowych, rejonów wyladowniczych, ufortyfikowanych baz rozmieszczonych blisko granicy (zwłaszcza na północ od Polesia). Rzuci się w oczy rozwój broni zaczepnych, a więc lotnictwa bombardującego, broni pancernej, artylerii ciężkiej, wojsk kolejowych¹⁴.

W rozważaniach na temat zachodniego źródła zagrożenia dla Polski Kazimierz Sosnkowski przyjął założenie, że Niemcy nie będą gotowe do wojny zaczepnej do momentu, w którym osiągną one porównywalną wartość sił zbrojnych do połączonych armii Francji i Polski. Podkreślał przy tym, że jest to absolutne minimum, które państwo Hitlera musi zdobyć, by decydować się na agresywne kroki w Europie. Z tego założenia wysnuł wniosek, że poziom zbrojeń Niemiec musi dorównać temu, który miał miejsce przed pierwszą wojną światową. Swoje stanowisko uzasadnił, przytaczając kilku przykładów. Opierając się na danych francuskich zauważał, że Niemcy po wojnie zdołały zachować ok. 1000 dział połowych i ok. 200 dział ciężkich. Uznał jednak, że liczby te są zawyżone, dlatego przyjął za realną ilość połowę wartości wspomnianych danych. Biorąc pod uwagę budżet wojskowy Niemiec za lata 1924–1934, wnioskował, że Berlin mógł zakupić kolejnych 1120 armat. W konsekwencji w 1934 r. Niemcy mogłyby w najlepszym wy-

¹³ AAN, Akta instytucji wojskowych 1918–1939, sygn. 296/III-21, Odpowiedź Kazimierza Sosnkowskiego..., k. 4–5.

¹⁴ Ibidem, k. 4.

padku wystawić 509 baterii, czyli o 1332 mniej, niż u zarania pierwszej wojny światowej. Sosnkowski oszacował, że nawet potrojszy budżet wojskowy na gotowość do wojny Niemcy musiałyby czekać do 1950 r.

Kolejny przykład przywołany przez oficera związany jest ze stanem rezerw armii niemieckiej. Pisał, że Niemcy posiadają ok. 150 000 wartościowych rezerwistów. Rezerwy z czasów wojny powoli posuwały się w latach. Natomiast oddziały SA czy SS uznał za słabo wyszkolone uzupełnienie piechoty. Z powyższego wyciągnął wniosek, że zachodni sąsiad Polski nie posiada wartościowych rezerw w liczbie niezbędnej do przeprowadzenia wojny zaczepnej, natomiast czas potrzebny do przygotowania takich kadr ocenił na dwadzieścia lat. Sosnkowski podobnie ocenił kadry oficerskie. Jak pisał, Reichswehra w 1934 r. dysponowała ledwie 4500 oficerami w służbie czynnej. Dodał, że niewielu oficerów doświadczonych w boju, przez wzgląd na wiek i stan fizyczny, nadawała się do objęcia niższych stanowisk, a odbudowę armii niemieckiej powinny utrudniać także problemy z niedoborem surowców i finansów¹⁵.

Z wypowiedzi generała wysuwa się przekonanie, że słabe, pobite i ograniczone traktatami Niemcy nie byłyby w stanie przeprowadzić błyskawicznych przygotowań wojennych. Późniejsze wydarzenia pokazały, jak bardzo Kazimierz Sosnkowski, a także wielu innych mu współczesnych nie doceniło możliwości państwa niemieckiego.

Swoje uwagi Sosnkowski zakończył następującym wnioskiem:

Reasumując: **nie widzę możliwości odbudowy militarnej potęgi Niemiec przed upływem lat mniej nad dwadzieścia. Niemniej Rzesza może się stać istotnie niebezpieczną dla nas tylko w wypadku niepomyślnych zmian w układzie stosunków międzynarodowych – całkowitej izolacji politycznej państwa polskiego.**

Parcie Niemiec na wschód jest koniecznością biologiczną – dlatego też **wojna nasza z Niemcami w dalekiej przyszłości wydaje mi się nieuniknioną, chyba że sytuacja międzynarodowa rozwine się w taki sposób, że dla Polski stanie się możliwym i pożytecznym współdziałanie z Niemcami na podstawie podziału strefy wpływów na wschodzie** [wyróżnienia w oryginale – przyp. G.K.]¹⁶.

Sosnkowski nie docenił potencjału państwa niemieckiego na gruncie przygotowań do wojny¹⁷, choć rozumiał, że Berlin będzie zainteresowany ekspansją na wschód, przez

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, k. 5.

¹⁷ W 1964 r. Sosnkowski popęlił kilka refleksji m.in. w zakresie szybkich zbrojeń Niemiec. Wówczas – jak sam je nazwał – „nieoczekiwanie szybkie uzbrojenie III Rzeszy” związał z postawą państw zachodnich, które zasilaly Berlin kredytami w złocie, a także zarzuciły sprawę egzekucji reparacji wojennych. Zob. K. Sosnkowski, *Przyczynki do sprawy zbrojeń polskich w okresie 1935–1939*, [w:] *Kazimierz Sosnkowski. Myśl – praca – walka. Przyczynki do monografii oraz uzupełnienia materiałów historycznych Kazimierza Sosnkowskiego*, red. S. Babiński, Londyn 1988, s. 417. Pogląd – jak się zdaje – jest godny uwagi.

co Niemcy będą stanowiły źródło zagrożenia dla Warszawy. Poza tym całkowicie prawidłowo analizował cele strategiczne ZSRS. Rozumiał, że Moskwa przygotowuje swój kraj do dużego wysiłku zbrojnego. Należy także zwrócić uwagę, że generał w swoich ocenach odnosił się do globalnej perspektywy stosunków międzynarodowych. Słusznie zastanawiał się nad sytuacją na Dalekim Wschodzie w kontekście polityki Kremla w Europie, chociaż jego wnioski i prognozy okazały się chybione w tym aspekcie.

Warto też nadmienić, że w obliczu sporów granicznych Polski z Czechosłowacją generał w długiej rozmowie z prezydentem Ignacym Mościckim stanowczo sprzeciwił się rozwiązywaniu ich z wykorzystaniem agresywnej polityki Berlina wobec Pragi. Jak wskazywał, po wchłonięciu Austrii Rzesza dążyła do opanowania okrażonej Czechosłowacji. To z kolei – jak słusznie oceniał – mogłoby doprowadzić do okrążenia strategicznego Polski i tym samym przyspieszyć konfrontację z Niemcami¹⁸.

Wracając do referatu Kazimierza Sosnkowskiego, pewien niepokój budzi fakt, że w swoich rozważaniach generał nie poświęcił w ogóle miejsca roztrząsaniom dotyczącym kształtu przyszłego konfliktu zbrojnego. Dynamiczne zmiany na gruncie techniki wojskowej sprawiły, że druga wojna światowa miała zgoła odmienne oblicze niż konflikt z lat 1914–1918. W wojnie błyskawicznej dużego znaczenia nabral manewr, który pozwalał maksymalizować przewagę na wybranych odcinkach i w krótkim czasie ją egzekwować. W konsekwencji klasyczne podejście do znaczenia przewagi liczebnej zmieniło w pewnym zakresie swój charakter. Dlatego np. założenia o liczebności niezbędnego wojska dla Niemiec, by rozpętać konflikt zbrojny w Europie, miały charakter archaiczny.

Na koniec ostatnia uwaga. Otóż należy wysoko ocenić samą inicjatywę Piłsudskiego w postaci zadanego szeregowi wojskowych pytania. Pozwoliło to Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych zapoznać się z szerokim spektrum poglądów i argumentów, a tym samym wzbogacić własne spojrzenie na problem zagrożenia polskich granic.

¹⁸ Kazimierz Sosnkowski. *Materiały historyczne*, red. J. Matecki, Londyn 1966, s. XVII. Polskie czynniki miarodajne inaczej oceniły sytuację polityczną. Okres kryzysu sudeckiego Warszawa unikała jakichkolwiek posunięć, które mogłyby wyjść na szkodę jej relacjom z Berlinem. Uzgadniano przy tym czasami wspólne kroki wobec Pragi. Niezależnie jednak od wyników obrad monachijskich strona polska zdecydowała się zająć administrowane przez Czechosłowację sporne terytorium Zaolzia. W tym czasie polska dyplomacja poniosła fiasko, gdyż nie udało jej się nakłonić Niemców do ogłoszenia wspólnej deklaracji w sprawie Gdańska oraz uznania granicy. Doszło także do nieporozumień w sprawie podziału terytorium czechosłowackiego. Pojawił się problem przynależności istotnego węzła kolejowego w Boguminie, które rozwiązano z korzyścią dla Warszawy. Niedługo potem 24 października 1938 r. Niemcy wystąpiły z żądaniem pod adresem Polski. Kierownictwo polskiego państwa nie spodziewało się takiego kroku ze strony zachodniego sąsiada – S. Żerko, *Niemiecka polityka zagraniczna 1933–1939*, Poznań 2005, s. 313–314. W następstwie bardzo szybko zaczęto w Polsce godzić się z nieuchronnością wojny. Ignacy Matuszewski w marcu 1939 r. pisał: „Kiedyś po Anshlusie, wzywaliśmy do powiększenia sił zbrojnych o trzy dywizje. Dziś **wzywamy do ich podwojenia** [wyróżnienie w oryginale – przyp. G.K.] do podwojenia wszystkiego, co jest linią stanów oficerów zawodowych, stanów podoficerów zawodowych, stanów żołnierza” – I. Matuszewski, *Konieczne wnioski*, [w:] idem, *Pisma wybrane*, t. 1: *Nie ma wolności bez wielkości. 1912–1942*, red. S. Cenckiewicz, Warszawa 2019, s. 574.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych, Akta instytucji wojskowych 1918–1939, sygn. 296/III-21.

Dokumenty publikowane i publicystyka

Kazimierz Sosnkowski. *Materiały historyczne*, red. J. Matecki, Londyn 1966.

Matuszewski I., *Konieczne wnioski*, [w:] idem, *Pisma wybrane*, t. 1: *Nie ma wolności bez wielkości. 1912–1942*, pod red. S. Cenckiewicz, Warszawa 2019.

Sosnkowski K., *Przyczynki do sprawy zbrojeń polskich w okresie 1935–1939*, [w:] Kazimierz Sosnkowski. *Myśl – praca – walka. Przyczynki do monografii oraz uzupełnienia materiałów historycznych Kazimierza Sosnkowskiego*, red. S. Babiński, Londyn 1988.

Wspomnienia, pamiętniki

Szembek J., *Diariusz i teki Jana Szembeka*, t. 1, Londyn 1964.

Świtalski K., *Diariusz 1919–1935*, Warszawa 1992.

Opracowania

Bellamy Ch.D., Lahnstein J.S., *The Soviet defensive policy: Khalkhin Gol 1939 as case study*, „The US Army War College Quarterly” 1990, t. 20, nr 1.

Jabłonowski M., Stawecki P., *Następca Komendanta Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Warszawa–Pułtusk 2014.

Jędrzejewicz W., Cisek J., *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego*, t. 3, Warszawa 1998.

Sikorski W., *Przyszła wojna. Jej możliwości i charakter oraz związane z nią zagadnienia obrony kraju*, Warszawa 1934.

The war of the nations. Portfolio in rotogravure etchings, Nowy Jork 1919.

Żerko S., *Niemiecka polityka zagraniczna 1933–1939*, Poznań 2005.

Kazimierz Sosnkowski's assessment of the threat of military aggression from Germany and the USSR in response to a question posed to Polish officers by Józef Piłsudski in April 1934

Summary: The article describes the events at the turn of April and May 1934. Then Józef Piłsudski commissioned selected officers of the Polish Army to identify the main source of the threat to Poland in the future – whether it is directly related to the plans of Berlin or Moscow. Kazimierz Sosnkowski also gave an answer, which he argued extensively. The text attempts to evaluate his responses in terms of the arguments used and the verification of general forecasts in the future.

Keywords: Kazimierz Sosnkowski, Józef Piłsudski, Germany, USSR

Kazimierz Sosnkowskis Einschätzung der Bedrohung durch militärische Aggression von Seiten Deutschlands und der UdSSR Als Antwort auf eine Frage, die Józef Piłsudski im April 1934 an polnische Offiziere stellte

Zusammenfassung: Der Artikel beschreibt die Ereignisse Ende April und Anfang Mai 1934. Damals beauftragte Józef Piłsudski ausgewählte Offiziere der polnischen Armee, die Hauptquelle der Bedrohung für Polen in der Zukunft zu identifizieren – ob diese direkt mit den Plänen Berlins oder Moskaus zusammenhängt. Kazimierz Sosnkowski gab ebenfalls eine Antwort, die er ausführlich begründete. Der Text versucht, seine Antworten im Hinblick auf die verwendeten Argumente und die Überprüfung allgemeiner Prognosen für die Zukunft zu bewerten.

Schlüsselwörter: Kazimierz Sosnkowski, Józef Piłsudski, Deutschland, UdSSR

Kazimierza Sosnkowskiego ocena zagrożenia militarną agresją ze strony Niemiec i ZSRS w odpowiedzi na pytanie skierowane do polskich oficerów przez Józefa Piłsudskiego w kwietniu 1934 roku

Streszczenie: Artykuł przedstawia wydarzenia na przełomie kwietnia i maja 1934 r., gdy Józef Piłsudski zlecił wybranym oficerom Wojska Polskiego ustalenie głównego źródła zagrożenia dla Polski w przyszłości – czy jest ono bezpośrednio związane z planami Berlina, czy Moskwy. Kazimierz Sosnkowski również udzielił odpowiedzi, którą obszernie uzasadnił. Tekst podejmuje próbę oceny jego odpowiedzi pod względem użytych argumentów oraz weryfikacji ogólnych prognoz w przyszłości.

Słowa kluczowe: Kazimierz Sosnkowski, Józef Piłsudski, Niemcy, ZSRS

Andrzej B. Krupa

Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8156-7698>

Cyganie w Cyganku, czyli administracja państwowa wobec greckokatolickiej placówki duszpasterskiej w powiecie nowodworskim w województwie gdańskim w latach 1952–1956

Wprawdzie na temat powojennej greckokatolickiej placówki duszpasterskiej w Cyganku i jej pierwszego duszpasterza powstało szereg publikacji, wśród których należy wymienić przede wszystkim biografię ks. Bazylego Hrynyka autorstwa Igora Hałagidy¹ i opracowania z zakresu socjologii, etnologii i antropologii kulturowej Bożeny Pactwy² oraz Aleksandry Paprot-Wielopolskiej³, jednak sformułowane w tytule artykułu zagadnienie nie cieszyło się dotychczas zainteresowaniem badaczy. Jedyne wzmianki na ten temat można znaleźć w powyżej wzmiankowanym opracowaniu dotyczącym greckokatolickiego duszpasterza⁴ oraz we wspomnieniach wysiedlonych w wyniku akcji „Wisła” pod redakcją Bohdana Huka⁵. Z tego względu warto uzupełnić te informacje w oparciu o analizę dokumentacji administracji państwowej i aparatu bezpieczeństwa, zgromadzonej w Oddziałowych Archiwach Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, Warszawie i w Rzeszowie, Archiwum Państwowym w Gdańsku i Archiwum Państwowym w Malborku. Ramy czasowe artykułu obejmują okres od osiedlenia się ks. Hrynyka w Cyganku do jego uwolnienia z więzienia i ponownego zamieszkania w tejże miejscowości.

¹ I. Hałagida, „*Szpieg Watykanu*”. *Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977)*, Warszawa 2008.

² B. Pactwa, *Parafia jako miejsce zachowania tożsamości etnicznej. Rzecz o greckokatolickiej parafii św. Mikołaja na Żulawach*, [w:] *Globalny i lokalny wymiar religii. Polska w kontekście europejskim*, red. I. Borowik, A. Górny, W. Świątkiewicz, Kraków 2016, s. 243–256; eadem, *Grekokatolicy na Żulawach*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej VII. Pogranicza kultur i narodów*, red. D. Chmielewska-Banaszak i in., Zielona Góra 2010, s. 127–146.

³ A. Paprot-Wielopolska, *Żuławy i Powiśle. Kreowanie tożsamości lokalnych i regionalnych po 1989 roku*, Warszawa 2018.

⁴ I. Hałagida, „*Szpieg Watykanu*”..., s. 109.

⁵ 1947. *Propamjatnaja knyha*, red. B. Huk, Warszawa 1997, s. 309.

W wyniku przeprowadzenia akcji „Wisła”, zainicjowanej 28 kwietnia 1947 r.⁶, na północne i zachodnie ziemie Polski przesiedlono łącznie ponad 140 tys. Ukraińców. Deportowanych rozmieszczano w rozproszeniu; według przyjętych założeń nie powinni oni stanowić więcej niż 10% ogółu mieszkańców danej gromady. Ograniczono możliwość osiedlania w pasie nadgranicznym czy w miastach wojewódzkich. Przesiedleńcy nie mogli samodzielnie zmieniać miejsc zamieszkania, w których zostali osiedleni. Uniemożliwiono im również opuszczenie Ziem Odzyskanych i powrót tam, skąd zostali wywiezieni⁷.

W województwie gdańskim rozmieszczono 5371 deportowanych, tj. 1327 rodzin⁸. Według szacunkowych danych z 1957 r. społeczność ukraińska na tym terenie liczyła 4 tys. osób, tj. 650 rodzin. Aż 28% spośród nich, tj. 1111 osób (319 rodzin), żyło w powiecie nowodworskim⁹. Faktyczna likwidacja struktur Cerkwi greckokatolickiej w Polsce, aresztowania duchowieństwa, wywózki do ZSRR i osadzenie 22 księży greckokatolickich w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie pozbawiły unitów własnego duszpasterstwa¹⁰.

Wydano równocześnie zgodę na tworzenie nowych placówek prawosławnych, co było związane z akcją misyjną wśród grekokatolików. Punkt duszpasterski w Nowym Dworze Gdańskim powstał w 1947 r. w oparciu o poewangelicką świątynię, budynku mieszkalne przy ul. Chrobrego 2–8 oraz cmentarz zlokalizowany przy ul. 1 Maja¹¹. Do 1949 r. przestał jednak istnieć, gdyż 15 czerwca tegoż roku parafia prawosławna

⁶ Na temat genezy i realizacji akcji „Wisła” zob. np. J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2017.

⁷ Dokument nr 13 [Instrukcja MZO dotycząca zasad osiedlania rodzin ukraińskich z 10 XI 1947], oprac. R. Drozd, I. Hałagida, [w:] R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość. Dokumenty i materiały*, Warszawa 1999, s. 53–55; por. I. Hałagida, *Pierwsze lata Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski po przesiedleniu w ramach akcji „Wisła” (1947–1952)*, [w:] *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003, s. 131–133; R. Drozd, *Władze wobec powrotów ludności ukraińskiej na teren południowo-wschodniej Polski po 1947 r.*, [w:] *Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989)*, red. J. Hytek-Hryciuk, G. Strauchold, J. Szymk, Warszawa–Wrocław 2011, s. 64–65.

⁸ R. Drozd, *Zasady rozmieszczenia ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji „Wisła”*, „Słupskie Studia Historyczne” 1993, nr 3, s. 108. Według obliczeń Stanisława Stępnia w województwie gdańskim osiedlono 5280 osób – zob. S. Stępień, *Kościół greckokatolicki w Polsce po II wojnie światowej w czasach współczesnych (do roku 1998)*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4, red. S. Stępień, Przemysł 1998, s. 349.

⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku (dalej: AIPN Gd), [Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Gdańsku], 003/142 t. 15, Informacja o sprawach ludności ukraińskiej, [?] czerwiec 1957, k. 191; por. A. Słabig, *Ukraińcy w województwie gdańskim w latach 1956–1970 w świetle archiwaliów aparatu bezpieczeństwa PRL*, „Zapiski Historyczne” 2011, t. 76, s. 58.

¹⁰ I. Hałagida, *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970*, Warszawa 2013, s. 161–194.

¹¹ Nieruchomości poewangelickie przejął od Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego w Gdańsku 28 sierpnia 1947 r. proboszcz gdańskiej prawosławnej parafii św. Mikołaja ks. Eugeniusza Naumowa. Uszkodzenia świątyni oceniono na ok. 30% – zob. Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), Urząd Wojewódzki w Gdańsku (dalej: UW Gd), 1767, Protokół zdawczo-odbiorczy, 28 VIII 1947, k. 3–3a.

św. Mikołaja w Gdańsku zrezygnowała z nowodworskich nieruchomości¹². W 1951 r. na terenie dekanatów gdańskiego i olsztyńskiego prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej istniało natomiast łącznie 15 parafii i filii¹³.

Wobec aresztowania i deportowania do Związku Radzieckiego greckokatolickich hierarchów prymas August Hlond i metropolita krakowski Adam Sapieha otrzymali w październiku 1946 r. specjalne uprawnienia, poszerzone 10 grudnia tegoż roku mianowaniem prymasa specjalnym delegatem dla wszystkich obrządków wschodnich w Polsce. Z uprawnień tych korzystali także kolejni prymasi Polski¹⁴. Księża unicycy, przybywający na północne i zachodnie ziemie Polski, mogli natomiast uzyskać indult birtualizmu i sprawować w związku z tym liturgię w obrządku łacińskim. Ci z duchownych, którzy zdecydowali się na powrót do duszpasterstwa, zostawali najczęściej wikariuszami w parafiach rzymskokatolickich. Jedyną placówką greckokatolicką duszpasterską w północnej Polsce, funkcjonującą nieprzerwanie do 1957 r., była kaplica w Chrzanowie k. Elku. Założył ją bez jakiegokolwiek pozwolenia ks. Mirosław Ripecki w lipcu 1947 r. w budynku byłej szkoły, w której został zakwaterowany¹⁵.

Wśród unickich duchownych, którzy w ślad za wiernymi przybyli na Ziemię Odzyskane, był proboszcz greckokatolickiej katedry w Przemyślu ks. Bazyli Hrynyk. Wiosną 1948 r. za zgodą rządcy diecezji gdańskiej ks. Andrzeja Wronki zamieszkał jako rezydent przy poewangelickim kościele w Wiercinach nad Nogatem, celebrując nabożeństwa w obrządku łacińskim¹⁶. Przed Wielkanocą tegoż roku odprawił także pierwszą mszę świętą w rycie wschodnim w rzymskokatolickim kościele parafialnym w Nowym Dwo-

¹² APG, UW Gd, 1767, Pismo L.-II-121/26/49, 23 VIII 1949, k. 9. Nowodworskie obiekty poewangelickie Okręgowy Urząd Likwidacyjny w Gdańsku przekazał w dniu 10 września 1949 r. Zarządowi Miejskiemu w Nowym Dworze Gdańskim. Dewastację świątyni oceniano wówczas na 40–50% – zob. APG, UW Gd, 1767, Protokół zdawczo-odbiorczy, 10 IX 1949, k. 10–10a. W styczniu 1956 r. wieża kościoła była już całkowicie zniszczona, natomiast dach nad nawą główną poważnie uszkodzony. Budynek nie posiadał drzwi i okien, we wnętrzu zalegał gruz. Wydział do spraw Wyznań w Gdańsku 25 lipca 1956 r. wyraził zgodę na jego rozbiórkę – AIPN Gd, UW Gd, 929/78, Opis, 18 I 1956, k. 462; AIPN Gd, UW Gd, 929/78, Pismo nr WZ.IV-981/56, 25 VII 1956, k. 471.

¹³ S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019, s. 400–402; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. Z zagadnień stabilizacji życia kościelnego*, Kraków 1992, s. 73.

¹⁴ S. Kawa, *Stefan Wyszyński – kompetencje dotyczące wiernych obrządku greckokatolickiego w Polsce*, [w:] *Stefan Wyszyński Prymas Tysiąclecia – absolwent KUL..., kandydat na ołtarze*, red. M. Sitarz, A. Słowikowska, A. Romanko, Lublin 2020, s. 70–71.

¹⁵ I. Hałagida, *Likwidacja i odnowienie duszpasterstwa greckokatolickiego w Polsce (1946/1947–1956/1957)*, „Bazylikańskie Studia Historyczne” 2011, t. 1, s. 43.

¹⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN Wa), [Ministerstwo Spraw Wewnętrznych] (dalej: MSW), 0192/354, t. 27, Raport z podróży służbowej do Gdańska i do Malborka, 13 IV 1951, k. 25; *Hrynyk Bazyli (ukr. Wasyl)*, oprac. I. Hałagida, [w:] *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 82. Kompleks duszpasterski w Wiercinach stanowiły: świątynia poewangelicka, plebania dawnej gminy baptystycznej oraz dwa cmentarze – APG, UW Gd, 1768, Pismo Gd.III-44/48, 8 II 1958, k. 8. Parafia została erygowana 1 lutego 1949 r. – zob. *Schematyzm diecezji gdańskiej na rok 1958*, Gdańsk 1958, s. 80.

rze Gdańskim, zaś od 1950 r. rozpoczął sprawowanie Eucharystii dla grekokatolików także w Bytowie¹⁷.

Ks. Hrynyk szacował, że w powiecie nowodworskim mieszkały 133 rodziny obrządku wschodniego. Postanowił w związku z tym osiąść przy kościele w Cyganku, w którym sporadycznie odprawiano nabożeństwa dla miejscowych 11 rodzin wyznania rzymskokatolickiego¹⁸. W skład funkcjonującej tam z przerwami od średniowiecza katolickiej parafii wchodził kościół z XIV w. (wielokrotnie przebudowywany), organistówka i ruiny (fundamenty) plebanii¹⁹. Gdańska kuria diecezjalna przychyliła się do wniosku duchownego i pismem z 13 sierpnia 1952 r. skierowała go do tejże miejscowości, gdzie formalnie pozostawał rezydentem nieobsadzonej placówki duszpasterskiej²⁰, sprawując w każdą niedzielę msze w rycie wschodnim. Lokalny rzymskokatolicki ośrodek duszpasterski znajdował się wówczas w Tujsku odległym o 3,5 km od Cyganka. Funkcję sakralną spełniał budynek, przebudowany na kaplicę. Istniejąca tam do zakończenia II wojny światowej świątynia ewangelicka została bowiem rozebrana przez osadników po 1945 r.²¹

W marcu 1953 r. po zakończeniu remontu świątyni i organistówki, która stała się plebanią, ks. Hrynyk przeprowadził się do Cyganka wraz z mieszkającymi z nim jeszcze w Wiercinach dwoma zakonnicami²². Jednak już 20 kwietnia 1954 r. kapłan został aresztowany²³. Oskarżono go o przestępstwo z art. 85 Kodeksu karnego Wojska Polskiego, tj. działania zmierzające do pozbawienia państwa polskiego niepodległości lub części jego terytorium²⁴. 28 listopada 1955 r. kapłan został skazany na 6 lat więzienia oraz 3-letni okres utraty praw publicznych²⁵.

Po zatrzymaniu duchownego plebanię do 6 sierpnia 1954 r. opuściły także mieszkające tam zakonnice. Niezamieszkały budynek został tego dnia ujęty w sporządzonym przez mierniczego Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku Witolda Anzelewicza operacie regulacyjnym jako nieruchomość o charakterze użyteczności pu-

¹⁷ I. Hałagida, „*Szpieg Watykanu*”..., s. 63–67.

¹⁸ Ibidem, s. 79.

¹⁹ APG, UW Gd, 1770, Orzeczenie o uznaniu za zabytek, 25 IX 1961, k. 201; APG, UW Gd, 1770, Oświadczenie, 30 IX 1971, k. 230–231.

²⁰ APG, UW Gd, 1770, Pismo I.dz. 9845//64, 9 XI 1964, k. 204; APG, UW Gd, 1770, Pismo nr Wz.IV.991/66, 5 VII 1966, k. 213.

²¹ APG, UW Gd, 1767, Protokół zdawczo-odbiorczy, 6 VII 1957, k. 15; APG, UW Gd, 1770, Pismo I.dz. 1126/57, 16 II 1957, k. 195.

²² AIPN Wa, MSW, 0192/354 t. 27, Informacja RdSW PPRN w Malborku, 29 VI 1953, k. 214; AIPN Wa, MSW, 01283/1602, Pismo R.P.3/4436/53, 10 XII 1953, k. 146.

²³ Dokument nr 2, Postanowienie o zatrzymaniu ks. Bazylego Hrynyka z 19.04.1954, oprac. I. Hałagida, [w:] I. Hałagida, „*Szpieg Watykanu*”..., s. 298.

²⁴ Dokument nr 6, Postanowienie o tymczasowym aresztowaniu ks. Bazylego Hrynyka z 21.04.1954, oprac. I. Hałagida, [w:] I. Hałagida, „*Szpieg Watykanu*”..., s. 303.

²⁵ Dokument nr 108, Wyrok Sądu Wojewódzkiego w Warszawie w sprawie ks. Bazylego Hrynyka z 28.11.1955, oprac. I. Hałagida, [w:] I. Hałagida, „*Szpieg Watykanu*”..., s. 583.

blicznej. Na tej podstawie Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (dalej: PPRN) w Nowym Dworze Gdańskim postanowiło ulokować w nim przedszkole²⁶. Do realizacji pomysłu jednak nie doszło, gdyż zreflektowano się, że mogłaby korzystać z niego tylko „nikła ilość dzieci”²⁷. W związku z tym 22 października 1955 r. na posiedzeniu nowodworskiego PPRN zastępca przewodniczącego Stanisław Zielka zaproponował przydzielenie domu Romom. Wniosek został przyjęty²⁸.

Plebanią pod nieobecność ks. Hrynyka opiekował się proboszcz parafii Przemienienia Pańskiego w Nowym Dworze Gdańskim ks. Edmund Kamiński. Nie wyraził on zgody na wykonanie uchwały nowodworskich władz powiatowych i nie oddał kluczy do budynku. W konsekwencji, do czasu wyjaśnienia sprawy, Cyganie nie otrzymali pisemnego potwierdzenia najmu. Udali się więc 26 października 1955 r. na skargę do miejscowej siedziby partii, gdzie zostali przyjęci przez I sekretarza Komitetu Powiatowego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: PZPR) Jana Pietrasika. Kluczy jednak nie otrzymali. Późnym wieczorem tego samego dnia 22-osobowa rodzina romska, nie mogąc otworzyć drzwi, wprowadziła się do domu parafialnego przez okno²⁹.

Na zabór plebanii greckokatolickiej placówki duszpasterskiej zareagowała Kuria Biskupia Gdańska. Pismem z 4 listopada 1955 r. zawiadomiła Prokuraturę Wojewódzką w Gdańsku o włamaniu do tegoż budynku. Przeprowadzone postępowanie wyjaśniające pozwoliło na ustalenie, że uchwała PPRN w Nowym Dworze Gdańskim była bezprawna. Jak bowiem wykazał prokurator wojewódzki Eugeniusz Bezdziecki, w Cyganku nie obowiązywała publiczna gospodarka lokalami. Tamtejsze nieruchomości kościelne nie podlegały także przejęciu przez Skarb Państwa w ramach ustawy o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego z 20 marca 1950 r. Bezdziecki wskazał, że nowodworska administracja państwowa, podejmując decyzję, naruszyła prawo właściciela do korzystania z domu parafialnego wraz z zabudowaniami gospodarczymi i nimi rozporządzania, uznając w ten sposób kościelną własność tych obiektów³⁰. Ta sama prokuratura, w tym samym czasie i w podobnej sprawie dotyczącej zorganizowania na plebanii w Janowie w powiecie kwidzyńskim ośrodka zdrowia, zajęła diametralnie odmienne stanowisko. Na podstawie art. 18 dekretu o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu³¹ po-

²⁶ Archiwum Państwowe w Malborku (dalej: APM), Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Nowym Dworze Gdańskim (dalej: PPRN NDG), 205, Protokół nr XVII/56, 9 III 1956, k. 276.

²⁷ APG, UW Gd, 1770, Wyjaśnienia, 30 II 1956, k. 191.

²⁸ APM, PPRN NDG, 204, Protokół nr XXXX/55, 21 X 1955, k. 107–108.

²⁹ APG, UW Gd, 1770, Wyjaśnienia, 30 II 1956, k. 190–191.

³⁰ Ibidem, k. 190.

³¹ Dekret z dnia 21 grudnia 1945 r. o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu, Dz.U. z 1950 r., nr 36, poz. 343.

twierdzono bowiem prawo Powiatowej Komisji Lokalowej w Kwidzynie do przydziału wolnego lokalu na rzecz Wydziału Zdrowia PPRN w Kwidzynie³².

Stwierdzając złamanie prawa, prokurator Bezdziecki zażądał 7 marca 1956 r. od PPRN w Nowym Dworze Gdańskim niezwłocznego uchylenia uchwały z 22 października 1955 r., usunięcia Romów z plebanii i zabezpieczenia znajdującego się w tym budynku wyposażenia. Według prokuratora wojewódzkiego „Cyganie ci nie są niezbędnymi na terenie powiatu nowodworskiego, gdyż są z zawodu muzykantami (żadnej korzyści gospodarczej) a ponadto dokonują w okolicy kradzieży i napadów rabunkowych (część za napad została aresztowana)”. Bezdziecki wniósł równocześnie o wyciągnięcie konsekwencji służbowych wobec osób odpowiedzialnych za wzmiankowaną uchwałę nowodworskich władz powiatowych. Poprosił także adresatów pisma, w tym Prokuraturę Generalną PRL oraz I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Gdańsku, o zajęcie stanowiska co do zasadności wszczęcia śledztwa przeciwko przewodniczącemu PPRN w Nowym Dworze Gdańskim Stanisława Kalinowskiego z oskarżenia o działanie na szkodę interesu publicznego lub prywatnego³³.

Administracja państwowa w Nowym Dworze Gdańskim ponownie zajęła się sprawą plebanii w Cyganku już 9 marca 1956 r. Kalinowski nie wchodził już wówczas w skład nowodworskiej PPRN. Referując sprawę zastępca przewodniczącego Stanisław Zielka, który w 1955 r. był promotorem osiedlenia Cyganów w Cyganku, zasłaniał się niewiedzą o pierwotnej funkcji nieruchomości („budynek [...] prawdopodobnie poprzednio zajmował ksiądz”). Na wniosek Zielki uchwała z 1955 r., przydzielająca budynek Romom, została uchylona. Lokatorów zaś miano przekwaterować do innego mieszkania³⁴.

Kalinowski w związku z wnioskiem prokuratury postanowił natomiast zrzucić odpowiedzialność na swojego ówczesnego zastępcę. W wyjaśnieniach z 30 marca 1956 r., przekazanych przewodniczącemu Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku Walentemu Szelidze, informował, że pomysł z Romami podsunął organowi wykonawczemu i zarządzającemu nowodworskiej rady narodowej właśnie Zielka wraz z kierownikiem Powiatowego Zarządu Rolnictwa. Kalinowski twierdził, że z uwagi na bliskość kościoła i potencjalny bunt mieszkańców sprzeciwiał się osiedleniu Cyganów w Cyganku, nie zdołał przekonać pozostałych członków prezydium³⁵. W protokole z posiedzenia PPRN z 22 października 1955 r. brak jest jednak o tym jakiegokolwiek wzmianki³⁶.

Romowie opuścili plebanię 10 kwietnia 1956 r. Wydział Społeczno-Administracyjny PPRN w Nowym Dworze Gdańskim protokolarnie przejął od nich wyposażenie i przeka-

³² Zob. A.B. Krupa, *Próba likwidacji samodzielnej placówki duszpasterskiej w Janowie na Powiślu przez administrację państwową po drugiej wojnie światowej*, „Studia Pelplińskie” 2023, t. 57, s. 161.

³³ APG, UW Gd, 1770, Wyjaśnienia, 30 II 1956, k. 190–191.

³⁴ APM, PPRN NDG, 205, Protokół nr XVII/56, 9 III 1956, k. 276.

³⁵ APG, UW Gd, 1770, Wyjaśnienia, 30 II 1956, k. 191.

³⁶ W protokole nie odnotowano również, żeby Kalinowski głosował przeciwko uchwale przydzielającej plebanię Romom – zob. APM, PPRN NDG, 204, Protokół nr XXXX/55, 21 X 1955, k. 104–111v.

zał je dziekanowi nowodworskiemu ks. Kamińskiemu³⁷. Półroczne użytkowanie budynku przez Cyganów przyniosło jego dewastację, natomiast meble zostały w znacznej części zniszczone³⁸. Przewodniczący Szeliga zapewnił 20 kwietnia Prokuraturę Wojewódzką w Gdańsku, że po przeprowadzeniu przez nowodworską administrację państwową dochodzenia winni „niewłaściwego załatwienia sprawy” zostaną pociągnięci do odpowiedzialności służbowej³⁹. Ks. Hrynyk zaś, po uwolnieniu 20 lipca z więzienia, przybył do Cyganka i ponownie tam zamieszkał⁴⁰.

Zamieszanie wokół plebanii w Cyganku stało się jednym z tematów narady szefów referatów ds. wyznań z powiatów województwa gdańskiego z kierownikiem Wydziału do Spraw Wyznań w Gdańsku Leonem Piotrowskim w dniu 28 marca 1956 r. Uczestniczący w odprawie kierownik Referatu Organizacji Masowych Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Gdańsku Waclaw Wojcieszak obarczył odpowiedzialnością sądy, „idące na rękę” duchowieństwu, przeszkadzając w ten sposób w pracy nad laicyzacją społeczeństwa. Wskazywał także na błędy powiatowej administracji państwowej w Nowym Dworze Gdańskim, która nie zachowała procedur nakazujących załatwianie wszystkich spraw wyznaniowych z udziałem kierownika dedykowanego do tego referatu. Ten bowiem, według Wojcieszaka, spowodowałby, że „właściwym” zagospodarowaniem kościelnej nieruchomości w Cyganku zajęłyby się powiatowy zespół ds. kleru, w którego skład wchodził oprócz przewodniczącego PPRN m.in. także I sekretarz KP PZPR i komendant powiatowej Milicji Obywatelskiej⁴¹.

Rzeczywisty stosunek państwa do prawa własności plebanii w Cyganku znalazł swoje odzwierciedlenie w zastosowaniu okólnika nr 20 Ministra Gospodarki Komunalnej z 23 kwietnia 1959 r.⁴² Nieruchomość została bowiem przejęta 8 sierpnia 1960 r. w zarząd Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej PPRN w Nowym Dworze Gdańskim, a następnie zaczęto naliczać ks. Bazylemu Hrynykowi czynsz za jej użytkowanie. W województwie gdańskim uregulowano wówczas w ten sposób stan

³⁷ APG, UW Gd, 1770, Pismo l.dz. IV-600/56, 20 IV 1956, k. 192.

³⁸ AIPN Gd, UW Gd, 299/5, Protokół z odprawy kierowników referatów do spraw wyznań, 28 III 1956, k. 219.

³⁹ APG, UW Gd, 1770, Pismo l.dz. IV-600/56, 20 IV 1956, k. 192.

⁴⁰ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie [Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Przemysłu], 034/44, t. 1, Karta informacyjna, 20 VII 1956, k. 17.

⁴¹ AIPN Gd, UW Gd, 299/5, Protokół z odprawy kierowników referatów do spraw wyznań, 28 III 1956, k. 219.

⁴² Zgodnie z jego zapisami komórki gospodarki komunalnej i mieszkaniowej prezydów rad narodowych miały niezwłocznie przejąć w zarząd wszystkie obiekty, poza sakralnymi, użytkowane przez związki wyznaniowe na Ziemiach Odzyskanych. Jednocześnie polecono naliczanie dotychczasowym zarządom kościelnym wstecznie – od 1 stycznia tegoż roku czynszu za użytkowanie obiektów według stawek dekretu o najmie lokali – zob. okólnik nr 20 ministra gospodarki komunalnej S. Sroki do rad narodowych w sprawie ponemieckich majątków kościelnych na Ziemiach Zachodnich, oprac. P. Raina, [w:] P. Raina, *Kościół w PRL. Dokumenty*, t. 1: 1945–1959, Poznań 1994, s. 702–703.

prawny również innych niesakralnych budynków użytkowanych przez Kościół, w tym plebanii w Wiercinach, w której ks. Hrynyk mieszkał do 1952 r.⁴³

Jednym ze skutków osadzenia Romów w budynku plebanii w Cyganku był wzrost przestępstw, w tym napadów i kradzieży. Musiało się to niewątpliwie spotkać ze sprzeciwem okolicznej ludności. Należy zatem sądzić, że postanowienie prokuratury z marca 1956 r., nakazujące uchylenie uchwały Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Nowym Dworze Gdańskim i eksmitowanie Cyganów, nie było w najmniejszym stopniu wyrazem troski o praworządność. Prokurator wojewódzki kierował się raczej chęcią usunięcia poza powiat nowodworski elementu aspołecznego i kryminogennego, za który uważał Romów. Rzeczywisty stosunek władz do własności Kościoła zweryfikowało przejęcie w 1960 r. domu parafialnego przez administrację państwową w zarząd, a następnie nałożenie na mieszkającego tam duszpasterza czynszu za najem

Nie odnaleziono natomiast jakichkolwiek dowodów, by władze, dokonując po aresztowaniu ks. Bazylego Hrynyka zaboru plebanii w 1955 r., chciały trwałej likwidacji placówki duszpasterskiej tylko dlatego, że skupiała Ukraińców z Żuław i z Pomorza Gdańskiego. Wydaje się raczej, że problematyka chrześcijan wschodnich, także z powodu likwidacji 6 lat wcześniej prawosławnej placówki misyjnej w Nowym Dworze Gdańskim, zniknęła wówczas z optyki lokalnej administracji partyjno-państwowej. Brak mieszkania dla księdza w Cyganku miał raczej za zadanie obniżenie statusu parafii, czyniąc ją placówką dojazdową. Szykany były więc elementem ówczesnej polityki wyznaniowej państwa, dążącego do laicyzacji społeczeństwa, nie zaś skierowane przeciwko Ukraińcom jako odrębnej grupie etnicznej i religijnej.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku

[Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Gdańsku], 003/142, t. 15.

[Urząd Wojewódzki w Gdańsku], 299/5, 929/78.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie

[Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Przemyślu], 034/44 t. 1.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

[Ministerstwo Spraw Wewnętrznych], 01283/1602, 0192/354, t. 27.

⁴³ APG, UW Gd, 3032, Sprawozdanie dotyczące przejętych poniemieckich majątków kościelnych, zakonnych i związków wyznaniowych na terenie Ziemi Zachodnich, 20 VII 1960, k. 12. Do 20 lipca 1960 r. na terenie województwa gdańskiego władze przejęły w zarząd 100 obiektów, w tym: 70 plebanii, 15 domów mieszkalnych, 12 domów zakonnych, dwa przedszkola, jedno seminarium oraz łącznie 58 932 m² terenów niezabudowanych – zob. APG, UW Gd, 3032, Część opisowa sprawozdania, 20 VII 1960, k. 5.

Archiwum Państwowe w Gdańsku

Urząd Wojewódzki w Gdańsku, 1767, 1768, 1770, 3032.

Archiwum Państwowe w Malborku

Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Nowym Dworze Gdańskim, 204, 205.

Źródła drukowane

Aneks źródłowy, oprac. I. Hałagida, [w:] I. Hałagida, „*Szpieg Watykanu*”. *Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977)*, Warszawa 2008.

Drozd R., Hałagida I. *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość. Dokumenty i materiały*, Warszawa 1999.

Hrynyk Bazyli (ukr. Wasyl), oprac. I. Hałagida, [w:] *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1, red. J. Myszor, Warszawa 2002.

Raina P., *Kościół w PRL. Dokumenty*, t. 1: 1945–1959, Poznań 1994.

Schematyzm diecezji gdańskiej na rok 1958, Gdańsk 1958.

Akty prawne

Dekret z dnia 21 grudnia 1945 r. o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu, Dz.U. z 1950 r., nr 36, poz. 343.

Relacje i wspomnienia

1947. *Propamjatnaja knyha*, red. B. Huk, Warszawa 1997.

Opracowania

Drozd R., *Władze wobec powrotów ludności ukraińskiej na teren południowo-wschodniej Polski po 1947 r.*, [w:] *Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989)*, red. J. Hytrek-Hryciuk, G. Strauchold, J. Syrnyk, Warszawa–Wrocław 2011.

Drozd R., *Zasady rozmieszczenia ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji „Wisła”*, „*Słupskie Studia Historyczne*” 1993, nr 3.

Dudra S., *Polski Autokefaliczny Kościół prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019.

Hałagida I., *Likwidacja i odnowienie duszpasterstwa greckokatolickiego w Polsce (1946/1947–1956/1957)*, „*Bazylikańskie Studia Historyczne*” 2011, t. 1.

Hałagida I., *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970*, Warszawa 2013.

Hałagida I., *Pierwsze lata Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski po przesiedleniu w ramach akcji „Wisła” (1947–1952)*, [w:] *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.

- Hałagida I., „Szpieg Watykanu”. *Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977)*, Warszawa 2008.
- Kawa S., *Stefan Wyszyński – kompetencje dotyczące wiernych obrządku greckokatolickiego w Polsce*, [w:] *Stefan Wyszyński Prymas Tysiąclecia – absolwent KUL..., kandydat na ołtarze*, red. M. Sitarz, A. Słowikowska, A. Romanko, Lublin 2020.
- Krupa A.B., *Próba likwidacji samodzielnej placówki duszpasterskiej w Janowie na Powiślu przez administrację państwową po drugiej wojnie światowej*, „Studia Pelplińskie” 2023, t. 57.
- Pactwa B., *Parafia jako miejsce zachowania tożsamości etnicznej. Rzecz o greckokatolickiej parafii św. Mikołaja na Żuławach*, [w:] *Globalny i lokalny wymiar religii. Polska w kontekście europejskim*, red. I. Borowik, A. Górny, W. Świątkiewicz, Kraków 2016.
- Pactwa B., *Grekokatolicy na Żuławach*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej VII. Pogranicza kultur i narodów*, red. D. Chmielewska-Banaszak i in., Zielona Góra 2010.
- Paprot-Wielopolska A., *Żuławy i Powiśle. Kreowanie tożsamości lokalnych i regionalnych po 1989 roku*, Warszawa 2018.
- Pisuliński J., *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2017.
- Stąbig A., *Ukraińcy w województwie gdańskim w latach 1956–1970 w świetle archiwaliów aparatu bezpieczeństwa PRL*, „Zapiski Historyczne” 2011, t. 76.
- Stępień S., *Kościół greckokatolicki w Polsce po II wojnie światowej w czasach współczesnych (do roku 1998)*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4, red. S. Stępień, Przemyśl 1998.
- Urban K., *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. Z zagadnień stabilizacji życia kościelnego*, Kraków 1992.

Romani people in Cyganek – the attitude of the state administration towards the Greek Catholic Church in Nowy Dwór County, Gdańsk Voivodeship, in 1952–1956

Summary: In 1948, Father Basil Hrynyk, a Greek Catholic priest, arrived in the Gdańsk diocese. In the same year, he began to hold Eastern rite services in Nowy Dwór Gdański for the Ukrainians who had been forced to resettle to the Polish Recovered Territories as part of Operation Vistula. In 1952, Hrynyk took up residence in Cyganek, where he continued his pastoral work among Eastern Rite Catholics. In 1954, Hrynyk was arrested and sentenced to six years in prison. The rectory building in Cyganek remained uninhabited, and in 1955, it was handed over by the authorities to members of the Romani community. However, already in 1956, the prosecutor's office issued a decision ordering the residents to vacate the premises. Father Hrynyk was released from prison and moved back into the rectory in the same year.

Keywords: religious policy, People's Republic of Poland, Greek Catholic Church, Gdańsk voivodeship, Cyganek

Zigeuner in Cyganek oder die staatliche Verwaltung gegenüber der griechisch-katholischen Seelsorgeeinheit im Kreis Nowy Dwór in der Danziger Woiwodschaft in den Jahren 1952–1956

Zusammenfassung: Im Jahr 1948 kam ein griechisch-katholischer Priester, Pater Basil Hrynyk, in die Diözese Danzig. Im selben Jahr begann er, in Nowy Dwór Gdański Gottesdienste im östlichen Ritus für die durch die „Wisła“-Aktion vertriebenen Ukrainer zu halten. Im Jahr 1952 ließ er sich in Cyganek nieder, wo er seine seelsorgerische Arbeit unter den Katholiken des östlichen Ritus fortsetzte. Im Jahr 1954 wurde Pater Hrynyk verhaftet und zu sechs Jahren Gefängnis verurteilt. Das unbewohnte Pfarrhaus in Cyganek wurde 1955 von den Behörden an die Roma übergeben. Doch bereits 1956 wurden die Roma durch eine Entscheidung der Staatsanwaltschaft aus dem Haus entfernt. Nach seiner Entlassung aus dem Gefängnis zog Pater Hrynyk noch im selben Jahr wieder in das Pfarrhaus ein.

Schlüsselwörter: Religionspolitik, Volksrepublik Polen, griechisch-katholische Kirche, Danziger Woiwodschaft, Cyganek

Cyganie w Cyganku, czyli administracja państwowa wobec greckokatolickiej placówki duszpasterskiej w powiecie nowodworskim w województwie gdańskim w latach 1952–1956

Streszczenie: W 1948 r. na teren diecezji gdańskiej przybył kapłan greckokatolicki ks. Bazyl Hrynyk. Jeszcze w tym samym roku zaczął sprawować w Nowym Dworze Gdańskim nabożeństwa w rycie wschodnim dla Ukraińców przesiedlonych w ramach akcji „Wisła”. W 1952 r. osiadł w Cyganku, gdzie kontynuował pracę duszpasterską wśród katolików obrządku wschodniego. W 1954 r. ks. Hrynyk został aresztowany i skazany na 6 lat więzienia. Niezamieszkałą plebanię w Cyganku władze przekazały w 1955 r. Romom. Już jednak w 1956 r. decyzją prokuratury Romowie zostali z niej usunięci. Po uwolnieniu z więzienia ks. Hrynyk w tym samym roku ponownie zamieszkał w plebanii.

Słowa kluczowe: polityka wyznaniowa, Polska Ludowa, Cerkiew greckokatolicka, województwo gdańskie, Cyganek

Teresa Astramowicz-Leyk

University of Warmia and Mazury in Olsztyn
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5881-2325>

Tetyana Nagornyak

National University of Kyiv – Mohyla Academy
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6416-5774>

Ihor Ozadovskyi

National University of Kyiv – Mohyla Academy
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0759-7351>

Historical formation of border regions in the context of the transformation of the modern world order*

Introduction

The global order is vulnerable and unstable under conditions of uncertainty due to the growing gap between personal welfare, security standards, and human values, which leads to a decline in global and regional economies and intensifies the emergence of conflict areas on the world map. The threats to peaceful coexistence have a cross-border character. Therefore, researchers and practitioners pay special attention to border regions – territories where two or more spheres of influence intersect, seeking to control resources and expand their hegemony. Border regions are becoming zones of intercultural dialogue or conflict due to their historical specificity and current development factors. Russia's aggressive foreign policy which, in recent decades, has relied on border regions to establish Russia's hegemony, makes the study of border territories relevant in light of global political processes and the vulnerability of the international security system.

The effective implementation of intercultural practices as tools for peacebuilding and the achievement of parity between partners as sovereign nations in all spheres of life

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0245/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

will determine the success of peace-making in Europe and will be the key to European security.

The aim of this article is to present the authors' views on the history and development prospects of border regions as constituent elements of sovereign states, which can act as both centers of global conflict and areas of intercultural dialogue. In each scenario, these territories can both navigate and attract transformation processes leading to the emergence of a new world order in the coming years.

The research hypothesis states that border regions can be both subjects and objects of global transformation processes and, under conditions of uncertainty, can trigger significant changes on the world map by absorbing weak states by powerful states, reinforcing the hegemony of the latter, or breaking up the existing states with the aim of achieving independence. Therefore, the following research questions were formulated:

- What is the meaning of “borderland” and “border regions”?
- Which territories can be classified as border regions?
- What types of indicators can be used to compare and classify border regions?
- What is the role of historical factors in the set of initial conditions that determine the current status of border regions?
- What other factors affect the development trajectory of border regions under the current conditions of uncertainty?
- Can border regions be typologized to identify conflict zones and territories with peacebuilding potential in view of possible scenarios concerning changes in the existing world order?

The main research methods were a systematic analysis and a comparative analysis. The world order was regarded as a system that is undergoing transformation. Border regions can alter the course of the transformation process by attracting change in some parts of the world under the influence of both internal and external factors. This article analyzes the formation and functioning of modern Catalonia, Bavaria, Chechnya, Crimea, and Donbas (Donetsk and Luhansk regions) in the context of internal and external factors and influences. A comparative analysis of these regions was conducted based on the following indicators:

- geographic and geopolitical location;
- history of settlement;
- neighborhood (international status of countries that share borders with the analyzed regions);
- international status and domestic political regime of the countries in which the analyzed regions are located;
- resources and potential (economic and cultural heritage, political influences, human, symbolic and social capital);

- the respective countries' regional policies (relations between the central government and the region).

The results of the comparative analysis were used to identify factors that exerted the greatest influence on the formation of border regions, their current status, and prospects for self-determination.

Border regions evolve in the context of historical events and, therefore, differ in character, essence, self-identification, and aspirations. These territories have attracted considerable research, which suggests that the discussed problem requires an interdisciplinary approach. This article relied on previous research on political geography and geopolitics (I. Wallerstein, S. Rokkan, O. Fisun), cultural discourse on the meaning of the term "border region" (O. Kryvytska, V. Kravchenko, M. Mykhalchenko, O. Shevchuk), as well as historical and sociological research examining the identity of border regions (Y. Vermenich, V. Dmytruk, O. Zhulnova, R. Collins, T. Zarytskyi).

An analysis of the theoretical and methodological approaches to research on border regions indicates that the characteristic features of these territories have evolved under the influence of geographic, economic, and political factors, as well as migration processes.

A comparative analysis of the identified indicators supported the determination of the key features of the examined regions and the formulation of intermediate conclusions.

Catalonia

Catalonia's economic and political potential has been largely shaped by its geographic location. Catalonia is situated between two major European powers, which poses one of the greatest challenges for the region. In the Middle Ages, Catalonia operated one of the largest trade networks in the Mediterranean Region, and it was able to expand its influence to several territories in that region. Many of these territories still have Catalan traditions and speak the Catalan language. However, Catalonia was deprived of its status of a regional leader when the global trade network was moved to the Atlantic, and when the region was split between the Spanish and French empires during the War of the Spanish Succession. The Middle Ages were not the only period of economic growth in Catalonia. The region was transformed into an industrial hub in the 19th century, and in the 21st century, Catalonia regained the status of one of Europe's economic powerhouses, accounting for around 19% of Spain's GDP¹. Each period of economic growth was accompanied by an increase in national awareness and the emergence of political movements for regional independence.

¹ M.T. Ferrer, *Catalan commerce in the late Middle Ages*, „Catalan Historical Review” 2012, No. 5, p. 36; *Spanish regional accounts. Regional gross domestic product. 2019–2021 series*, Instituto Nacional de Estadística 2022, https://www.ine.es/en/prensa/cre_2021_en.pdf (accessed: 24 III 2023).

Catalonia's political claims are based not only on its economic prowess, but also on ethno-political factors. Despite the restrictions imposed by the Spanish authorities in the 18th and 19th centuries and during Franco's rule, Catalans have managed to preserve their distinctive language and culture, and to institutionalize Catalan as an official language. Many of Catalonia's inhabitants are proficient in Catalan and strongly identify with their region. According to a survey conducted by the Catalan government, 42.2% of the region's residents consider themselves equally Spanish and Catalan, whereas more than 40% identify as rather Catalan or exclusively Catalan². 37.3% of the population speak Catalan as their mother tongue, and 12.5% consider themselves bilingual³.

Catalonia has developed global brands that are associated with the region, rather than Spain as a whole. These include Barcelona's football and basketball clubs, the 1992 Olympic Games, the works of artist Salvador Dali, architect and sculptor Antoni Gaudi, and others. In 2018, Barcelona was ranked as the 15th most reputable city in the world by City RepTrak⁴.

Catalonia's political ambitions are underpinned by a combination of geographic, economic, and sociocultural factors. The region has a long tradition of self-governance, an independent legal system, and a long history of parliamentary rule. The Catalan government has its own department of foreign relations. German political scientist Klaus-Jürgen Nagel has referred to Catalonia a "leader of European regionalism" because this autonomous region participates in various cross-border organizations and actively seeks to increase its involvement in the activities of the European Union institutions⁵. However, Catalonia is not a sovereign state, and while its inhabitants can reap the benefits of the EU's regional policy, they cannot participate in the voting process.

Political parties in Catalonia have relied on the narrative of Catalan national identity to mobilize their electorate. However, while the majority of the local population support the struggle for increasing Catalonia's autonomy, the independence movement has led to conflict not only with the state authorities, but also within the region. Catalonia's bid for independence is limited not only by Spanish national legislation, but also by potentially greater territorial claims. Catalonia has been historically divided between Spain and France, and if the region secedes from Spain, the borders of the new state will have to be established.

² *Òmnibus de la Generalitat de Catalunya 2021, REO 1011*, Centre d'Estudis d'Opinió. Generalitat de Catalunya 2022, p. 44.

³ *Ibidem*, p. 45.

⁴ *The world's most reputable cities 2018*, <https://www.forbes.com/sites/vickyvalet/2018/08/23/the-worlds-most-reputable-cities-2018/?sh=19e8648d7b4d> (accessed: 24 III 2023).

⁵ K.-J. Nagel, *Transcending the national/asserting the national: how stateless nations like Scotland, Wales and Catalonia react to European integration*, „Australian Journal of Politics and History” 2004, No. 50(1), pp. 61–63.

Bavaria

While access to the sea has been a key geographical factor in Catalonia's historical development, Bavaria has access to two rivers: the Danube, one of the leading trade routes in Europe, and the Main River which constitutes an informal border between the northern and southern German states. German states differ considerably in terms of religion, language, and culture. Throughout history, other trade routes crossed Bavaria's territory, and the cities of Regensburg, Augsburg, and Nuremberg became the leading centers of commerce. Bavaria has emerged as a prosperous agricultural region and a center of European trade.

Bavaria is the largest and the second most populous German state. It belongs to the group of top 20 European economies and accounts for 18.5% of Germany's GDP⁶. Despite the fact that Bavaria has the same rights as other federal states, its government has relied on the state's economic prowess to justify its uniqueness and desire for autonomy. The Christian Social Union (CSU), the leading political party in Bavaria, has been promoting an economic ideology that combines market liberalism with state intervention and social welfare. The CSU has referred to this approach as the "Bavarian way"⁷.

According to historical records, Bavaria has been an independent state since the 6th century, and although its role and sphere of influence have changed over time, the region was able to preserve its identity and, to a large extent, its independence⁸. Bavaria had been a sovereign state with a distinctive culture for many centuries, and due to the territorial fragmentation of Germany, it became a part of the German Empire only in the second half of the 19th century. Bavaria is the only German state with a genuine regional or even national identity⁹ which is based on the local dialect (Bayrish), local traditions, and historical memory of statehood. The local dialect is not recognized as an official language, but the vast majority of the local population use Bayrish in everyday communication.

Since the Reformation, Bavaria has been a stronghold of Catholicism, which sets it apart from the northern part of Germany. The percentage of Catholics continues to decline due immigration pressure, but the Church has retained its influence over the Bavarians' daily lives, and the region has the reputation of the most conservative German state. The Bavarian authorities rely on the state's symbolic influence to promote its interests.

⁶ *Bruttoinlandsprodukt, Bruttowertschöpfung. Bruttoinlandsprodukt bis 2021 – in jeweiligen Preisen – vorläufige Ergebnisse nach Bundesländern*, <https://www.statistikportal.de/de/vgrdl/ergebnisse-laenderebene/bruttoinlandsprodukt-bruttowertschoepfung/bip> (accessed: 24 III 2023).

⁷ E. Hepburn, *The neglected nation. The CSU and the territorial cleavage in Bavarian politics*, „German Politics” 2008, No. 17(2), p. 189.

⁸ B. Loester, *A comparison of the language situations of Bavarian and Scots*, „Scottish Language” 2009, No. 28, p. 89.

⁹ Y. Rudenko, *Konsolidatsiina model natsionalnoi identychnosti: vid teorii suverenitetu do teorii politychnoi modernizatsii*, Kyiv 2020, p. 91.

The region's official name is the Free State of Bavaria. The above does not imply that Bavaria has a special status within the federal German state, but its name has historical significance, and only three German states are officially designated as "free". Bavaria's distinct identity is reinforced by the global brands associated with the region, including the Bayern Munich football club, the automotive giants BMW, Audi, and MAN, and the Oktoberfest festival.

Local political parties, in particular the CSU, rely on the Bavarian identity to mobilize their electorate, strengthen their position in the German political arena, and, in particular, promote a more decentralized model of the federal system¹⁰. Bavaria has a thriving economy, and it has developed a distinct regional identity that is unique within Germany. Local politicians make use of the region's economic and symbolic capital to expand their influence on domestic politics, and some of them mobilize foreign policy allies to promote their interest. For instance, Bavarian officials have visited Moscow after 2014 and have criticized the federal government for imposing sanctions against Russia¹¹.

The Bavarian political establishment does not officially advocate for separation from the federal state, but national sentiments are clearly present. More than 30% of the state's population partly or fully support Bavarian independence, and similar results were noted in the opinion polls conducted in 2003¹² and 2017¹³.

Chechnya

Chechnya's development has been largely influenced by its location in a mountainous region. Due to its topographic isolation, Chechnya has been able to preserve its indigenous culture and traditional political system, and to resist occupation and complete assimilation by the main political actors. However, harsh living conditions in the mountains significantly restricted the region's economic and political development. Before the Russian invasion, Chechnya had a feudal social structure that was organized along tribal lines¹⁴. Modern Chechnya is an economically backward region. According to Zubarevich,

¹⁰ E. Hepburn, D. Hough, *Regionalist parties and the mobilization of territorial difference in Germany*, „Government and Opposition” 2012, No. 47(1), p. 82.

¹¹ *Horst Seehofer's trip to Russia a challenge to Angela Merkel*, <https://www.ft.com/content/2ca94528-08bc-11e7-97d1-5e720a26771b> (accessed: 24 III 2023); *Söder gibt sich bei Putin kompromisslos*, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/markus-soeder-gibt-sich-bei-wladimir-putin-kompromisslos-a-600c9647-7862-461e-8d21-2892e55dea0b> (accessed: 24 III 2023).

¹² *Hanns-Seidel-Stiftung, Generationenstudie 2003. Heimat und Heimatgefühl in Bayern*, Munich 2003, p. 49.

¹³ Bundesländervergleich: Jeder dritte Bayer für Unabhängigkeit von Deutschland, <https://yougov.de/topics/travel/articles-reports/2017/07/18/bundeslaendervergleich-jeder-dritte-bayer-fur-unabh.> (accessed: 24 III 2023).

¹⁴ G. Anchabadze, *Vajnahi*, Tbilisi 2001, p. 4.

in 2021, federal subsidies accounted for 84% of the republic's total budget revenues¹⁵, and unemployment reached 19.8% (official data)¹⁶.

Despite its dependence on state funding, Chechnya has developed a local identity, and its inhabitants do not identify with the state. The main reason for the above is that historical relations between Chechnya and Russia have been marred by centuries of conflict, ranging from covert hostilities to open military aggression (Caucasian War, uprisings during the Soviet era, and two Chechen wars).

Russians and Chechens have virtually no common values. According to opinion polls, the only thing that unites Russians and Chechens is their shared victory in World War II, also known as the "Great Patriotic War". However, the massive deportation of the Chechen people during the war casts a long shadow on this accomplishment. Forced deportation constitutes one of the cornerstones of Chechen national memory. For the local inhabitants, the most memorable events are related to the history of the region, rather than the achievements of the state¹⁷.

The Chechen identity is based mainly on religious affiliation with Islam and Chechen ethnicity. Russian citizenship is of little significance for the Republic's inhabitants. Chechnya is a monoethnic territory, and ethnic Chechens account for 96.42% of its population¹⁸. At the same time, religion is an integral part of Chechen ethnic identity¹⁹. These peculiarities of self-identification have led the current head of state to establish close ties with Muslim leaders and introduce internal policies aiming at the Islamization of everyday life.

Members of the Kadyrov political dynasty, in particular Akhmad Kadyrov²⁰, the father of Chechnya's current leader, have created a "cult of personality" in Chechnya. Akhmad Kadyrov was the Chief Mufti and the Chairperson of the Spiritual Administration of the Muslims of the Chechen Republic, and he fought in the first Chechen war on the side of the insurgents before switching sides and becoming the president of the Republic

¹⁵ N. Zubarevich, *Kadyrov vtroe preuvelichil razmer dotacij dlja Chechni. No i real'nyj ob'em dotacij – ogromen*, <https://theins.ru/news/248112> (accessed: 24 III 2023).

¹⁶ *O situacii na rynke truda v Chechenskoj Respublike. Ministerstvo truda, zanjatosti i social'nogo razvitiya Chechenskoj Respubliki*, <https://www.mtchr.ru/o-situacii-na-rynke-truda-v-chechenskoj-respublike/> (accessed: 24 III 2023).

¹⁷ Z. Sikevich, *Jetniceskaja identichnost' russkih i chechencev v kontekste istoricheskoi pamjati (sravnitel'nyj analiz)*, „Vlast” 2017, No. 25(2), p. 127.

¹⁸ *Vserossijskaja perepis' naselenija 2021 goda, Vol. 5. Nacional'nyj sostav i vladenie jazykami. Nacional'nyj sostav naselenija*, https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Tom5_tab1_VPN-2020.xlsx (accessed: 24 III 2023).

¹⁹ A. Sitnikov, M. Romanov, T. Odaev, *Religioznost' v Chechenskoj Respublike i ee vlijanie na social'nye instituty i instituty vlasti*, „Monitoring obshhestvennogo mnenija: jekonomicheskie i social'nye peremeny” 2019, No. 2, p. 172.

²⁰ *Geroj politicheskoi mifologii. Religioznyj kul't Ahmata Kadyrova v Chechne*, <https://www.kavkazr.com/a/geroy-politicheskoy-mifologii-religioznyj-kuljt-ahmata-kadyrova-v-chechne/31423903.html> (accessed: 24 III 2023).

in 2003. Political slogans, images, and trademarks associated with Akhmad Kadyrov have been popularized by the Kadyrov government.

At present, the Chechen authorities remain staunchly loyal to Russia. This economically backward, but ethnically, religiously, and politically homogeneous Republic receives subsidies from the federal government in exchange for loyalty and maintaining peace. However, Chechnya's isolation stems from many other social and cultural factors, and historical grievances have significantly contributed to the Chechen self-identity.

Crimea

The formation of the Crimean region was influenced by geographic factors, including access to the sea, the division into steppe and coastal zones, and location at the crossroads of civilizations. The sea connected the Crimean Peninsula to international trade networks and enabled settlement. According to Ukrainian researcher J. Vermenych, almost the entire history of Crimea before 1783 was dominated by the struggle between Mediterranean and nomadic cultures, and it was the difference in lifestyle that ensured their long coexistence. The nomadic tribes lacked navigational skills, and for many centuries they relied on the mediation of coastal dwellers. After 1783, the Crimean border was defined by the complex relationship between Russia and Turkey²¹.

Despite its relative favorable geographic location, Crimea continues to receive financial subsidies. Hundreds of thousands of local residents were deported during World War II, and the post-war reconstruction effort was disastrously slow. The resettlement of Ukrainians and Russians to the Peninsula was met with resentment due to inhumane living conditions. In the 1990s, political instability, high crime rates, and the expansion of the shadow economy hindered the region's development. In 2014, Ukraine's finance minister Oleksandr Shlapak stated that by 2013, Crimea had been able to meet its financial needs in only 51.2%, whereas the remaining expenses were covered from the Ukrainian state budget²².

The temporary occupation exacerbated economic problems: Crimea was dependent on water and electricity supplies from mainland Ukraine, economic sanctions were imposed on businesses, and Russian companies were reluctant to invest in Crimea in fear of sanctions. Subsidies to the Crimean government increased in the first years of the occupation. As noted by Russian economist N. Zubarevich, the share of state investments in Crimea in the total volume of investments exceeded 80% by the end of 2017²³.

²¹ Y. Vermenych, *Fenomen pohranychchia: Krym i Donbas v doli Ukrainy*, Kyiv 2018, p. 140.

²² *Krym buv i zalyshaetsia dotatsiynim rehionom – holova Minfinu*, <https://www.unian.ua/economics/finance/895858-krim-buv-i-zalyshaetsya-dotatsiynim-regionom-golova-minfinu.html> (accessed: 24 III 2023).

²³ N. Zubarevich, *Social'no-jekonomicheskoe razvitie i sostojanie bjudzhetov regionov v 2017 g.*, „Jekonomicheskoe razvitie Rossii” 2018, No. 25(2), p. 71.

Crimea's problems can be largely attributed to the USSR's barbaric policy towards the indigenous population. The deportation of Crimean Tatars was a milestone event in the Peninsula's history. According to H. Bekirova, deportation deprived Crimea of its multi-ethnic character, where different ethnic and religious groups coexisted peacefully, but did not assimilate, and where members of various social groups felt that they were part of a greater whole and, consequently, were able to develop a "Crimean" identity²⁴.

Due to the repressions and genocidal practices of the Soviet regime, and the decades-long ban on Tatar settlement in Crimea, more than half of the local population were displaced by the early 21st century, and indigenous inhabitants were an isolated minority. According to E. Horyunova, Russian and Crimean Tatar identities had been most strongly consolidated before the occupation, not only in terms of ethnicity. The Ukrainian identity was represented mainly by the ethnic component. The Crimeans had a relatively weak civic identity which changed with the political situation and prompted many Crimeans to assume Russian citizenship²⁵.

The largest ethnic groups shared virtually no common values. The only symbols that unified these groups were the Soviet slogan "Crimea is a pan-Soviet health resort" and the Artek international children's center, which relied on the nostalgic sentiments of the former Soviet republics. The Peninsula's potential for conflict is also reflected in its symbols. The Tatar coat of arms and flag, which make a reference to the Giray dynasty that reigned in the Khanate of Crimea, are significant symbols. Mustafa Dzhemilev, the leader of the Crimean Tatars, is a dissident who has long opposed the Soviet regime and was banned from entering Crimea. The Mejlis and the Qurultay, the executive bodies of the Crimean Tatar people, were also outlawed by Russia.

The Black Sea Fleet and Sevastopol, known as the "city of Russian sailors" and the "city of Russian glory", are the key symbols for the Russian population. These slogans were used to justify the occupant's rights to Crimea. Even before the occupation, indigenous place names making a reference to the Peninsula's turbulent history had been staunchly defended by ethnic groups and were a source of unending political conflict.

Crimea remains under the strong political influence of Russia which continued to implement aggressive policies against the Peninsula. Russia supported separatist movements in 1992–1996, attempted to occupy Tuzla Island, issued illegal passports to Crimea's residents, and funded pro-Russian organizations and protests. The Black Sea naval base in Sevastopol was of critical importance during the Russian invasion and occupation of Crimea.

²⁴ G. Bekirova, *Krymskie tatory 1941–1991. Opyt politicheskoy istorii*, Simferopol 2008, p. 9.

²⁵ Y. Horiunova, *Transformatsiia krymskoi identichnosti v umovakh rosiiskoi okupatsii pivostrova (2014–2021)*, „Politicus” 2021, No. 5, p. 24.

At the same time, political parties advocating for Crimean separatism did not receive significant support from the local population. Most Crimeans opted for more moderate pro-Russian forces. However, due to the lack of unity between pro-Ukrainian forces and low levels of civic identity, the Russian army was able to invade Crimea in 2014 almost without a fight. The Crimean Tatars were the only group that united in defense of territorial integrity. However, after the mass deportation campaigns of the 20th century, the Tatars accounted for only 13.7% of Crimea's population²⁶, and they were significantly outnumbered by Russian forces.

Donbas

The Donbas (Donetsk and Luhansk regions) is the region that, for many centuries, had been known as the Wild Fields, a steppe zone that constituted “no man's land” and was not suitable for permanent habitation. The Donetsk steppe is a frontier battlefield and a war zone, where human settlement entailed many risks and difficult living conditions.

Hiroaki Kuromiya, an American researcher who specializes in the history of the Donbas, wrote: “In both a geographical and symbolic sense, the Donbas constitutes a particular community, just as a nation, city, or village does. It is a space, a frontier land, where inner yearnings for freedom, wild exploitation, and everyday violence have competed for dominance”²⁷.

The abundance of natural resources was the second factor that contributed to human settlement in the Donbas. Within just a few decades, this deserted region was turned into an industrial giant that needed vast numbers of people to serve its rapidly growing economy. The region's population increased several-fold in the course of a single century, and this desert area was rapidly urbanized. Economic growth and the demand for qualified labor have led to the establishment of educational institutions, provided financial incentives for migrant workers, and contributed to the development of cities.

However, the Donbas has become hostage to its industrial sector. The economic crisis of the 1990s led to mass impoverishment, lumpenization, and an increase in crime. The closure of businesses resulted in the economic decline of entire cities. The state attempted to counteract the crisis by creating special economic zones and priority development areas. By the end of 1999, such zones had been established in 22 cities and

²⁶ *Intehratsiia ranishe deportovanykh osib u Krymu, Ukraina. Otsinka potreb, serpen 2013 r.*, Verkhovnyi komisar OBSle u spravakh natsionalnykh menshyn, 2013, p. 2.

²⁷ H. Kuromiia, *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky*, Kyiv 2002, p. 22.

five districts of Donetsk region²⁸ and in six cities and three districts of Luhansk region²⁹. However, these measures served mainly the interests of the wealthy elites who lobbied for their implementation.

At the same time, strategic businesses were privatized with the active intervention of Russian actors, and financial and industrial groups were rapidly created to assume control over the region's key economic sectors and resources, thus significantly influencing state policy. At the peak of its economic development, the Donbas accounted for more than 17.5% of Ukraine's GDP³⁰, but its population continues to be heavily dependent on social benefits from the state budget. The volume of subsidies and grants exceeded the budget revenues generated by the region. According to O. Kryvytska, due to the rapid emergence of local financial elites, the Donbas was transformed into a "turbulent geopolitical zone" whose social structure was based largely on the socio-economic hierarchy rather than ethnicity³¹.

However, the settlement history and ethnic composition of the Donbas population should not be ignored. Hiroaki Kuromiya noted that "harsh economic exploitation and brutal ethnic conflict were part of the everyday life of the Donbas"³². Ukrainians have been the largest ethnic group in the Donbas since Cossack times, but the region's ethnic diversity was an obvious obstacle to the formation of a national identity. The mass migration of Russians to the Donbas during the Soviet era was also an important factor. Gasydzhak analyzed census data and found that the proportion of Ukrainians declined steadily, whereas the Russian population continued to increase in the region. Komsomol activists from various Soviet republics, university graduates, and professionals with managerial experience settled in the region to share their experience with the local population and fuel the economic development of the Donbas³³.

Unlike the Ukrainian-speaking population (mostly Ukrainian-speaking Ukrainians), Russian-speaking Russians accounted for only a little over 50% of the Russian-speaking population of the Donbas, while the share of Russian-speaking Ukrainians remained significant (over 40%)³⁴. The main narrative used by Russia to justify the annexation of

²⁸ Pro spetsialni ekonomichni zony ta spetsialnyi rezhym investytsiinoi diialnosti v Donetskii oblasti. Zakon Ukrainy, redaktsiia vid 21 zhovtnia 1999, 356-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356-14/ed19991021#Text> (accessed: 24 III 2023).

²⁹ Pro spetsialni ekonomichni zony ta spetsialnyi rezhym investytsiinoi diialnosti v Luhanskii oblasti. Zakon Ukrainy, redaktsiia vid 7 hrudnia 1999, 970-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-14/ed19991207#Text> (accessed: 24 III 2023).

³⁰ *Statystychnyi zbirnyk „Valovyi rehionalnyi produkt za 2013 rik”*, ed. I. Nikitinoi, Kyiv 2015, p. 13.

³¹ O. Kryvytska, *Identychnist ukrainskoho pohranychchia: Donbas*, „Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy” 2017, Vol. 87, No. 1, p. 303.

³² H. Kuromiia, op. cit., p. 18.

³³ L. Hasydzhak, *Etnichniy sklad naseleння Donbasu: polityzatsiia problemy*, „Etnichna istoriia narodiv Yevropy” 2007, No. 22, p. 70.

³⁴ V. Skliar, *Vidminnosti v etnomovnii strukturi naseleння pidporiadkovanykh Ukraini ta okupovanykh terytorii Donetskoi ta Luhanskoi oblasti*, „Ukrainoznavchyi almanakh” 2016, No. 19, p. 83.

Crimea and the armed conflict in the Donbas region was “the oppression of the Russian-speaking population” rather than Russians.

As a result, the ethnic composition of the Donbas changed significantly, mainly under pressure from the Russian government. The percentage of Ukrainians decreased, and other ethnic groups in the region were nearly completely replaced by Russians who became the dominant ethnic minority. These processes did not contribute to the emergence of a Russian identity, but they significantly undermined the formation of a Ukrainian national identity in the region.

Soviet narratives, including the glorification of the working class and the significance of victory in the Great Patriotic War, occupied a prominent place in the symbolic dimension. The main representatives of the Stakhanovite movement – Alexei Stakhanov, Nikita Izotov, and Pasha Angelina – had direct links to the region. However, after the collapse of the Soviet Union, the significance of these symbols gradually declined in the face of dire reality. Paternalistic trends were intensified during the transition to a market economy, and the working class was replaced by “red dictators” and then “businessmen” such as Yuri Zvyahylsky, Viktor Yanukovych, and Rinat Akhmetov whose reputation was questionable and provoked a negative response from the public. These men were largely responsible for the region’s negative reputation and the fact that the term “Donetsk” had largely negative connotations outside the Donbas. The Shakhtar football club was perhaps the only positive symbol that unified opposing forces in the region.

The political landscape of the Donbas has been largely influenced by its economy. After a short-lived rise, Ukrainian national movements were quickly marginalized, and coal miners’ strikes were used by the local authorities to confront the government in Kyiv. The economic crisis of the early 1990s led to a revival of communist sentiments. The Communist Party of Ukraine, banned at the peak of the perestroika, was revived during a congress in Donetsk and remained the leading political force in the Donbas for nearly 10 years. At the same time, organizations such as the International Movement of Donbas and the Movement for the Revival of the Donbas promoted Russian narratives about the federalization of Ukraine and its unification with Russia and Belarus.

At the turn of the 20th and the 21st centuries, the communists were replaced by financial and industrial groups as the new local elites. These groups formed the Party of Regions, a political project which monopolized the political scene in the Donbas. The party protected the interests of the financial and industrial elites, including those linked to Russia, and received funding from these groups. The Party of Regions relied on Russian narratives and Soviet myths to communicate with the public and reinforce Russia’s symbolic influence in the region. The party lost political power in the 2014 revolution, and it was deprived of influence at all levels, from the parliament to local councils. Powerless

and unable to put up armed resistance, the people of Donbas had to confront Russia which relied on its considerable influence in the region to initiate hybrid warfare, followed by full-scale military aggression.

Conclusions and prospects for future research

Border regions have continued to emerge on the political map of the world throughout human history. This complex phenomenon is influenced by political, economic, migratory, and other factors. In this study, factors that determine the status of border regions, their levels of influence, and relations with their respective countries have been analyzed on the example of Catalonia, Bavaria, Chechnya, Crimea, and the Donbas. The analysis demonstrated that geographic factors such as climate and geophysical features, as well as the proximity of trade routes are responsible for differences in the “initial conditions” for the emergence of border regions. Difficult natural conditions enable population groups to preserve their unique traditions and identities, whereas physical barriers protect these regions against conquest and assimilation by more powerful forces. The proximity of trade routes can facilitate the economic growth of border regions and expand their influence. As a result, these territories can become sovereign nations or autonomous territorial and administrative regions within other states.

The history of settlement in a given region significantly influences the formation of border territories. Ethnicity, religion, self-identification of local inhabitants, language, and mentality are the key factors in this process. Regions such as Catalonia and Bavaria, which are in fact distinctive nations with their own ethnicity, language, and deeply rooted religious traditions, are able to defend their interests through dialogue with the central government. These regions absorb migrants who relatively easily identify with their new home. Territories with a monoethnic population and/or a single religion tend to isolate themselves from their respective countries. Other ethnic groups may be intentionally displaced, as can be seen on the example of Chechnya.

Border regions that have emerged as multi-ethnic boundaries with a blurred identity or territories that were significantly influenced by migration policies can become hotspots for ethnic conflict. Areas where territorial identity supersedes national or civic identity, such as Crimea or the Donbas, are particularly vulnerable to external influences.

A territory's political ambitions and capabilities are largely determined by its economic development, access to natural resources, contribution to the national economy, and dependence on government subsidies. However, economic prowess is only one of the many factors, and it changes over time. A territory may lose its independence and status during a period of economic decline. A region whose loyalty is dependent on government funding may find alternative sources of income and give up allegiance to the country.

Symbols are indicators rather than determinants of border regions' status. Self-sufficient territories are capable of creating global brands. Border regions with a well-defined identity maintain unity and homogeneity at the local level through the use of symbols. In contrast, territories lacking a well-established identity and economic resources tend to borrow symbols from external sources, and the image portrayed by these regions and their leaders often generate conflict.

Political factors such as traditions of statehood, stable institutions, and political movements and parties justify the political claims of territories and determine their ability to pursue these claims. Catalonia, Bavaria, and, to a certain extent, Chechnya can invoke their right to self-determination, and they have political leaders who formally represent their interests.

The results of the presented analysis indicate that border regions can be divided into three categories based on the following factors:

1. **Self-sufficiency.** Self-sufficient regions are usually formed under geographical conditions that support international trade. These regions are in fact political nations. These territories have a high economic potential and significant symbolic capital. They are capable of creating global brands and spreading their influence beyond their borders. These border regions have established political institutions that represent their interests at the national and international level. They invoke the right to self-determination, and, under favorable economic and political conditions, can destabilize the states in which they are located and claim sovereignty.
2. **Monoethnicity.** Monoethnic regions have a distinctive ethnic and religious identity and a historical memory or a myth of their own nation-state. However, these territories are dependent on external funding due to the scarcity of economic resources. Local leaders uphold the regions' ethnic and religious homogeneity through symbolic and political influence, which contributes to their isolation from the state. Such regions do not have sufficient resources to claim the right to self-determination. However, the central government's failure to reward these regions for their loyalty can be regarded as a violation of the status quo and can lead to secession.
3. **Geographic boundaries.** Limitrophe states have a marginal, unclear, and multi-ethnic identity. Their "identity matrix" is shaped through myths and social divisions ("us" vs. "them", "good" vs. "bad") rather than national values or civic identity. These regions borrow symbols and their meanings from the neighboring areas (states). Limitrophe regions have no traditions of statehood. Under favorable economic conditions, local leaders expand their political influence to the national level, but by relying on symbolic capital borrowed from external sources, they in fact become agents of the owners of that capital. These regions

are risk zones that are unable to acquire sovereignty (at least in the foreseeable future), but can destabilize their respective states.

In view of the above, the shift in the global order after Russia's invasion of Ukraine is likely to intensify conflict in regions situated along national borders. Countries with monoethnic borders will have to implement special measures to maintain their national integrity and sovereignty, and to strengthen the role of self-sufficient border regions as spaces for intercultural dialogue, centers that foster global development trends and brands, incubators of innovation, and regional centers with a unique identity.

References

- Anchabadze G., *Vajnahi*, Tbilisi 2001.
- Bekirova G., *Krymskie tatory 1941–1991. Opyt politicheskoy istorii*, Simferopol 2008.
- Bruttoinlandsprodukt, Bruttowertschöpfung. Bruttoinlandsprodukt bis 2021 – in jeweiligen Preisen – vorläufige Ergebnisse nach Bundesländern*, <https://www.statistikportal.de/de/vgrdl/ergebnisse-laenderebene/bruttoinlandsprodukt-bruttowertschoepfung/bip>.
- Ferrer M.T., *Catalan commerce in the late Middle Ages*, „Catalan Historical Review” 2012, No. 5.
- Geroj politicheskoy mifologii. Religioznyj kul't Ahmata Kadyrova v Chechne*, <https://www.kavkazr.com/a/geroy-politicheskoy-mifologii-religioznyj-kuljt-ahmata-kadyrova-v-chechne/31423903.html>.
- Hanns-Seidel-Stiftung, *Generationenstudie 2003. Heimat und Heimatgefühl in Bayern*, Munich 2003.
- Hasydzhak L., *Etnichnyi sklad naselennia Donbasu: polityzatsiia problemy*, „Etnichna istoriia narodiv Yevropy” 2007, No. 22.
- Hepburn E., Hough D., *Regionalist parties and the mobilization of territorial difference in Germany*, „Government and Opposition” 2012, No. 47(1).
- Hepburn E., *The neglected nation. The CSU and the territorial cleavage in Bavarian politics*, „German Politics” 2008, No. 17(2).
- Horiunova Y., *Transformatsiia krymskoi identychnosti v umovakh rosijskoi okupatsii pivostrova (2014–2021)*, „Politicus” 2021, No. 5.
- Horst Seehofer's trip to Russia a challenge to Angela Merkel*, <https://www.ft.com/content/2ca94528-08bc-11e7-97d1-5e720a26771b>.
- Intehratsiia ranishe deportovanykh osib u Krymu, Ukraina. Otsinka potreb, serpen 2013 r.*, Verkhovnyi komisar OBSle u spravakh natsionalnykh menshyn, 2013.
- Krym buv i zalyshaetsia dotatsiynym rehionom – holova Minfinu*, <https://www.unian.ua/economics/finance/895858-krim-buv-i-zalishaetsya-dotatsiynim-regionom-golova-minfinu.html>.
- Kryvytska O., *Identychnist ukrainskoho pohranychchia: Donbas*, „Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy” 2017, Vol. 87, No. 1.

- Kuromiia H., *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky*, Kyiv 2002.
- Loester B., *A comparison of the language situations of Bavarian and Scots*, „Scottish Language” 2009, No. 28.
- Nagel K.-J., *Transcending the national/asserting the national: how stateless nations like Scotland, Wales and Catalonia react to European integration*, „Australian Journal of Politics and History” 2004, No. 50(1).
- O situacii na rynku truda v Chechenskoj Respublike. Ministerstvo truda, zanjatosti i social'nogo razvitija Chechenskoj Respubliki*, <https://www.mtchr.ru/o-situacii-na-rynke-truda-v-chechenskoj-respublike/>.
- Òmnibus de la Generalitat de Catalunya 2021, REO 1011*, Centre d'Estudis d'Opinió. Generalitat de Catalunya 2022.
- Rudenko Y., *Konsolidatsiina model natsionalnoi identychnosti: vid teorii suverenitetu do teorii politychnoi modernizatsii*, Kyiv 2020.
- Sikevich Z., *Jetnicheskaja identychnost' russkih i chechencev v kontekste istoricheskoj pamjati (sravnitel'nyj analiz)*, „Vlast” 2017, No. 25(2).
- Sitnikov A., Romanov M., Odaev T., *Religioznost' v Chechenskoj Respublike i ee vlijanie na social'nye instituty i instituty vlasti*, „Monitoring obshhestvennogo mnenija: jekonomicheskie i social'nye peremeny” 2019, No. 2.
- Skliar V., *Vidminnosti v etnomovnii strukturi naselennia pidporiadkovanykh Ukraini ta okupovanykh terytorii Donetskoj ta Luhanskoj oblasti*, „Ukrainoznavchyi almanakh” 2016, No. 19.
- Söder gibt sich bei Putin kompromisslos*, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/markus-soeder-gibt-sich-bei-wladimir-putin-kompromisslos-a-600c9647-7862-461e-8d21-2892e55dea0b>.
- Spanish regional accounts. Regional gross domestic product. 2019–2021 series*, Instituto Nacional de Estadística 2022, https://www.ine.es/en/prensa/cre_2021_en.pdf.
- Statystychnyi zbirnyk „Valovy rehionalnyi produkt za 2013 rik”*, ed. I. Nikitinoi, Kyiv 2015.
- The world's most reputable cities 2018*, <https://www.forbes.com/sites/vickyvalet/2018/08/23/the-worlds-most-reputable-cities-2018/?sh=19e8648d7b4d>.
- Veremnych Y., *Fenomen pohranychchia: Krym i Donbas v doli Ukrainy*, Kyiv 2018.
- Vserossijskaja perepis' naselenija 2021 goda, Vol. 5. Nacional'nyj sostav i vladenie jazykami. Nacional'nyj sostav naselenija*, https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Tom5_tab1_VPN-2020.xlsx.
- Zubarevich N., *Kadyrov vtroe preuvelichil razmer dotacij dlja Chechni. No i real'nyj ob'em dotacij – ogromen*, <https://theins.ru/news/248112>.
- Zubarevich N., *Social'no-jekonomicheskoe razvitie i sostojanie bjudzhetov regionov v 2017 g.*, „Jekonomicheskoe razvitie Rossii” 2018, No. 25(2).

Historical formation of border regions in the context of the transformation of the modern world order

Summary: Border regions are formed in different spatiotemporal continua and under different initial conditions, where historical factors play the most important role. As a result, these territories are not homogeneous in terms of their character, essence, self-identification, and aspirations. The features of modern border regions have evolved under the influence of geographic, economic, and political factors, as well as migration processes. In this study, attempts were made to classify border regions and to analyze the history and development prospects of these areas as constituent elements of sovereign states. In the group of the examined factors, the main focus was placed on the historical discourse concerning the formation of these territories, their present development, the influence exerted by their respective states, and the interactions with these states. The novelty of the presented research stems from the fact that it classifies modern border regions into three types. The first type includes self-sufficient regions which fostered the development of political nations with a high economic potential, symbolic capital, and stable political institutions. These territories could probably evolve into independent states and, under favorable economic and political conditions, could destabilize their respective countries. The second category of border regions are monoethnic regions with a strong ethnic and religious identity. Due to resource scarcity, these areas are dependent on external funding (both from their respective countries and other states) and could become hotbeds of international conflict. The third type of border regions are territories situated along geographic boundaries, where ethnic or civic identity has not evolved. These areas are vulnerable to external influence, and they are regarded as risk zones that are unable to achieve independence, but can destabilize states whose boundaries overlap these territories.

Keywords: world order, border regions, frontier, Catalonia, Bavaria, Donbas, Chechnya, Crimea.

Historische Dimensionen der Bildung von Grenzgebieten im Kontext der Transformation der heutigen Weltordnung

Zusammenfassung: Grenzgebiete bilden sich in unterschiedlichen zeitlichen und räumlichen Kontinua und unter verschiedenen Ausgangsbedingungen heraus, wobei historische Faktoren eine wichtige Rolle spielen. Infolgedessen sind diese Gebiete in Bezug auf ihre Natur, ihr Wesen, ihre Selbstidentifikation und ihre Bestrebungen nicht homogen. Die heutigen Grenzgebiete haben ihre Merkmale unter dem Einfluss von geografischen, wirtschaftlichen und politischen Faktoren sowie von Migrationsprozessen erworben. Die Autoren haben versucht, die Grenzgebiete zu klassifizieren sowie die Geschichte ihrer Entstehung und ihre Entwicklungsperspektiven als Elemente der staatlichen Souveränität darzustellen. Bei den vergleichenden Indikatoren konzentrierten sich die Autoren auf den historischen Diskurs über die Entstehung dieser Gebiete, auf Indikatoren für den aktuellen Entwicklungsstand, den Grad des Einflusses und die Formen der Interaktion mit den jeweiligen Staaten. Das wissenschaftlich Neue an der Studie der Autoren ist die Identifizierung von drei Typen von zeitgenössischen Grenzgebieten. Insbeson-

dere: 1) autarke Räume, in denen sich politische Nationen mit einem starken wirtschaftlichen Potenzial, symbolischem Kapital und stabilen politischen Institutionen herausgebildet haben. Diese Gebiete würden wahrscheinlich vorgeben, eine unabhängige Einheit zu werden, und könnten unter günstigen wirtschaftlichen und politischen Bedingungen die Staaten, in denen sie liegen, destabilisieren; 2) monoethnische Gebiete, die in Form von ethnischen und religiösen Identitäten existieren. Aufgrund mangelnder wirtschaftlicher Ressourcen sind sie von externer Finanzierung abhängig (sowohl von ihrem eigenen Staat als auch von anderen) und können zu Zentren zwischenstaatlicher Konflikte werden; und 3) geografische Grenzen - Gebiete, in denen sich keine ethnischen oder staatsbürgerlichen Identitäten herausgebildet haben, die für externe Einflüsse anfällig sind und als Risikozonen gelten, die nicht in der Lage sind, eine unabhängige Einheit zu bilden, aber Staaten destabilisieren können, deren Grenzen mit denen der Gebiete zusammenfallen.

Schlüsselwörter: Weltordnung, Grenzgebiete, Grenze, Katalonien, Bayern, Donbas, Tschetschenien, Krim

Historyczny wymiar kształtowania się obszarów przygranicznych w kontekście transformacji współczesnego ładu światowego

Streszczenie: Obszary przygraniczne kształtują się w różnych kontinuuach czasowo-przestrzennych i w różnych warunkach początkowych, w których najważniejsze są czynniki historyczne. W rezultacie terytoria te nie są jednorodne ze względu na swoją naturę, istotę, samoidentyfikację i aspiracje. Współczesne obszary przygraniczne nabrały swoich cech pod wpływem czynników geograficznych, ekonomicznych, politycznych i procesów migracyjnych. Autorzy podjęli próbę sklasyfikowania obszarów przygranicznych, a także przedstawienia historii ich powstawania i perspektyw rozwoju jako elementów suwerenności państwa. Wśród wskaźników porównawczych autorzy skupili się na historycznym dyskursie formowania się tych terytoriów, wskaźnikach obecnego stanu rozwoju, poziomach wpływów i formach interakcji z odpowiednimi państwami. Naukową nowością badania autorów jest identyfikacja trzech typów współczesnych obszarów przygranicznych. W szczególności: 1) samowystarczalnych przestrzeni, w których ukształtowały się narody polityczne o silnym potencjale gospodarczym, kapitale symbolicznym i stabilnych instytucjach politycznych. Terytoria te prawdopodobnie pretendowałyby do stania się niezależnym podmiotem, a także, w sprzyjających warunkach gospodarczych i politycznych, mogłyby zdestabilizować państwa, w których się znajdują; 2) terytoria monoetniczne, które istnieją w formacie tożsamości etnicznych i religijnych. Ze względu na brak zasobów ekonomicznych są one uzależnione od finansowania zewnętrznego (zarówno od własnego państwa, jak i od innych) i mogą stać się ośrodkami konfliktów międzypaństwowych; 3) granice geograficzne – terytoria, na których nie ukształtowała się tożsamość etniczna lub obywatelska, są podatne na wpływy zewnętrzne, są traktowane jako strefy ryzyka, które nie są w stanie stać się niezależnym podmiotem, ale mogą destabilizować państwa, których granice pokrywają się z ich granicami.

Słowa kluczowe: porządek świata, obszary przygraniczne, granica, Katalonia, Bawaria, Donbas, Czeczenia, Krym

Dokumenty i materiały

Documents and Materials

Dokumente und Materialien

Pëtr Zgonnikov

badacz niezależny

Piotr Daszkiewicz

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6631-100X>

List Ludwika Młokosiewicza (1831–1909) do Adolfa Erika Nordenskiölda (1832–1901) – interesujący dokument dziewiętnastowiecznej historii nauk przyrodniczych

W bibliotece Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk przechowywany jest odpis listu Ludwika Młokosiewicza do Adolfa Erika Nordenskiölda. Prawdopodobnie odpis ten został sporządzony na prośbę Krystyny Kowalskiej (1915–1994) na potrzeby jej prac nad historią Warszawskiego Gabinetu Zoologicznego. Ręczna notatka informuje, że oryginał listu przechowywany jest „Kungl. Vetenskapsakademiens Biblioteket Stockholm. Brev till Nordenskiöld AE Ser. 1”, czyli w Archiwum Nordenskiölda w Bibliotece Królewskiej Akademii Nauk w Sztokholmie. List ten jest niewątpliwie bardzo cennym dokumentem dla historii dziewiętnastowiecznych nauk przyrodniczych, a zwłaszcza dla historii aklimatyzacji roślin i zwierząt.

Wiek dziewiętnasty był czasem aklimatyzacji różnych gatunków prowadzonej zarówno przez towarzystwa naukowe, instytucje państwowe w różnych krajach, jak i indywidualnych uczonych oraz amatorów nauk przyrodniczych. Poczynania te były także ważnym elementem francuskiej i angielskiej polityki kolonialnej¹. Zarówno w Europie, jak i w koloniach starano się wprowadzać i aklimatyzować rośliny i zwierzęta, które uznawano za użyteczne, najczęściej z gospodarczego punktu widzenia. Inne było również postrzeganie przyrody i bioróżnorodności niż w późniejszym, począwszy od pierwszej połowy dziewiętnastego wieku, czasie. O ile dzisiaj chroni się rodzime gatunki i siedliska, starając się ograniczyć w jak największym stopniu pojawianie się gatunków obcych,

¹ M. Osborne, *Nature, the exotic and the science of French colonialism*, Indianapolis 1994, ss. 216; R. Luglia, *Des savants pour protéger la nature: la Société d'acclimatation (1854–1960)*, Rennes 2015, ss. 432.

o tyle w dziewiętnastym wieku uznawano, że im więcej na jakimś terenie występuje różnych gatunków, tym bardziej przyroda jest bogata i doskonalsza. Stąd wywodziły się pomysły, które dzisiejszym przyrodnikom wydają się dziwaczne, jak choćby próby introdukcji wombatów w Pirenejach, piesków preriowych w Alpach czy też nagrody ustanawiane przez Francuskie Towarzystwo Aklimatyzacyjne za udaną aklimatyzację w Europie żółwi z Florydy. Liczne aklimatyzacje prowadzone były przez Polaków oraz na ziemiach polskich², a zajmowali się nimi wybitni przyrodnicy. By zacytować kilku najważniejszych, wystarczy przypomnieć prace Antoniego Wagi (1799–1890), Władysława Taczanowskiego (1819–1890), Benedykta Dybowskiego (1833–1930), Jana Sztolcmana (1854–1928), a Maksymilian Siła-Nowicki (1826–1890) otrzymał nawet złoty medal Francuskiego Towarzystwa Aklimatyzacyjnego za akcję zarybiania rzek Galicji.

Ludwik Młokosiewicz w momencie pisania listu był już znanym i cenionym przyrodnikiem, wybitnym znawcą fauny i flory Kaukazu, a zdobywane przez niego, często unikalne, okazy stanowiły cenny materiał naukowy, który trafiał nie tylko do Warszawskiego Gabinetu Zoologicznego, ale także do wielu ważnych europejskich muzeów i kolekcji m.in. w Paryżu, Petersburgu i w Madrycie. Przyrodnik interesował się także introdukcjami i aklimatyzacjami zarówno w Gruzji, gdzie mieszkał, jak i w Polsce, współpracując w tej dziedzinie z Antonim Wagą i Konstantym Branickim (1824–1884)³. W Łagodech w Gruzji założył i prowadził park dendrologiczny, interesował się także aklimatyzacją sorga, juki i hurmy japońskiej⁴. Konstantemu Branickiemu przesyłał do jego dóbr w Polsce i w Ukrainie m.in. „cytrynową trawkę” (*Cytronella*, rodzaj *Cymbopogon*), skrzydłorzecha kaukaskiego (*Pterocarya fraxinifolia* Spach, 1848), granatowca właściwego (*Punica granatum* L., 1753)⁵. W trakcie pobytu w Paryżu w 1876 r. Młokosiewicz spotkał się z Julesem Grisardem (1847–1917) – sekretarzem Francuskiego Towarzystwa Aklimatyzacyjnego, od którego miał otrzymać kwotę 1000 rubli i złoty medal⁶ w uznaniu za przekazanie „górskich indyków”.

List jest adresowany do Adolfa Erika *Nordenskiölda*, „Komendanta statku *Wega*”. W okresie, w którym Młokosiewicz pisał list, trwała morska wyprawa naukowa na wielorybniczym statku „*Vega*”, kierowana przez Nordenskiölda. Była ona nie tylko szczególnie ważna z naukowego punktu widzenia, ale i stała się jednym z największych wydarzeń

² P. Daszkiewicz, *Introdukcje, aklimatyzacje zwierząt i polowania na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, [w:] *Łowy i historia*, red. D. Gwiazdowicz, Warszawa 2020, s. 689–707.

³ P. Daszkiewicz, D. Iwan, *Listy Ludwika Młokosiewicza (1831–1909) do Antoniego Wagi (1799–1891) – interesujące świadectwo polskiej obecności na Kaukazie i historii nauk przyrodniczych w XIX wieku*, „Echa Przyszłości” 2020, t. XXI, s. 313–329.

⁴ P. Zgonnikov, *Arboretum Ludwika Młokosiewicza, czyli jakie drzewa rosły w majątku słynnego przyrodnika w Łagodechach w Gruzji*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 2021, vol. 69, s. 71–83.

⁵ P. Daszkiewicz, D. Iwan, op. cit., s. 319.

⁶ Autorem nie udało się odnaleźć informacji na ten temat w Biuletynach Towarzystwa Aklimatyzacyjnego.

mediatycznych drugiej połowy dziewiętnastego wieku. Wyprawa jako pierwsza pokonała północne przejście z Atlantyku na Pacyfik. Podczas drogi nie tylko sporządzono mapy i prace kartograficzne, ale i zebrano ogromną liczbę obserwacji geograficznych, przyrodniczych i etnograficznych. Wydano pięciotomową relację z wyprawy i opracowano jej osiągnięcia naukowe⁷. Zebrane przez wyprawę okazy po dzień dzisiejszy stanowią ważny materiał badawczy. W dniu powrotu „Vegi” ogłoszono w Szwecji dzień święta narodowego, a Nordenskiöld stał się bohaterem w całej Europie. Zarówno w czasach mu współczesnych, jak i później ukazały się liczne publikacje poświęcone jego biografii i historii wyprawy⁸, a zwłaszcza odkryciu północno-wschodniego przejścia na Pacyfik⁹. Został on ponadto oznaczony złotym medalem Konstantyna – najwyższym odznaczeniem Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Zgromadzona przez niego kolekcja map przechowywana jest obecnie na Uniwersytecie w Helsinkach i została wpisana na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Nordenskiöld był członkiem wielu towarzystw naukowych, m.in. Królewskiej Akademii Nauk w Szwecji.

Biblioteka wspomnianej instytucji przechowuje szereg dokumentów uczonego, jak np. list Ludwika Młokosiewicza. W liście tym, oprócz krótkiego przedstawienia swoich podróży i badań naukowych, Młokosiewicz proponuje okazy przyrodnicze i nasiona z Kaukazu. Przedstawia także pomysł transportu i aklimatyzacji w regionach antarktycznych gatunków północnych: zająca arktycznego, pardwy i chrobotka reniferowego, a w przyszłości także reniferów. Zdawał sobie sprawę z problemu transportu tych ostatnich i wizjonersko przewidywał przyszłość, w której skonstruowane zostaną pierwsze sterowce, choć przecież pierwszy lot sterowca miał miejsce dopiero w 1900 r. Proponował także aklimatyzację kaukaskich kuropatw w górach w Szwecji.

List jest interesującym świadectwem zarówno w kontekście biografii Ludwika Młokosiewicza, jak i historii aklimatyzacji. Ukazuje, że przyrodnik nie ograniczał się jedynie do badania przyrody Kaukazu i Persji, ale miał projekty o charakterze ogólnoswiatowym. O ile historia aklimatyzacji w Europie i w Ameryce Północnej są stosunkowo dobrze zbadane, to historia aklimatyzacji w regionach antarktycznych nadal czeka na monograficzne opracowanie.

Nie udało się odnaleźć ewentualnej odpowiedzi Nordenskiölda. Nie wiadomo, jak ustosunkował się do tych propozycji. Jednakże wspomniana wyprawa w tereny antarktyczne nie doszła do skutku, więc i propozycje Młokosiewicza nie zostały zrealizowane.

⁷ A.E. Nordenskiöld, *Vega-expeditionens vetenskapliga iakttagelser bearbetade af deltagare i resan och andra forskare utgifna af A.E. Nordenskiöld*, vol. 5, Sztokholm 1882–1887.

⁸ Zob. np. J. Jackson, *Adolf-Erik Nordenskiöld: Société de Géographie*, Paryż 1880, ss. 16; G. Kish, *North-East Passage. Adolf Erik Nordenskiöld – his life and times*, Amsterdam 1973, ss. 283.

⁹ G.A. Daubré, *Lettres de A.-E. Nordenskiöld racontant la découverte du passage Nord-Est du pôle Nord: 1878–1879*, Paryż 1880, ss. 276.

Łagodechy 18 VI 87 starej daty

Do Jego Wysokości Nordenskjölda
Komendanta statku Wega

Panie,

Proszę mi wybaczyć, że przeszkadzam Panu, aby przeczytał Pan ten list i w dodatku napisany w tak niedobrym francuskim¹⁰, ale oto przyczyna, dla której zdecydowałem się na ten krok.

Właśnie przeczytałem w gazetach, że podejmuje Pan nową podróż, lecz tym razem do krajów antarktycznych kuli ziemskiej tak mało jeszcze znanych. Wszystkie Pana podróże bardzo mnie interesowały i nadal interesują. Pana nowy projekt jest poprzez swoje rezultaty tak poważny, że każdy z nas powinien mu życzyć jak największego sukcesu, aby był jak najbardziej owocny dla ludzkości i przyszłych czasów. Przyszedł mi do głowy pomysł, ponieważ wszystkie antarktyczne kraje są tak ubogie w roślinność, czy nie można by zawieźć tam, jeśli nie rośliny, to choćby nasiona z naszych krajin arktycznych, roślin użytecznych dla egzystencji człowieka, jak na przykład chrobotka reniferowego *Cladonia rangiferina*, jeśli roślina ta mogłaby się tam zaaklimatyzować, wraz z czasami, w których będziemy panować nad aerostatami i będziemy mogli nimi kierować zgodnie z naszą wolą. Wznosząc się w te zimne strony, transport reniferów będzie możliwy i gdy to się stanie, to odda to wielką przysługę. Czy już teraz nie można by przetransportować tam zajęcy arktycznych *Lepus variabilis* i pardwy *Lagopus alpinus*.

Introdukcja różnych zwierząt domowych przez Hiszpanów w Ameryce Południowej dała ogromne rezultaty.

Osobiście lubię przyrodę i dlatego lubię podróże nawet. Sam też trochę podróżowałem, przemierzyłem Kaukaz, Turcję i Persję. Zebrałem wiele przyrodniczych okazów, wśród których były nowe gatunki. Mam nadzieję, że moje podróże jeszcze się nie skończyły. Jeśli pragnie Pan czegoś z Transkaukazu, na przykład różne okazy przyrodnicze istniejące wyłącznie na Kaukazie, owady, skóry ptaków i ssaków, nasiona różnych nowych gatunków drzew Transkaukazu i rośliny górskie, które mogłyby się zaaklimatyzować w Skandynawii, to pozostają do Pańskiej dyspozycji i byłbym szczęśliwym, mogąc spełnić Pańskie życzenia tym bardziej, iż nic mnie to nie kosztuje.

¹⁰ Francuski Młokosiewicza był wręcz doskonały.

Proszę o przyjęcie wyrazów najwyższego szacunku

Ludwik Młokosiewicz

Mój adres

Transkaukazie (Rosja) przez Tyflis do Łagodech do Ludwika Młokosiewicza

P.S.

Myślę, że wielkie kuropatwy wysokich gór Kaukazu *Megaloperdrix Caucasica* i *Megaloperdrix Caspia* mogłyby się dobrze zaaklimatyzować w wysokich górach Skandynawii. To bardzo piękne ptaki, większe od kury.

A Son Excellence

Nordenskjöld

Commandant du vaisseau Wega

Lagodeques 18 VI 87 ancienne date

Monsieur,

Je vous prie de m'excuser, que j'ose vous interrompre pour lire cette lettre et encore écrite en si mauvais français, mais voilà la cause, qui me décide à ce pas:

Je viens de lire dans les journaux, que vous entreprenez un nouveau voyage, mais pour cette fois dans les contrés antarctiques du globe, si peu connues. Tous vos voyages m'ont beaucoup intéressé et m'intéressent continuellement. Votre nouveau projet est si sérieux par ses résultats que chacun de nous lui doit souhaiter le plus grand succès, qu'il puisse être pour l'humanité le plus fructueux pour tous les temps futurs. Il m'est venu l'idée, que comme toutes les contrées antarctiques sont si pauvres en végétation ne pourrait-on pas transporter dans ces régions, si non des plantes, du moins des semences des plantes de nos contrés arctiques utiles pour l'existence de l'homme, comme par exemple, le lichen des rennes *Cladonia rangiferina*, si cette plante pourrait s'acclimater, avec le temps, quand nous deviendrons maîtres des aérostats et que nous pourrions les diriger d'après notre désir. En s'élevant dans les hauteurs froides, la transportation des rennes dans les contrés désirables sera possible, et une fois parvenu, un fait pareil pourra rendre de grands services. – Ne pourrait-on pas maintenant y transporter par exemple le lièvre arctique *Lepus variabilis*, la perdrix blanches *Lagopus alpinus*. La naturalisation de différents animaux domestiques, par les Espagnols dans l'Amérique du sud a donné les résultats énormes.

Moi j'aime la nature et c'est la cause que j'aime les voyages. Moi-même j'ai un peu voyagé : j'ai parcouru le Caucase, la Turquie et la Perse. J'ai ramassé assez d'objets naturels, parmi lesquels il y avait des nouvelles espèces. Mais mes voyages j'espère ne sont pas encore fini.

Si vous désirez, Monsieur, quelque chose de la Transcaucasie, par exemple différents objets naturels espèces qui n'existent qu'au Caucase, des insectes, des peaux des mammifères, d'oiseaux, des semences des différentes nouvelles espèces d'arbres de la Transcaucasie et des plantes alpines, qui pourrait s'acclimater en Scandinavie, Monsieur, je suis à vos services, et je me complairai beaucoup de remplir vos désirs, d'autant plus que tout cela ne me coûte rien du tout.

Agréé je vous prie l'assurance de ma haute considération de votre tout dévoué serviteur.

Louis Młokosiewicz

P.S.

Je pense que les grandes perdrix des hautes régions de Caucase *Megaloperdrix Caucasica* et *Megaloperdrix Caspia* pourraient bien s'acclimater dans les Alpes Scandinaves. C'est un très bel oiseau, plus grand qu'une poule.

Bibliografia

- Daszkiewicz P., *Introdukcje, aklimatyzacje zwierząt i polowania na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, [w:] *Łowy i historia*, red. D. Gwiazdowicz, Warszawa 2020.
- Daszkiewicz P., Iwan D., *Listy Ludwika Młokosiewicza (1831–1909) do Antoniego Wagi (1799–1891) – interesujące świadectwo polskiej obecności na Kaukazie i historii nauk przyrodniczych w XIX wieku*, „Echa Przeszłości” 2020, t. XXI.
- Daubré G.A., *Lettres de A.-E. Nordenskiöld racontant la découverte du passage Nord-Est du pôle Nord: 1878–1879*, Paryż 1880.
- Kish G., *North-East Passage. Adolf Erik Nordenskiöld – his life and times*, Amsterdam 1973.
- Jackson J., *Adolf-Erik Nordenskiöld: Société de Géographie*, Paryż 1880.
- Luglia R., *Des savants pour protéger la nature: la Société d'acclimatation (1854–1960)*, Rennes 2015.
- Nordenskiöld A.E., *Vega-expeditionens vetenskapliga iakttagelser bearbetade af deltagare i resan och andra forskare utgifna af A.E. Nordenskiöld*, vol. 5, Sztokholm 1882–1887.
- Osborne M., *Nature, the exotic and the science of French colonialism*, Indianapolis 1994.
- Zgonnikov P., *Arboretum Ludwika Młokosiewicza, czyli jakie drzewa rosły w majątku słynnego przyrodnika w Łagodechach w Gruzji*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 2021, vol. 69.

Ludwik Młokosiewicz's (1831–1909) letter to Adolf Erik Nordenskiöld (1832–1901) – a captivating document on the history of life sciences in the 19th century

Summary: The article analyzes a letter from Ludwik Młokosiewicz, a traveler, naturalist, and expert on the Caucasus region, to Adolf Erik Nordenskiöld. In the letter, Młokosiewicz makes a reference to the Swedish geologist's polar expeditions and proposes to acclimate the Arctic hare, ptarmigan, and reindeer lichen to Antarctic habitats and those occupied by the Caucasian partridge in Sweden. This valuable document expands our knowledge about Młokosiewicz's life and achievements, as well as the history of species acclimation in the polar regions.

Keywords: Ludwik Młokosiewicz, Adolf Erik Nordenskiöld, acclimation, polar expeditions, history of life sciences

Brief von Ludwig Młokosiewicz (1831–1909) an Adolf Erik Nordenskiöld (1832–1901) – ein interessantes Dokument der Geschichte der Naturwissenschaften im 19. Jahrhundert

Zusammenfassung: Der Artikel stellt einen Brief von Ludwik Młokosiewicz, Reisendem und Naturforscher, Experten für den Kaukasus, an Adolf Erik Nordenskiöld vor. Młokosiewicz schlägt in seiner Perspektive auf die Polarexpeditionen des schwedischen Reisenden die Akklimatisierung des Polarhasen, der Parde und des Rentierluchses in der Antarktis und des Kaukasushuhns in Schweden vor. Es ist ein sehr wertvolles Dokument sowohl für die Biographie von Młokosiewicz als auch für die Geschichte der Akklimatisierung in den Polarregionen.

Schlüsselwörter: Ludwik Młokosiewicz, Adolf Erik Nordenskiöld, Akklimatisierungen, Polarexpeditionen, Geschichte der Naturwissenschaften

List Ludwika Młokosiewicza (1831–1909) do Adolfa Erika Nordenskiölda (1832–1901) – interesujący dokument dziewiętnastowiecznej historii nauk przyrodniczych

Streszczenie: Artykuł przedstawia list Ludwika Młokosiewicza – podróżnika i przyrodnika, znawcy Kaukazu do Adolfa Erika Nordenskiölda. Młokosiewicz w perspektywie wypraw polarnych szwedzkiego podróżnika proponuje aklimatyzację zająca arktycznego, pardwy i chrobotka reniferowego w terenach antarktycznych i kaukaskich kuropatw w Szwecji. Rzeczony dokument jest cenny z perspektywy biografii Młokosiewicza, jak i dla historii aklimatyzacji w regionach polarnych.

Słowa kluczowe: Ludwik Młokosiewicz, Adolf Erik Nordenskiöld, aklimatyzacja, wyprawy polarne, historia nauk przyrodniczych

Radosław Gross

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4190-5415>

Wizyta Stanisława Mikołajczyka w Olsztynie 23 sierpnia 1945 roku w świetle dokumentów Wojewódzkiego Urzędu Ziemiańskiego

Pod koniec sierpnia 1945 r., tuż po utworzeniu Polskiego Stronnictwa Ludowego (dalej: PSL), Stanisław Mikołajczyk, jako wicepremier i minister rolnictwa i reform rolnych w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej, odbył lotniczą podróż po kraju. Choć oficjalnym jej celem było zapoznanie się ze stanem gospodarki rolnej oraz osadnictwa na terenie kraju, w tym na tzw. Ziemiach Odzyskanych, równie istotne były cele polityczne podróży. Utworzenie nowego, silnego, opozycyjnego stronnictwa wobec komunistów i ich sojuszników wymagało m.in. budowy jego terenowych struktur, szczególnie w obliczu dualizmu w ruchu ludowym¹. Dziś trudno ocenić, w jakim stopniu na decyzję Mikołajczyka o odbyciu podróży wywarło powołanie PSL, a w jakim rzeczywista chęć uzyskania informacji na temat trudności gospodarczych i społecznych dotyczących wsi.

¹ Z inicjatywy komunistów 17–18 IX 1944 powołano w kraju wywodzące się z „Woli Ludu” tzw. lubelskie Stronnictwo Ludowe. Utworzenie tego stronnictwa było próbą przejęcia przez działaczy prokomunistycznych przedwojennego Stronnictwa Ludowego, które w czasie okupacji nosiło kryptonim „Roch”. W pierwszych tygodniach obecności Mikołajczyka w Polsce jednym z najważniejszych zadań, jakie postawili sobie ludowcy skupieni wokół niego, była odbudowa niezależnego Stronnictwa Ludowego i jego terenowych struktur. Już 8 VII 1945 z inicjatywy Mikołajczyka powołano Tymczasowy Naczelny Komitet Wykonawczy Stronnictwa Ludowego, a później jego prezydium (Wincenty Witos – prezes, Stanisław Mikołajczyk – I wiceprezes, Józef Niećko – II wiceprezes, Władysław Kiernik – III wiceprezes). Tym samym przez kilka kolejnych tygodni istniały na scenie politycznej w Polsce dwa stronnictwa o tej samej nazwie. Po nieudanej próbie połączenia obu stronnictw niezależni działacze ludowi z Mikołajczykiem na czele, przy akceptacji Wincentego Witosy, postanowili 22 VIII 1945 zalegalizować własne stronnictwo, i dla odróżnienia od „lubelskiego” SL, przyjął nazwę historyczną: Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL). Prezesem PSL został Witos, a wiceprezesami, tak jak w Tymczasowym Naczelnym Komitecie Wykonawczym Stronnictwa Ludowego: Mikołajczyk (I wiceprezes), Niećko (II wiceprezes) oraz Kiernik (III wiceprezes) – zob. S. Giza, *Władze stronnictw ludowych (1861–1966)*, [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969, s. 644–645; H. Cimek, *Elity Polskiego Stronnictwa Ludowego (sierpień 1945 r. – październik 1947 r.)*, „Zeszyty Wiejskie” 2015, t. 21, s. 103–104.

Wiemy natomiast, że nie była ona planowana z dużym wyprzedzeniem. Objazd Mikołajczyka objął kilka regionów. Rozpoczął się od Olsztyna, który był jednocześnie pierwszym miastem odwiedzionym przez niego po powołaniu PSL.

Zgodnie z oficjalnymi komunikatami pretekstem do odwiedzenia stolicy Warmii i Mazur przez Mikołajczyka było odbycie konferencji w Wojewódzkim Urzędzie Ziemskim (dalej: WUZ) w Olsztynie z jego kierownictwem, a także kilkoma przedstawicielami Urzędu Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski, dotyczącej bieżących problemów społeczno-gospodarczych regionu. Podczas konferencji Mikołajczykowi towarzyszył wiceminister rolnictwa i reform rolnych Michał Szyszko z Polskiej Partii Socjalistycznej. W spotkaniu nie uczestniczył pełnomocnik Rządu RP na Okręg Mazurski płk Jakub Prawin, który minął się z Mikołajczykiem w drodze do Warszawy. Warto podkreślić, że urzędy ziemskie nie wchodziły w skład administracji zespolonej, która podlegała pełnomocnikowi, lecz bezpośrednio podporządkowane były Ministerstwu Rolnictwa i Reform Rolnych (dalej: MRiRR)², stanowiąc najważniejszy element państwowej administracji rolnej w terenie. Mikołajczyk, wizytując WUZ w Olsztynie, kontrolował w rzeczywistości swoich podwładnych. „Gospodarska” wizyta Mikołajczyka była więc jednocześnie dobrą okazją do realizacji celów politycznych. Wymiar polityczny jego podróży do Olsztyna był oczywisty.

Jak już wspomniano, Mikołajczyk, jako I wiceprezes PSL, a w obliczu choroby Witosa faktycznie kierujący tym stronnictwem, podejmował próbę budowy i umocnienia jego lokalnych struktur. Podczas wizyty olsztyńscy działacze ludowi dowiedzieli się zapewne od Mikołajczyka o powstaniu nowego stronnictwa, a on sam sondował nastroje wśród ludowców w terenie. Jednak rozmowy polityczne, które Mikołajczyk prowadził w wąskim gronie najbardziej zaufanych osób, zapewne bez Szyszki, z natury rzeczy nie były protokołowane. Nie zachowały się również przekazy „z pierwszej ręki”, czyli osób bezpośrednio w nich uczestniczących, dotyczące szczegółów rozmów politycznych. Z tych powodów ich dokładna treść pozostaje więc w sferze domysłów.

Zachowały się natomiast przekazy olsztyńskich ludowców, którzy nie spotkali się z Mikołajczykiem i ostatecznie nie weszli do PSL, m.in. Lucjusza Dury, wówczas sekretarza Zarządu Okręgowego Stronnictwa Ludowego i naczelnika Wydziału Osiedleńczego w Urzędzie Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski. Fragment wspomnień Dury sporządzonych po latach, który dotyczył tego wydarzenia, przytoczył w swym opracowaniu poświęconym PSL na Warmii i Mazurach Bohdan Łukaszewicz:

² W kwietniu 1945 r. na tym tle doszło do sporu między pełnomocnikiem rządu RP Jakubem Prawinem a prezesem WUZ w Olsztynie Józefem Ptaszkiem. Prawin podjął wówczas nieudaną próbę włączenia WUZ w skład Urzędu Pełnomocnika. Szerzej na ten temat zob. R. Gross, *Przemiany gospodarcze wsi na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2019, s. 83–84.

Nie pamiętam dokładnie, kiedy to było, ale wiem, że Mikołajczyk był w Olsztynie. Było to wówczas, gdy on przyjechał do Szymańskiego – prezesa [Wojewódzkiego – R.G.] Urzędu Ziemskiego – na ulicę, teraz nazwaną 22 Stycznia, wtedy to była ulica Pocztowa. Tam, jak wiem, stanął u niego, widziałem jak było szereg samochodów i był tłok. Przed tym mieszkaniem Szymańskiego zbierali się ludzie. Wtedy ja nie zająłem takiego stanowiska, żeby iść do Szymańskiego, zobaczyć się z Mikołajczykiem. Przeciwnie, unikałem takiego bezpośredniego spotkania. Poszedłem do siebie i czekałem na Mikołajczyka. Mikołajczyk jednak nie przyszedł, poszedł sobie gdzie indziej. Co później robił Mikołajczyk, tego nie wiem. Wówczas, gdy on przyjechał, był tylko u swoich. Był w swoim resortcie – w [Wojewódzkim – R.G.] Urzędzie Ziemskim u Szymańskiego i u swoich ludzi w Polskim Stronnictwie Ludowym [sic]. Poza tym z nikim się nie widział. Ci wszyscy, którzy byli w Stronnictwie Ludowym i poszli później do PSL, to ci wszyscy się z nim widzieli. Poza tym z nikim się nie widział. Z Szymańskim widział się jako minister kierujący resortem rolnym, dlatego pewnie do niego zjechał. Innych powodów chyba nie miał, bo Szymański był wówczas członkiem PPR³.

Pomijając bez komentarza dość humorystycznie brzmiące oczekiwanie Dury na to, że wicepremier osobiście go odwiedzi, jego relacja ma dość ważny walor poznawczy. Wynika z niej, że wizyta Mikołajczyka w Olsztynie z politycznego punktu widzenia miała bardzo duże znaczenie. Z pewnością wywołała wśród olsztyńskich ludowców poruszenie, ferment, spekulacje dotyczące przyszłości ruchu ludowego, a u wielu refleksję nad dalszym członkostwem w „lubelskim” Stronnictwie Ludowym. Ta i kolejne wizyty przedstawicieli Naczelnego Komitetu Wykonawczego PSL (m.in. Jana Krzeczковского w listopadzie 1945 r.) przyczyniły się do szybkiego rozwoju organizacyjnego tego stronnictwa na Warmii i Mazurach⁴. Jak wcześniej wspomniano, nie zachowały się jednak przekazy z rozmów politycznych Mikołajczyka.

³ Cyt. za: B. Łukaszewicz, *Polskie Stronnictwo Ludowe na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947*, Olsztyn 1991, s. 22. Należy wyjaśnić, że Dura w swej relacji pomylił się – stanowisko prezesa WUZ w Olsztynie zajmował wówczas inż. Józef Ptaszek. Wymieniony Edward Szymański został prezesem WUZ dopiero 22 XI 1945, po aresztowaniu Ptaszka. Ptaszek rzeczywiście mieszkał do czasu aresztowania na ul. Pocztowej 4, spotkanie z Mikołajczykiem odbyło się więc najprawdopodobniej w jego mieszkaniu. Na marginesie można dodać, że sprawę przeciwko Ptaszkowi Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie wszczął już w sierpniu 1945 r., a w połowie listopada 1945 r. został on zatrzymany z zarzutami dot. „działania w celu osiągnięcia korzyści majątkowej” – zob. Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Wojewódzki Urząd Ziemski w Olsztynie (dalej: WUZ), 618/4, Pismo prezesa WUZ do Wojewódzkiej Centrali Informacyjnej, 1 VIII 1945, k. 105; APO, WUZ, 618/4, Sprawozdanie nr 14 z działalności Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego w Olsztynie i powiatowych urzędów ziemskich, oraz sytuacyjne za czas: od 1/XI do 30/XI 1945 r., k. 183; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku (dalej: AIPN Bi), 084/79, Sprawozdanie dekadowe Sekcji V WUBP w Olsztynie, 29 VIII 1945, k. 31; AIPN Bi, 084/1, Sprawozdanie orientacyjne z przebiegu pracy I Wydziału WUBP w Olsztynie za okres 1 IX – 28 XI 1945, k. 114.

⁴ J. Fajkowski, *Ruch ludowy na Mazurach i Warmii 1945–1947*, Warszawa 1968, s. 74; B. Łukaszewicz, op. cit., s. 22, 35. Odmienne znaczenie wizyty Mikołajczyka ocenia E. Wojnowski, *Warmia i Mazury w latach 1945–1947. Kształtowanie się stosunków politycznych*, Olsztyn 1968, s. 101.

Informacji na temat wizyty Mikołajczyka nie odnajdujemy również w materiałach Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie⁵, co może świadczyć o tym, że była ona w pewnym stopniu spontaniczna, niezapowiedziana z odpowiednim wyprzedzeniem. Dość lakoniczna wzmianka została natomiast zamieszczona *post factum* w „Wiadomościach Mazurskich”:

W dniu 23 sierpnia bawił w Olsztynie wicepremier Mikołajczyk. Wicepremier zapoznał się ze stanem gospodarczym i ludnościowym Okręgu Mazurskiego. Z Olsztyna wicepremier odleciał samolotem do Gdańska⁶.

Jak wiemy, z Gdańska udał się do województwa pomorskiego, następnie na Dolny Śląsk i do województwa krakowskiego, o czym donosił „Dziennik Ludowy”⁷. Z Krakowa z kolei poleciał do Poznania, gdzie uczestniczył w konferencji zorganizowanej przez miejscowy WUZ⁸.

Najbardziej obszerny ślad bytności Mikołajczyka w Olsztynie zachował się w sprawozdaniu z oficjalnej konferencji, którą odbył on w siedzibie olsztyńskiego WUZ. Dokument ten po sporządzeniu przesłano w oryginale do MRiRR. Trudno doszukiwać się w jego treści celów politycznych wizyty, co nie może dziwić, ponieważ podczas konferencji w WUZ poruszano sprawy gospodarcze i społeczne. Nie oznacza to jednak, że rzeczony sprawozdanie jest nieistotne. Dokumentuje ono inny, nie mniej ważny aspekt pobytu Mikołajczyka na Warmii i Mazurach. Spotkanie, które odbył 23 sierpnia 1945 r. w olsztyńskiej siedzibie WUZ, jest niezwykle interesujące z punktu widzenia ówczesnej sytuacji gospodarczej, aprowizacyjnej oraz akcji osadniczej w regionie. Trudno przecenić dziś znaczenie informacji zawartych w sprawozdaniu, które dotyczyły największych problemów i bolączek występujących na terenie Okręgu Mazurskiego w pierwszych miesiącach powojennych. Dodać warto, że informacje te pochodziły z „pierwszej ręki”, tj. od przedstawicieli najważniejszych cywilnych urzędów na Warmii i Mazurach.

⁵ Kwerenda materiałów wytworzonych przez Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego nie przyniosła rezultatu. Informacji na temat tej wizyty nie udało się także odnaleźć w materiałach Urzędu Bezpieczeństwa innym badaczom, m.in. o braku jej śladów wspomina B. Łukaszewicz, op. cit., s. 22. Nie wspomina o niej także P.P. Warot, *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie. Struktury – kadry – działalność*, Białystok – Warszawa 2021.

⁶ „Wiadomości Mazurskie” 1945, nr 12 z 28–29 VIII.

⁷ „Dziennik Ludowy” 1945, nr 9 z 6 IX.

⁸ (a), *Wicepremier Mikołajczyk informuje się w Poznaniu o stanie gospodarki rolnej*, „Głos Wielkopolski” 1945, nr 180 z 27 VIII.

Obok głównego dokumentu – sprawozdania z konferencji Mikołajczyka w WUZ w Olsztynie drobny „ślad” jego bytności w stolicy Warmii i Mazur odnajdujemy w krótkim fragmencie innego dokumentu wytworzonego przez ten urząd, tj. we wrześniowym raporcie prezesa WUZ skierowanym do Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych. Choć raport ten został sporządzony już po odbytej konferencji, autor edycji źródła zdecydował się poprzedzić nim zasadniczy dokument – sprawozdanie z konferencji, gdyż stanowi on swoisty wstęp do lektury źródła głównego. Prezentowane dokumenty nie były wcześniej publikowane. Przygotowując je do publikacji, starano się zachować styl oryginału. Ograniczono interwencję jedynie do interpunkcji, błędów ortograficznych, oczywistych literówek itp. Legendy zamieszczone na końcu dokumentów zawierają nazwę archiwum, nazwę zespołu, sygnaturę akt, numerację kart, a także określają formę zewnętrzną dokumentu.

1

Wrzesień 1945, Raport nr 11 prezesa Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego za miesiąc sierpień 1945 r. (fragment)

W dniu 23 sierpnia 1945 roku obywatele wicepremier⁹ Mikołajczyk i wiceminister Szyszko¹⁰ wizytowali Wojewódzki Urząd Ziemski. Na odbytej konferencji wysłuchali sprawozdań z zakresu osadnictwa, akcji żniwnej, organizacji rolnictwa i urzędów ziemskich i udzielali wytycznych na dalsze prace. Z przebiegu konferencji sporządzono protokół, którego egzemplarz złożono w Min[isterstwie] Roln[ictwa] i Reform Rolnych.

Źródło: Archiwum Państwowe w Olsztynie, zespół: Wojewódzki Urząd Ziemski w Olsztynie, sygn. 618/4, k. 118, maszynopis, kopia

⁹ W obu publikowanych dokumentach w wersji oryginalnej stosowano zapisy: „Vice-Premier”, „W. Premier”, „Vice-Minister”, „W. Minister”, które w niniejszej edycji ujednolicono na: „wicepremier” oraz „wice-minister”.

¹⁰ Michał Szyszko – członek Polskiej Partii Socjalistycznej, kierownik Wydziału Rolnego Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS (1945), wiceminister rolnictwa i reform rolnych (1945–1946).

23 sierpnia 1945, Protokół z konferencji wicepremiera Stanisława Mikołajczyka z pracownikami Wojewódzkiego Urzędu Ziemińskiego w Olsztynie

Protokół

z konferencji ob. wicepremiera Mikołajczyka i ob. wiceministra Szyszko z prezesem¹¹ i naczelnikami Wojewódzkiego Urzędu Ziemińskiego oraz przedstawicielami Urzędu Pełnomocnika Rządu RP, PUR¹², ob. pełnomocnikiem wojewódzkim do akcji żniwnej, Państwowym Przedsiębiorstwem Traktorów i Maszyn Rolniczych¹³ odbytej w dniu 23 sierpnia 1945 r. od g. 16 do 18 w gabinecie prezesa Wojewódzkiego Urzędu Ziemińskiego w Olsztynie

Konferencję zagał ob. prezes powitaniem ob. wicepremiera i wiceministra i prosił ob. wicepremiera o objęcie przewodnictwa.

Ob. wicepremier oświadczył, że przybył na teren województwa, ażeby zapoznać się z organizacją terenu, pracami w rolnictwie, życiem gospodarczym, trudnościami i poprosił obecnych o złożenie sprawozdań informujących go w tych zagadnieniach.

Na propozycję ob. prezesa [WUZ] pierwszy złożył sprawozdanie przedstawiciel PUR dotyczące akcji osiedleńczej. Treść sprawozdania:

Ogólna chłonność województwa dla przesiedleńców i osiedleńców wynosi ca 900.000 na województwo. Dotychczas osiedlono: w miastach – 36802 osoby, na wsi – 43.070. Cyfry te są, z powodu braku środków lokomocji niedokładne i opierają się na: 1/ rejestracji transportów kolejowych, które przeszły przez punkty etapowe, 2/ wykazach przedkładanych przez rejonowych inspektorów osadnictwa. Duża ilość osiedliła się dziko, wynosi ona ca 60.000. Cyfra ta opiera się na podstawie meldunków starostów i kierowników PUZ¹⁴. Liczba Niemców wynosi ca ...¹⁵

¹¹ Prezesem WUZ w Olsztynie był w tym czasie inż. Józef Ptaszek.

¹² PUR – Państwowy Urząd Repatriacyjny, którego głównym zadaniem do 7 V 1945 była organizacja „repatriacji” ludności z innych krajów do Polski, głównie z Kresów Wschodnich przejętych przez ZSRR. Po tym dniu zakres działania PUR rozszerzono o organizowanie przesiedlenia na tzw. Ziemie Odzyskane ludności z innych okręgów państwa polskiego. Szerzej na temat działalności PUR zob. S. Banasiak, *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1947*, Poznań 1963; W. Gieszczyński, *Państwowy Urząd Repatriacyjny w osadnictwie na Warmii i Mazurach (1945–1950)*, Olsztyn 1999.

¹³ Państwowe Przedsiębiorstwo Traktorów i Maszyn Rolniczych (PPTiMR) utworzono dekretem z 30 III 1945. Posiadało wyłączność na posiadanie poniemieckich traktorów i większych maszyn rolniczych. Do zadań PPTiMR należały usługi w zakresie mechanizacji prac rolnych w gospodarstwach państwowych i indywidualnych. Zob. dekret z 30 III 1945 o utworzeniu Państwowego Przedsiębiorstwa Traktorów i Maszyn Rolniczych, Dz.U. z 1945 r., nr 11, poz. 60.

¹⁴ Powiatowych urzędów ziemskich.

¹⁵ W dokumencie brak cyfry.

Wicepremier [Mikołajczyk] zapytuje się: Czy na terenie mazurskim jest wprowadzony system meldowania.

Odpowiada naczelnik Wydziału ob. Smolik¹⁶ z Urzędu Pełnomocnika Rządu RP: są wydane rozporządzenia o obowiązkowym meldunku.

Wicepremier: Skąd jest wzięta liczba Niemców?

Odpow[iedz]: z meldunków starostów i magistratów. Liczba ta stale się zmienia, ponieważ Niemcy masowo, bez większych trudności przenoszą się na tereny zaodrzańskie.

Wicepremier: Jaki jest plan osiedlania ludności?

Przedst[awiciel] PUR: ludność Wołynia, która jest przyzwyczajona do gospodarowania na lepszych glebach, kieruje się na gleby urodzajniejsze do powiatów położonych na północ, natomiast ludność Wileńszczyzny na powiaty o glebie zbliżonej do wileńskiej.

Wiceminister [Szyszko]: Według danych przedwojennych województwo posiadało 1300 tys. mieszkańców. Ponieważ chłonność województwa wynosi 800–900 tysięcy, wynika z tego, że tyle ludności brakuje. Czy cyfra 900 tys. jest istotną, przystosowując ją do warunków powojennych?

Odpowiedź: Przewidując chłonność, brano pod uwagę zniszczenie powojenne. Przy parcelacji chłonność zwiększy się.

Wiceminister: Czy plan osadnictwa był opracowywany w porozumieniu z urzędami ziemskimi? Jak wygląda w praktyce technika wprowadzania osadnictwa?

[Odpowiedź:] Plan opracowują wspólnie PUR, starostwo i urzędy ziemskie. Każdy osadnik otrzymuje [s]kierowanie na gospodarstwo, które jest mu przekazywane na ustalonych formularzem protokołach. Wielkość nadawanego gospodarstwa jest zależna od ilości sił roboczych.

Wicepremier: Z jakich okolic przybyli osadnicy?

Odpow[iedz]: Przyjęto z transportów po 1000 i 1500 osób z Wołynia od 10 do 15 tysięcy, z Wileńszczyzny przybyło 7–8 tysięcy¹⁷ – jest to ludność wiejska. Inteligencja pracująca rzemieślnicy są przeważnie z Wileńszczyzny. Z Wołynia jest znikomy %.

Z kolei sprawozdanie złożył ob. Pełnomocnik Wojewódzki do Akcji Żniwnej inż. Krępeć.

Na wstępie zwraca uwagę na plan nasiedlenia terenu województwa¹⁸. Jego zdaniem przewidziany projekt nasiedlenia 61 osób na kilometr kwadratowy do 1 300 000 jest za

¹⁶ Tadeusz Smolik – naczelnik Wydziału Organizacyjnego w Urzędzie Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski (od maja do listopada 1945 r.). Smolik zastępował Jakuba Prawina, który w tym czasie udał się w delegację do Warszawy.

¹⁷ Pierwsze transporty przesiedleńców z Kresów trafiły na Warmię i Mazury w maju 1945 r. – zob. W. Gieszczyński, op. cit., s. 97.

¹⁸ Formalnie wówczas Okręgu Mazurskiego. Województwo olsztyńskie utworzono w 1946 r. – zob. rozporządzenie Rady Ministrów z 29 V 1946 w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziemi Odzyskanych, Dz.U. z 1946 r., nr 28, poz. 177.

duży nawet przy parcelacji. Teren jest na ogół ubogi w gleby i trzeba przewidzieć przy parcelacji gospodarstwa średnie, samowystarczalne. Osadników należy osiedlać na lepszych glebach, na lichszych glebach organizować gospodarstwa duże państwowe racjonalnie prowadzone. Dążyć należy do zaludnienia do 30 osób na kilometr [kwadratowy]. Większe przeludnienie stworzy warunki deficytowe dla gospodarki rolnej, podobnie i mniejsze z powodu braku sił pracowniczych.

Przechodząc do akcji żniwnej sprawozdawca podkreśla, że żniwa w części południowo-zachodniej idą lepiej ze względu na silniejsze zaludnienie tej części elementem polskim, w przeciwieństwie do powiatów północnych, gdzie zaludnienie polskim elementem jest słabe i powiaty nie wszędzie zostały zorganizowane przez administrację państwową. Według umowy z władzami sowieckimi sprzątamy na ca 290.000 ha, z tego wojska sowieckie 77 tys. ha, przeto my i wojsko polskie mieliśmy sprzątać 213 tys. ha¹⁹. Dane te jednak są przeholowane, bowiem rzeczywisty obszar przejęty wynosi o 73 tys. ha mniej. Wynika z tego, że statystykę przeprowadzono nieściśle. Według zebranych danych mamy do sprzętu około 143–145 tys. ha ozimin, czyli o 72 tys. mniej niż to było podane. Do tych wniosków sprawozdawca doszedł przed paru dniami. Armia Czerwona na niektórych terenach żniwa opóźniła i prawdopodobnie ich nie zdąży przeprowadzić, mimo że była lepiej przygotowana, posiadała bowiem pracowników²⁰, narzędzia i zaprzęgi pod dostatkim i dłuższy okres czasu na rozplanowanie prac. Mamy już skoszonych ozimin około 130 tys. ha, pozostało do skoszenia około 13–15 tys. Sprawozdawca prosił o ogłoszenie mobilizacji, ogłoszono ją około 15 sierpnia, czyli z 12–14 dniowym opóźnieniem. Gdyby nie to spóźnienie byłibyśmy już po żniwach. Kosimy obecnie ze stratą, ponieważ zboże wysypuje się na pniu, w sztygach i przy zwózce. Mimo tych strat sprzątamy i na pewno wszystkie zboże sprzątniemy. Uważać to należy za duży sukces. W dniu dzisiejszym pozostaje jeszcze nie sprzątnięte w 3 powiatach: 1/ w Węgoborku²¹, gdzie na około 4 tys. ha około 2 [tys.] ha jest zdeptanego, nienadającego się do koszenia, 2/ w Łuczanych²² około 2.800 ha, z czego Wojsko Polskie skosiło w ostatnich dniach 1000 ha i 3/ w Lidzbarku [Warmińskim] 1800 ha. Są tam pola zaminowane częściowo oraz zdeptane przez bydło²³. W Gierdawach²⁴ do niedawna nie było wiadomym, czy Armia Czerwona sprzątnie, czy nam odda, bo już oddawała, odbierała, obecnie sama sprząta. Sprawozdawca nie ręczy poza tym za powiaty Węgobork i Lidzbark [Warmiński], gdzie jest słabe nasilenie ludności polskiej, będzie się jednak starał przerzucać tam robotników z innych powiatów.

¹⁹ Chodzi o umowę dotycząca obszaru żniw poniemieckich ozimin.

²⁰ Głównie ludność rodzimą.

²¹ Węgobork (niem. *Angerburg*) – od 1946 r. Węgorzewo.

²² Łuczany (niem. *Lötzen*) – od 1946 r. Giżycko.

²³ W wyniku przegonu bydła do ZSRR, który na Warmii i Mazurach rozpoczął się 22 IV 1945 – zob. R. Gross, *Okręg Mazurski w świetle materiałów Wojewódzkiego Urzędu Ziemiańskiego w Olsztynie (marzec–maj 1945)*, „Echa Przeszłości” 2016, t. XVII, s. 203–204.

²⁴ Gierdawy (niem. *Gerdauen*) – obecnie Żeleznodorożnyj w Obwodzie Królewieckim.

Z mobilizacji wpływało do 1000 kosiarzy dziennie. Poza tym koszą t[ak] zwani szabrownicy, którzy skoszone zboże wywożą do swoich gospodarstw na tereny sąsiadujących powiatów z województwa warszawskiego i białostockiego. Są to b[ardzo] poważni sprzymierzeńcy, bo oni pomagają w dużym stopniu. Łącznie z nimi dochodzimy do 20000 pracowników obcych poza swoimi, podczas gdy przewidywaliśmy ca 50 tys. Gdyby było 50 tys., byłibyśmy po żniwach. W dzisiejszym stanie sprawozdawca uważa, mimo b[ardzo] poważnych trudności, które przy dużych wysiłkach pokonano, że żniwa da się przeprowadzić siłami obecnie dysponowanymi i oświadcza, że w dniu 25.8.²⁵ wstrzymano przymusową wysyłkę robotników na tutejszy teren.

Sprawozdawca zwraca uwagę na ofiary, jakie ponoszą przyjezdni do akcji żniwnej. Pod tym względem jest b[ardzo] źle, szczególnie w powiatach północnych.

Przedstawiciel Pełnomocnika Rządu RP ob. Smolik oświadcza, że już wysłano wniosek do marszałka Polski o przysłanie 1 dywizji wojska, oraz że istotnie dzieją się gwałty i rabunki.

Pełnomocnik do akcji żniwnej: Dzisiejszą chwilę możemy nazwać epoką przełomową, są to ostatnie ofiary narodu polskiego, które niestety ale musimy ponieść. W stosunkach z Armią Czerwoną z górą zawsze się dogadamy, natomiast z dołami b[ardzo] źle. Ale to zło konieczne musimy ponieść, aby pokazać nie tylko krajowi, ale i światu, że umiemy pracować.

Sprawozdawca ubolewa, że obywatele ministrowie rozminęli się z delegacją tut[ejszego] województwa, która z ob. pułkownikiem Prawinem²⁶ na czele udała się do Warszawy, aby przedstawić postulaty gospodarcze tut[ejszego] terenu. Prelegent odczytał memoriał w sprawie akcji siewnej przez niego opracowany i przyjęty przez tut[ejszej] czynniki społeczne dla wręczenia władzom najwyższym w Warszawie przez delegację. Odpis tego memoriału sprawozdawca wręczył W. Premierowi ob. Mikołajczykowi.

Wyjaśniając poszczególne punkty memoriału prelegent zgłosił zapotrzebowanie do akcji siewnej na 1000 traktorów i 15.000 koni, lub na 50000 koni z mniejszą ilością traktorów. Zboża ozimego starczy na siew i na aprowizację, a nawet będzie zboże ozime w nadwyżce, za którą należałoby dać zboże jare do siewu. Ziemiaki jeszcze przed mrozami, tłuszcze, nabiał, warzywa. Traktory można dostać z UNR[R]²⁷. Konie od ZSRR

²⁵ 25 VIII 1945.

²⁶ Jakub Prawin (1901–1957) – członek Komunistycznej Partii Polski, Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej; w latach 1941–1943 w Armii Czerwonej, następnie zastępca dowódcy 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki ds. polityczno-wychowawczych, dyrektor departamentu w Ministerstwie Skarbu i dyrektor departamentu ds. kolejnictwa w Ministerstwie Komunikacji (1944–1945), pełnomocnik Rządu Tymczasowego przy 3. Froncie Białoruskim (26 II 1945), pełnomocnik Rządu RP na Okręg Mazurski (30 III – 15 XII 1945), szef Polskiej Misji Wojskowej w Niemczech, generał brygady (1946).

²⁷ UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration* – Administracja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy) – organizacja utworzona w 1943 r. z inicjatywy USA, Wielkiej Brytanii, ZSRR i Chin w celu niesienia pomocy państwom i obszarom w Europie i Azji dotkniętym zniszczeniami wojennymi. Fundusz operacyjny organizacji tworzyły składki państw należących do UNRRA, które w czasie

w drodze odszkodowań wojennych. Potrzebny nadto jest inny inwentarz żywy, narzędzia itd., który trzeba uzyskać w drodze kredytowej, choćby przy większym oprocentowaniu. Teren musimy koniecznie zagospodarować zaraz. Odkładanie na lata spowoduje duże straty, które będą o wiele większe, niż wysiłek dokonany w pierwszym okresie.

Wicepremier: Straty nie tylko gospodarcze, ale i polityczne, jeżeli wykażemy się nieudolnością organizacyjną.

Sprawozdawca [pełnomocnik ds. akcji żniwnej]: w dalszym ciągu oświadcza, że Okręg Mazurski powinien wydać około 71–80 tys. ton żyta w ziarnie, kartofli i zbóż jarych nie posiada, pszenicę – w małej ilości. Przewiduje się zasianie 1/3 ziemi uprawnej pod oziminy, pozostaje jednak słaba nadzieja, że plan zasiewów zdołamy wykonać, jeżeli natychmiast nie otrzymamy pomocy z zewnątrz i nie przystąpimy do pracy²⁸.

Wicepremier: Ze sprawozdania wynika, że dotychczasowe wyniki prac w polu podczas żniw są b. dobre, można powiedzieć, żeśmy wykonali żniwa w 90%, natomiast perspektywa na przyszłość przedstawia się bardzo źle.

Ob. Prezes [Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego] zwraca się o sprawozdanie kierownika Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Olsztynie z terenu powiatu.

Ob. Gutkowski²⁹ w zastępstwie nieobecnego ob. Mirskiego³⁰ wyjaśnia, że nie jest dobrze obeznany z terenem, ponieważ stale wykonuje prace biurowe, gdyż kierownik ob. Mirski jeździ po terenie. Ze statystyki prac biurowych podaje, że do 15.7 rb.³¹ na 270 gospodarstwach o przestrzeni ca 3000 ha osadzono ca 300 rodzin osiedleńczych. PUR załatwiał repatriantów.

Ob. Prezes zapytuje: 1/Ile jest gospodarstw w powiecie? 2/ Na ilu osadzono? 3/ Ile pozostaje wolnych?

Ob. Gutkowski odpowiada, że nie posiada ścisłych danych.

Wicepremier: Jak wygląda kwestia hodowli?

Odpowiada na zlecenie ob. Prezesa [J. Ptaszka – R.G.] ob. inż. Pruski³² województwa inspektor majątków państwowych. Przytacza dane cyfrowe z przejętego inwentarza

wojny nie znalazły się pod niemiecką bądź japońską okupacją. Środki z funduszu przeznaczano na pomoc w odbudowie oraz świadczenia społeczne. Polska otrzymała w ramach pomocy UNRRA środki o wartości 471 mln dolarów, Szerzej zob. P. Leszczyńska, *Działalność UNRRA w Polsce w latach 1945–1947*, [w:] *Czas wojny, czas pokoju*, t. 4: *Stany Zjednoczone Ameryki od niepodległości do współczesności*, red. Ł. Niewiński, Oświęcim 2017, s. 144–150; P. Jachowicz, *Działalność UNRRA w Polsce w latach 1945–1948*, „Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania” 1998, nr 2, s. 41–55.

²⁸ Ostatecznie udało się oziminami obsiać 61 077 tys. ha, czyli 6,9% gruntów ornych – zob. R. Gross, *Przemiany gospodarcze...*, s. 91.

²⁹ Józef Gutowski – zastępca powiatowego komisarza w Powiatowym Urzędzie Ziemskim w Olsztynie.

³⁰ Marian Mirski – członek pierwszej rolniczej grupy operacyjnej przybyłej do Olsztyna 11 III 1945 na czele z inż. Józefem Ptaszkim, od 20 III 1945 powiatowy komisarz ziemski stojący na czele Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Olsztynie.

³¹ 15 VII 1945.

³² Janusz Pruski – inż., od 1 VIII 1945 wojewódzki inspektor majątków państwowych i ośrodków wzorowych w WUZ w Olsztynie.

Armii Czerwonej, który nie jest materiałem hodowlanym. Nie mamy też punktów hodowlanych, ponieważ majątki po większej części są jeszcze w rękach sowieckich i nie zostały obsadzone. Najwięcej przejęto majątków w powiecie olsztyńskim i ostródzkim. W olsztyńskim obsadzono administratorami 31, w ostródzkim 18. Jak widać na obsadzonych majątkach można w niektórych jeszcze znaleźć trochę inwentarza martwego, natomiast z przejętym inwentarzem jest wprost katastrofalnie. Od Armii Czerwonej przejęto około 11 tys. sztuk inwentarza żywego, w tym 2833 krów³³. Koni przejęto 86 sztuk, te są wszystkie kaleki. Inwentarz żywy został rozdzielony na powiaty, najwięcej otrzymały powiaty Olsztyn i Ostróda. Na każdej bazie inwentarz zostaje zabezpieczony przez ochronę milicji lub Wojska Polskiego.

Wicepremier: Czy repatrianci otrzymali inwentarz?

Odpow[ieź]: Nie, ponieważ są trudności przetransportowania.

Wicepremier: Czy osiedleńcy przywożą ze sobą inwentarz i jaki?

Odpow[ieź] przedstawiciela PUR: Owszem, b[ardzo] mało. Krów niemal zupełnie, trochę koni, świń i kur. Część przywiezionego inwentarza rozkradziono.

Lekarz weterynaryjny ob. dr Muszkiewicz³⁴ naczelnik Wydziału Weterynaryjnego: Stan zdrowotny przejętego inwentarza jest b[ardzo] lichej. Wszędzie choroby. Krowy chore na pryszczycę lub są po pryszczycy. Stada świń są niedobitkami z ogólnych stad zakażonych pomorem, w myśl przepisów weterynaryjnych są przeznaczone na ubój. Stada różycowe w części ocalały dzięki szczepionkom przeciwróżycowym. U koni notuje się sporo wypadków świerzbu. Owce w pow. ostródzkim objęte są niemal całkowicie świerzbem zwalczanym przez prowizoryczne kąpiele.

Wicepremier: Jakie są środki lecznicze?

Odpow[ieź]: Wojsko Polskie buduje komory gazowe, z których będzie można korzystać. W komorze gazowej leczenie świerzbu u koni trwa 6–7 dni. Lekarz weterynaryjny w Węgorborku stosuje przeciw świerzbowi u koni swój preparat, który wydał b[ardzo] dobre skutki. Personel sanitarny wet[erynaryjny] jest b[ardzo] mały. Na 20 powiatach jest zaledwie 9 lekarzy wet[erynaryjnych]. Wielokrotnie zwracano się do Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych o przysłanie na ten teren lekarzy weterynaryjnych, lecz dotychczas nie ma żadnych rezultatów.

Wicepremier: Jak wygląda kwestia potrzeb aprowizacyjnych terenu województwa?

³³ Właściwy proces przejmowania majątków ziemskich na tzw. Ziemiach Odzyskanych rozpoczął się półtora miesiąca później, po podpisaniu umowy między Mikołajczykiem a sowieckim generałem Łagunowem – zob. APO, Urząd Wojewódzki w Olsztynie, 391/2124, Umowa z 8 X 1945 między zastępcą Północnej Grupy Wojsk Armii Czerwonej gen. lejtn. Fieofanem Łagunowem i wicepremierem Stanisławem Mikołajczykiem, k. 13–15.

³⁴ Henryk Muszkiewicz – lek. wet., naczelnik Wydziału Weterynaryjnego w Urzędzie Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski.

Odpow[wiedź]: Potrzeba jest wszystkiego, za wyjątkiem żyta, a w szczególności należy dostać: ziemniaki, sól, cukier, tłuszcz, naftę. Te artykuły [są] nie tylko na potrzeby miast, ale jeszcze trzeba przerzucić na wieś.

Wicepremier: Jak się odbywa dystrybucja artykułów?

Odpow[iedź]: Przez wydział i referaty aprowizacji.

Wicepremier: Jaką gra rolę spółdzielczość?

Odpow[iedź]: Dużą. Organizują się dość dobrze spółdzielnie „Społem”³⁵ i inne. W kilku miastach są czynne spółdzielnie „Społem”, rolniczo-handlowe spółdzielnie³⁶, napotykać jednak na trudności z braku środków lokomocji. Kolej nie wszędzie dochodzi, ponieważ tory w znacznej części są rozbierane i wywożone³⁷. Na 50 samochodów około 30–40% pozostaje w ruchu, brak jest materiałów pędnych.

Wicepremier: A więc poza chlebem potrzeba jest wszystkiego.

Pełn[omocnik] do akcji zniwnej: Poza [brakami] materiałowymi potrzeba jest usprawnienia organizacji w lokomocji samochodowej. Przytacza kilka przykładów złej woli lub lekceważenia obowiązków przez kierowców samochodowych.

Wicepremier: Jak się przedstawia zdrowotność i opieka nad ludnością?

Odpowiedź: Brak lekarstw i lekarzy. Panujący w Olsztynie tyfus brzuszny, którego notowania w maju i czerwcu r[oku] b[iejącego] dochodziły do 100–150 osób na raz. Źródło choroby powstało od Niemców. Są szczepionki, lecz jest brak lekarstw i aptek. Są precudowne lokale szpitalne, ale nie ma personelu lekarskiego. Paszentarn³⁸ ma piękny szpital z urządzeniami nowoczesnymi.

Wicepremier: Jak się przedstawia szkolnictwo?

³⁵ Związek Gospodarczy Spółdzielni RP „Społem” (kierowany przez działaczy Polskiej Partii Socjalistycznej) oraz Związek Rewizyjny Spółdzielni RP (kierowany przez działaczy Polskiej Partii Robotniczej) powstały w wyniku unifikacji ruchu spółdzielczego podczas zjazdu spółdzielczego (25–26 XI 1944) – zob. S. Jarecka-Kimłowska, *Z problemów spółdzielczości wiejskiej w Polsce w latach 1944–1957*, Warszawa 1977, s. 18–21.

³⁶ Na przełomie lat 1947 i 1948 spółemowskie spółdzielnie rolniczo-handlowe zostały włączone do spółdzielni „Samopomocy Chłopskiej”, podporządkowanej kontrolowanemu przez komunistów Związkowi Samopomocy Chłopskiej. Od 1948 r. na terenie gmin stały się one spółdzielniami uniwersalnymi i wszechogarniającymi – zob. R. Gross, *Związek Samopomocy Chłopskiej na olsztyńskiej wsi (1945–1948)*. Początki „polityki klasowej”, „Echa Przeszłości” 2018, t. XIX/1, s. 204–205; M. Nadolski, *Komuniści wobec chłopów w Polsce. Mity i rzeczywistość*, Warszawa 1993, s. 191–194; S. Jarecka-Kimłowska, *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944–1970 (przyczynki do genezy polityki spółdzielczej w rolnictwie)*, Warszawa 1978, s. 14.

³⁷ Na skutek zniszczeń wojennych a także zrywania i wywożenia torów kolejowych przez wojska sowieckie ich ubytek na terenie Okręgu Mazurskiego oceniano na 56,2%. Gęstość linii kolejowych zmniejszyła się na tym terenie z 94,7 km na 1000 km² w 1939 r. do 41,6 km w 1945 r. – zob. D. Łaniec, *Województwo olsztyńskie w latach 1945–1948. Studia z odbudowy pozarolniczych działów gospodarki*, Olsztyn 1978, s. 31–34; por. Z. Pietkiewicz, Z. Zienkiewicz, *Transport i łączność*, [w:] *Województwo olsztyńskie. Monografia ekonomiczno-społeczna 1945–1969*, Olsztyn 1974, s. 402; R. Hryciuk, *Gospodarka województwa olsztyńskiego w latach 1945–1984*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1985, nr 3–4, s. 380; A. Bujko, *Odbudowa komunikacji na Warmii i Mazurach w latach 1945–1950*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2016, nr 2, s. 263.

³⁸ Niejasność, tak w tekście. Być może chodzi o *Passenheim*, od 1946 r. Pasy, a dokładniej Rudziska Pasymskie z domem zdrojowym i ośrodkiem sportowym (w którym w końcu 1945 r. utworzono Mazurski Uniwersytet Ludowy). Byłaby to jednak informacja nieścisła. Trudno bowiem uznać ten obiekt za typowy szpital.

Odpowiedź: Jest w stanie organizacyjnym. W październiku w Olsztynie będzie uruchomiona szkoła nauk politycznych³⁹, w trakcie organizacji są 4 gimnazja i licea, odczuwa się duży brak nauczycieli. Szkoły powszechne już nauczają.

Wicepremier: Jak się przedstawia życie społeczne?

Odpowiedź: Poza organizacjami politycznymi i jej przybudówkami organizują się spółdzielnie, których dotychczas powstało 35.

Wicepremier: Jaki jest stan w dziale traktorów?

Odpowiada dyrektor oddziału Państwowego Przedsiębiorstwa Traktorów i Maszyn Rolniczych w Olsztynie: 35 traktorów na chodzie, w remoncie 38, razem do akcji siewnej będzie gotowych 73. Na terenie działają 11 stacji, każda obsługuje jeden powiat.

Wicepremier: Gdyby przyszły traktory, czy macie ludzi na kierowców?

Odpowiedź: Szkoli się 42, przeszkolić można jeszcze drugie tyle, razem 84. Kandydatów dobiera się spośród Polaków, o ile możliwości spośród służby folwarcznej. W warsztatach w Olsztynie pracuje 27 pracowników, w tym 6 specjalistów do traktorów.

Wicepremier: Czy nie należałoby zatroszczyć się o walkę z chwastami, które można by skosić zanim dojrzeją i złożyć na kupy kompostowe?

Odpowiedź Pełnomocnika Wojewódzkiego do akcji żniwnej: Nie możemy się tym zająć z braku ludzi i czasu. Walkę możemy stoczyć w przyszłości przez kartoflano-żytnią uprawę.

Wiceminister: Naczelnik Wydziału Organizacyjnego może złożyć nam sprawozdanie o postępie organizacji administracji ziemskiej.

Naczelnik Wydziału Ogólno-Administracyjnego ob. Zieliński⁴⁰: Okręg Mazurski obejmuje 19 powiatów⁴¹. Powiatowe urzędy ziemskie działają na zasadzie tymczasowych statutów organizacyjnych. Jesteśmy w b[ardzo] ciężkich warunkach organizacyjnych ze względu na brak środków transportowych, łączności i odpowiedniego personelu. Niektóre powiaty są słabo obsadzone. Szczegółowych danych dotyczących polityki personalnej udzieli kierownik oddziału personalnego ob. Pławski⁴².

Na życzenie wiceministra ob. Pławski oświadczył, że wszystkie powiaty są obsadzone przez komisarzy ziemskich, za wyjątkiem pow. Dąbrowski i Gierdawy⁴³. Personel urzędniczy nie jest jednak skompletowany z braku kandydatów chętnych. Przyjmowano przeważnie ludzi kierowanych przez Ministerstwo [Rolnictwa i Reform Rolnych].

³⁹ W październiku 1945 r. uruchomiono w Olsztynie Akademię Administracyjną, którą w 1946 r. przekształcono w filię Wydziału Prawno-Ekonomicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod nazwą Studium Prawno-Administracyjne. Studium to rozwiązano w 1948 r. – szerzej zob. J. Lebidzewicz, *Z dziejów pierwszej wyższej uczelni w Olsztynie 1945–1948*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1980, nr 25(2).

⁴⁰ Witold Zieliński – mgr prawa, naczelnik Wydziału Ogólno-Administracyjnego WUZ w Olsztynie.

⁴¹ Faktycznie 18 powiatów, w tym miejski w Olsztynie.

⁴² Adam Pławski – prawnik, kierownik Oddziału Personalnego w WUZ w Olsztynie.

⁴³ Ostatecznie jedynie fragmenty tych powiatów włączono do Polski. Część dawnego powiatu gierdawskiego włączono do powiatu kętrzyńskiego, a dąbrowskiego – do powiatu węgorzewskiego.

U wszystkich chęci do pracy są duże, jedynie tylko trudności materialne odstraszą i niektórzy wyjeżdżają⁴⁴. Sprawozdawca, przepraszając przy tej okazji, oświadcza, że przed paru dniami była delegacja u W. Premiera w imieniu pracowników ziemskich by przedstawić prośbę dotyczącą wypłaty diet, opieki lekarskiej i zaszeregowania do odpowiednich stanowisk. Prosi o rozpatrzenie prośby.

Wicepremier: Zapytuje, jakie są jeszcze życzenia i prośby?

Odpowiedź: Prośba o przydział wódki, jako środka na zakup inwentarza⁴⁵.

Wicepremier: Nie można uwzględnić tej prośby ze względów formalnych, bo musiałby [sprawozdawca] spróbować kupno podstępne inwentarza od Armii Czerwonej, co jest z punktu prawa niedopuszczalne.

Wicepremier: Przez kogo są zajęte majątki państwowe poza administracją państwową?

Odpow[ie]dź inż. Pruskiego: Około 5% w pow. olsztyńskim zostało przydzielone instytucjom, na razie w formie zabezpieczenia⁴⁶.

Wicepremier: Majątki można oddawać tylko kontraktem dzierżawy na rzecz [Państwowego] Funduszu Ziemi. Instrukcje przywiozą delegaci WUZ biorący udział w konferencji ministerialnej.

Wicepremier: Jak się przedstawia siła robocza w majątkach?

Odpow[ie]dź inż. Pruskiego: Brak jest ludzi. Pracują częściowo Polacy, w części Niemcy⁴⁷. Ludzie jednak pracują niechętnie, ponieważ nie mają odpowiedniego wynagrodzenia.

Wicepremier: Czy majątki są w kontakcie z wydziałami aprowizacji?

Odpowiedź: Tak, dostarczają zapasy wydz[iałom] aprowizacyjnym.

Wicepremier: W pierwszym rządzie zapasy należy dawać na zabezpieczenie robotników folwarcznych i na pokrycie własnych potrzeb majątkowych, a dopiero resztę przekazywać wydziałom aprowizacyjnym z wystawieniem rachunków na rzecz [Państwowego] Funduszu Ziemi.

Na wniosek ob. Prezesa [WUZ] składa sprawozdanie wojew[ódzki] inspektor przemysłu rolnego⁴⁸. Przemysł rolny jest w 60% zniszczony. Mamy około 98 zakładów prze-

⁴⁴ Szerzej na temat problemów kadrowych w majątkach ziemskich zob. R. Gross, *Problemy kadrowe w państwowych majątkach ziemskich na Warmii i Mazurach (czerwiec 1945 – luty 1946)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2016, nr 1, s. 91–121.

⁴⁵ Wódka pełniła wówczas rolę środka płatniczego, za który kupowano od Armii Czerwonej przejęte przez nią różne dobra, m.in. inwentarz.

⁴⁶ Majątki te pełniły funkcje aprowizacyjną dla pracowników urzędów i instytucji, jednocześnie zabezpieczano je w ten sposób przed tzw. szabrem i zniszczeniem.

⁴⁷ Niemcy w tym czasie przeważali wśród kadry robotniczej majątków ziemskich, w których byli przymusowo zatrudniani. W kwietniu 1946 r., gdy wysiedlenia ludności niemieckiej z Okręgu Mazurskiego trwały już od kilku miesięcy, Niemcy liczyli 79% ogółu pracowników fizycznych. Część z nich stanowiła polska ludność rodzima, czyli Warmiacy i Mazurzy, których początkowo nie wyodrębniano w statystykach urzędów ziemskich. Szerzej na ten temat zob. R. Gross, *Problemy kadrowe...*, s. 110–111.

⁴⁸ Prawdopodobnie Józef Stokowski, naczelnik Wydziału Rolnego i Przemysłu Rolnego w WUZ w Olsztynie.

mysłowych, z czego uruchomiono 13. Większość objął Związek Samopomocy Chłopskiej, młyny co lepsze zajmuje Armia Czerwona, gdzie nie można przeprowadzić żadnej kontroli i opisu. Ogólnie młynów jest około 150. Brak jest surowca do gorzelń. Mamy 1 cukrownię w Trebotach pow. Rastembork⁴⁹, która nie może być uruchomiona bez remontu. Mleczarnie co większe są zdemontowane. Istnieją tylko mniejsze mleczarnie, spółdzielcze również zdemontowane.

Wicepremier: Na zakończenie dziękuje za złożenie sprawozdania, z których widzi, że tragicznie wygląda na tutejszym terenie kwestia zagospodarowania i zasiedlenia. Niestety wszystkich trudności nie da się razem zażegnać, trzeba stopniowo i wytrwale je pokonywać. Szybkie zagospodarowanie terenu województwa staje się koniecznością, tak pod względem gospodarczym, jak i politycznym. Ta praca wymaga dużego samozaparcia się pracowników i pionierów tutejszych. Muszą oni podchodzić do niej ideowo, a nie materialnie. Sytuacja materialna pracowników państwowych jest bardzo ciężka, a zwłaszcza na tutejszym terenie, bowiem pensja dzisiejsza nie przedstawia żadnej wartości realnej. Okres ten jednak należy uważać za przejściowy. Państwo docenia ofiarę pracowników państwowych i tego nigdy nie zapomni. Niewątpliwie sprawa ta będzie niedługo rozwiązana przez Rząd, który przyjdzie swoim pracownikom z pomocą.

Sprawy tutejsze są bardzo ważne i będą wymagać troski Rządu. Z tej przyczyny ob. wicepremier zapowiada swoje częstsze wizyty na tutejszym terenie.

Po tym oświadczeniu ob. prezes [WUZ] dziękuje ob. wicepremierowi za przyjazd – [po czym] konferencję zamknął.

Protokołował

W. Grefkowicz⁵⁰ Kierownik Oddz[iału]

okrągła pieczęć⁵¹

Prezes

Woj[ewódzkiego] Urzędu Ziemskiego

nieczytelny podpis

/inż. J. Ptaszek/

Źródło: Archiwum Akt Nowych, zespół: Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, sygn. 162/99, k. 1–7, maszynopis, oryginał

⁴⁹ Faktycznie cukrownia istniała w Kętrzynie (do 1946 r. Rastembork, niem. *Rastenburg*). Druga z istniejących w tej części Prus Wschodnich, którą włączono do Polski była cukrownia w Prabutach – zob. D.J. Tilgner, *Przemysł rolny i żywnościowy Pomorza Wschodniego*, [w:] *Stan i potrzeby gospodarcze Pomorza Wschodniego. Referaty, dyskusja i rezolucje konferencji naukowej Instytutu Bałtyckiego w Bydgoszczy 12–13 XII 1946*, Gdańsk–Bydgoszcz–Szczecin 1947, s. 57; R. Gross, *Przemiany gospodarcze...*, s. 95–96.

⁵⁰ Władysław Grefkowicz – kierownik Oddziału Organizacyjnego w WUZ w Olsztynie.

⁵¹ Pieczęć odbita czerwonym tuszem z napisem: Wojewódzki Urząd Ziemski w Olsztynie.

Bibliografia**Źródła archiwalne**

Archiwum Akt Nowych w Warszawie: Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych

Archiwum Państwowe w Olsztynie, Urząd Wojewódzki w Olsztynie: Wojewódzki Urząd Ziemski w Olsztynie

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku: Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie

Źródła drukowane

Dekret z 30 III 1945 o utworzeniu Państwowego Przedsiębiorstwa Traktorów i Maszyn Rolniczych, Dz.U. z 1945 r., nr 11, poz. 60.

Rozporządzenie Rady Ministrów z 29 V 1946 w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziemi Odzyskanych, Dz.U. z 1946 r., nr 28, poz. 177.

Tilgner D.J., *Przemysł rolny i żywnościowy Pomorza Wschodniego*, [w:] *Stan i potrzeby gospodarcze Pomorza Wschodniego. Referaty, dyskusja i rezolucje konferencji naukowej Instytutu Bałtyckiego w Bydgoszczy 12–13 XII 1946*, Gdańsk–Bydgoszcz–Szczecin 1947.

Prasa

„Dziennik Ludowy” 1945

„Głos Wielkopolski” 1945

„Wiadomości Mazurskie” 1945

Opracowania

Banasiak S., *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1947*, Poznań 1963.

Bujko A., *Odbudowa komunikacji na Warmii i Mazurach w latach 1945–1950*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2016, nr 2.

Cimek H., *Elity Polskiego Stronnictwa Ludowego (sierpień 1945 r. – październik 1947 r.)*, „Zeszyty Wiejskie” 2015, t. 21.

Fajkowski J., *Ruch ludowy na Mazurach i Warmii 1945–1947*, Warszawa 1968.

Gieszczyński W., *Państwowy Urząd Repatriacyjny w osadnictwie na Warmii i Mazurach (1945–1950)*, Olsztyn 1999.

Gross R., *Okręg Mazurski w świetle materiałów Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego w Olsztynie (marzec–maj 1945)*, „Echa Przeszłości” 2016, t. XVII.

Gross R., *Problemy kadrowe w państwowych majątkach ziemskich na Warmii i Mazurach (czerwiec 1945 – luty 1946)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2016, nr 1.

Gross R., *Przemiany gospodarcze wsi na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2019.

- Gross R., *Związek Samopomocy Chłopskiej na olsztyńskiej wsi (1945–1948). Początki „polityki klasowej”*, „Echa Przeszości” 2018, t. XIX/1
- Hryciuk R., *Gospodarka województwa olsztyńskiego w latach 1945–1984*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1985, nr 3–4.
- Jachowicz P., *Działalność UNRRA w Polsce w latach 1945–1948*, „Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania” 1998, nr 2.
- Jarecka-Kimłowska S., *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944–1970 (przyczynek do genezy polityki spółdzielczej w rolnictwie)*, Warszawa 1978.
- Jarecka-Kimłowska S., *Z problemów spółdzielczości wiejskiej w Polsce w latach 1944–1957*, Warszawa 1977.
- Lato S., Stankiewicz W., *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969.
- Lebiedzewicz J., *Z dziejów pierwszej wyższej uczelni w Olsztynie 1945–1948*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1980, nr 25(2).
- Leszczyńska P., *Działalność UNRRA w Polsce w latach 1945–1947*, [w:] *Czas wojny, czas pokoju*, t. 4: *Stany Zjednoczone Ameryki od niepodległości do współczesności*, red. Ł. Niewiński, Oświęcim 2017.
- Łaniec D., *Województwo olsztyńskie w latach 1945–1948. Studia z odbudowy pozarolniczych działów gospodarki*, Olsztyn 1978.
- Łukaszewicz B., *Polskie Stronnictwo Ludowe na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947*, Olsztyn 1991.
- Nadolski M., *Komuniści wobec chłopów w Polsce. Mity i rzeczywistość*, Warszawa 1993.
- Pietkiewicz Z., Zienkiewicz Z., *Transport i łączność*, [w:] *Województwo olsztyńskie. Monografia ekonomiczno-społeczna 1945–1969*, Olsztyn 1974.
- Warot P.P., *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie. Struktury – kadry – działalność*, Białystok–Warszawa 2021.
- Wojnowski E., *Warmia i Mazury w latach 1945–1947. Kształtowanie się stosunków politycznych*, Olsztyn 1968.

Records of Stanisław Mikołajczyk's visit to Olsztyn on 23 August 1945 in the archives of the Provincial Land Office

Summary: In late August 1945, Stanisław Mikołajczyk, Deputy Prime Minister and Minister of Agriculture and Agricultural Reform in the Provisional Government of National Unity, toured Poland to learn about the economic performance of the agricultural sector and establish regional committees of the Polish People's Party (PSL). In Olsztyn, Mikołajczyk participated in a conference dedicated to the region's social and economic problems. Detailed information about the political discussions held in the narrow group of activists affiliated with Mikołajczyk's party has not survived to this date, but the conference report provides valuable insights about the most pressing problems in the region.

Keywords: Stanisław Mikołajczyk, Polish People's Party, Provincial Land Office, agriculture

Der Besuch von Stanisław Mikołajczyk in Olsztyn am 23. August 1945 im Lichte der Dokumente des Woiwodschaftsamtes für Landentwicklung

Zusammenfassung: Ende August 1945 unternahm Stanisław Mikołajczyk, stellvertretender Ministerpräsident und Minister für Landwirtschaft und Agrarreform in der Übergangsregierung der Nationalen Einheit, eine Reise durch Polen, um sich über die wirtschaftliche Situation in der Landwirtschaft zu informieren und die Strukturen der Polnischen Volkspartei (PSL) aufzubauen. Er besuchte u.a. Olsztyn, wo er an einer Konferenz über die sozioökonomischen Probleme der Region teilnahm. Obwohl keine detaillierten Informationen über die politischen Gespräche im engen Kreis der Mikołajczyk-Partei überliefert sind, liefert der Konferenzbericht wertvolle Informationen über die wichtigsten Probleme der Region.

Schlüsselwörter: Stanisław Mikołajczyk, Polnische Volkspartei, Olsztyn, Woiwodschaftsamt für Landentwicklung, Agrarwirtschaft

Wizyta Stanisława Mikołajczyka w Olsztynie 23 sierpnia 1945 roku w świetle dokumentów Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego

Streszczenie: Pod koniec sierpnia 1945 r. Stanisław Mikołajczyk, wicepremier i minister rolnictwa i reform rolnych w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej, odbył podróż po Polsce, której celem było zapoznanie się z sytuacją gospodarczą w rolnictwie oraz budowa struktur Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL). Odwiedził m.in. Olsztyn, gdzie uczestniczył w konferencji dotyczącej problemów społeczno-gospodarczych regionu. Choć nie zachowały się szczegółowe informacje o rozmowach politycznych toczonych w wąskim gronie ludowców związanych ze stronnictwem Mikołajczyka, sprawozdanie z konferencji dostarcza cennych informacji o najważniejszych problemach regionu.

Słowa kluczowe: Stanisław Mikołajczyk, Polskie Stronnictwo Ludowe, Olsztyn, Wojewódzki Urząd Ziemiański, gospodarka rolna

Z dziejów nauki na Warmii i Mazurach

From the History of Science in Warmia and Mazury

Aus der Wissenschaftsgeschichte in Ermland und Masuren

Słowo od redaktora naczelnego prof. Norberta Kasparka

Wraz z numerem XXV/2 „Ech Przeszłości” otwieramy stały dział „Z dziejów nauki na Warmii i Mazurach”. Jest to obszar historii mocno zaniedbany, uprawiany często z racji rocznic – wówczas z hagiograficznym przesłaniem. Naszym celem jest udostępnianie łam czasopisma do zaprezentowania jak najpełniejszego swoistego portretu i dziejów nauki. Głównym motywem powstania działu była konieczność spojrzenia na przeszłość nauki (zwłaszcza po 1945 r.) w ujęciu interdyscyplinarnym.

Chcemy przedstawiać wielowątkowość życia naukowego, postaci, problemów i „zakrętów” w nauce. Nie może zabraknąć refleksji o stanie nauki w Olsztynie na tle kraju. Pragniemy także podkreślić wieloletnią tradycję uniwersytecką w Olsztynie, zapoczątkowaną przecież już w latach 50. XX w. Historia nauki może też zostać ukazana w biogramach uczonych – naszych mistrzów i nauczycieli, dlatego pierwszym artykułem w tym dziale jest tekst *Wybrane biografie zasłużonych nauczycieli – profesorów tworzących Wyższą Szkołę Rolniczą w Olsztynie* autorstwa Barbary Dąbkowskiej-Sówki.

W związku z szerokim spektrum zagadnień zachęcamy historyków, filozofów, historyków sztuki, literaturoznawców, filologów, historyków wychowania, archiwistów, socjologów, miłośników historii oraz osoby związane nie tylko z humanistycznym nurtem nauki do nadsyłania tekstów.

Barbara Dąbkowska-Sówka

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID <https://orcid.org/0009-0007-7837-4079>

Wybrane biografie zasłużonych nauczycieli – profesorów tworzących Wyższą Szkołę Rolniczą w Olsztynie

Wstęp

Halina Karnicka, Dominik Wanic, Wiktor Wawrzyczek, Janina Wengris to profesorowie ściśle związani z powstaniem Wyższej Szkoły Rolniczej (WSR) w Olsztynie w 1950 r., przemianowanej w 1972 r. w Akademię Rolniczo-Techniczną (ART), która w 1999 r. weszła w skład nowo utworzonego Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego (UWM). Działalność wspomnianych wcześniej nauczycieli miała ogromny wpływ na dzisiejsze funkcjonowanie uczelni. Z tego względu autorka pragnie przybliżyć postaci profesorów – pionierów, którzy przyjechali w 1950 r. z Cieszyna do Olsztyna, utworzyli tu szkołę wyższą, której tak bardzo brakowało w tamtym czasie na terenach tzw. Ziemi Odzyskanych. Przez swój trud i poświęcenie, często kosztem wielu wyrzeczeń, zapisali się na kartach historii Olsztyna i w annałach UWM.

W niniejszym artykule przedstawiono sylwetki czterech osób: prof. Haliny Karnickiej, prof. Dominika Wanica, prof. Wiktora Wawrzyczka i prof. Janiny Wengris. Do opracowania biogramów profesorów wykorzystano materiały kadrowe zgromadzone w zespole ART w Archiwum UWM w Olsztynie.

Wyższe uczelnie w powojennym Olsztynie

Po zakończeniu II wojny światowej dzisiejsze tereny województwa warmińsko-mazurskiego zostały włączone do Polski. Olsztyn był bardzo zniszczony w styczniu 1945 r. przez wojska Armii Czerwonej. Na nową powojenną rzeczywistość miasta wpływ miała

migracja ludności – część Warmiaków i Mazurów wyjechała do Niemiec, a z Kresów przybywali nowi mieszkańcy. To był trudny czas dla szkolnictwa, szczególnie wyższego, dlatego że Olsztyn nigdy nie miał tradycji akademickiej. Brakowało ludzi z wyższym wykształceniem i szkoły, która kształciłaby studentów. We wrześniu 1945 r. powstała Akademia Administracyjna. W memoriale w sprawie założenia wyższej uczelni zapisano: „Różne czynniki zrodziły myśl powołania w Olsztynie uczelni wyższego typu o specjalnym przeznaczeniu, mianowicie przygotowanie wykształconych wielostronnie pracowników dla administracji państwowej, samorządowej”¹. Jej rektorem został Tadeusz Hilarowicz z Łodzi. Po roku istnienia akademię przekształcono w Wyższą Szkołę Prawno-Ekonomiczną, a później w filię Wydziału Prawno-Ekonomicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod nazwą Studium Prawno-Administracyjne². Niestety z powodu braku obsady profesorskiej i bazy lokalowej szkoła przestała istnieć. Władzom cały czas bardzo zależało, żeby w Olsztynie została utworzona uczelnia wyższa. Ministerstwo zdecydowało, że będzie to uczelnia rolnicza, dlatego też w maju 1950 r. podjęło decyzję o zlikwidowaniu dwóch dobrze działających uczelni rolniczych: Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego (WSGW) w Cieszyńsku i Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego (WSGW) w Łodzi i przeniesieniu nauczania do Olsztyna, gdzie powstała WSR³. Pierwszym rektorem, a zarazem organizatorem całego przedsięwzięcia przeprowadzki został prof. Marian Gotowiec z Cieszyńska.

W tym miejscu warto krótko wspomnieć o historii tych dwóch uczelni, zwłaszcza dotyczącej powstania cieszyńskiej WSGW. Rozpoczęła ona działalność w roku 1919. Polska po odzyskaniu niepodległości była bardzo zróżnicowana gospodarczo na skutek 123 lat rozbiorów. Najlepiej gospodarczo radziły sobie ziemie dawnego zaboru pruskiego i to właśnie w Poznaniu zrodził się pomysł, żeby założyć uczelnię, która w krótkim czasie wyszkoli rolników – praktyków. Nowo utworzona Akademia Rolnicza w Poznaniu z siedzibą w Bydgoszczy nie mogła się w pełni zorganizować z powodu ciągłych trudności lokalowych. Szukano innego miasta do rozwoju. Dobre warunki zaproponowało miasto Cieszyń, gdzie szkoła dostała budynki po dawnych koszarach austriackich. Uczelnia w tym mieście rozpoczęła swoją działalność w 1922 r., a 16 listopada 1927 r. roku nadano jej status szkoły wyższej, dzięki czemu zyskała większą renomę. Oficjalna jej nazwa brzmiała: Państwowa Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszyńsku. Studia w niej trwały trzy lata, a absolwenci uzyskiwali tytuł dyplomowanego rolnika lub świadectwo ukończenia szkoły⁴. Uczelnia bardzo szybko się rozwijała, nauczanie prowa-

¹ Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie (dalej: AUWM), Akademia Administracyjna 1/1, s. 25.

² *Olsztyn 1945–2005. Kultura i nauka*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2006, s. 746.

³ J. Kozdroń, A. Sołoma, A. Wójcicka, *Kortowo w 45-lecie. Z dziejów Akademii Rolniczo-Technicznej im. Michała Oczapowskiego w Olsztynie. Daty, fakty wydarzenia*, Olsztyn 1995, s.10.

⁴ J. Garbula, *Mikrohistoria Kortowa. Konteksty – refleksje – narracje*, Olsztyn 2012, s. 92.

dzono na bardzo wysokim poziomie, a do Cieszyna przyjeżdżali ludzie z całego kraju, nawet z najdalszych rejonów. Po wybuchu II wojny światowej placówka ta została zamknięta przez Niemców, pracownie zdewastowano, a majątek rozgrabiono. W 1945 r. do Cieszyna przyjechali profesorowie, którzy przeżyli wojnę i od razu uruchomili uczelnię jako WSGW. Przez pięć lat kadra nauczycieli akademickich organizowała szkołę praktycznie od nowa, jednak decyzją ministerstwa nastąpiła likwidacja uczelni i przeniesienie kształcenia do Olsztyna, wraz ze znaczną liczbą profesorów i studentów.

Znacznie krótszą historię istnienia posiada WSGW w Łodzi. Uczelnia powstała w 1945 r., dość szybko się zorganizowała, ale niestety z powodu ciągłych braków lokalowych i powstania w mieście w tym samym czasie trzech innych uczelni wyższych (Uniwersytetu Łódzkiego, Politechniki Łódzkiej i Wyższej Szkoły Handlowej) nie miała aż takich szans na rozwinięcie⁵. Nastąpiło jej przeniesienie do Olsztyna wraz z niewielką kadrą profesorską i ze studentami.

WSR w Olsztynie dostała do dyspozycji teren Kortowa, gdzie wcześniej działał Zakład Leczniczo-Opiekuńczy dla Psychicznie Chorych. Teren na skutek działań wojennych był bardzo zniszczony i zaniedbany. Nowo przybyła kadra profesorska wraz ze studentami podjęła trud zorganizowania uczelni w tej części Olsztyna. Na początku trzeba było odgruzować teren, a następnie wybudować nowe obiekty. Kolejnym ważnym zadaniem było wyposażenie katedr w odpowiednie sprzęty, aby studenci mogli nie tylko uczyć się teorii, ale zdobywać praktykę, co stanowiło ogromne wyzywanie. Profesorowie pracowali ramię w ramię razem ze studentami. Ludzi ci włożyli ogrom pracy, trudu, pomysłowości, wysiłku, aby stworzyć bardzo dobrze prosperującą uczelnię.

Halina Karnicka

Halina Karnicka⁶ (z domu Felsz) urodziła się 15 maja 1908 r. w Piotrkowie Trybunalskim. Jej rodzicami byli Stanisław i Stella z domu Kelus. Matka zajmowała się gospodarstwem domowym, a ojciec był inżynierem technologiem kolejowym. Halina miała brata Jerzego i siostrę Marię. W 1919 r. rozpoczęła naukę w Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczym im. Anieli Wereckiej w Warszawie, a 5 czerwca 1926 r. uzyskała świadectwo dojrzałości. Następnie podjęła studia na Wydziale Ogrodniczym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Odbyła studia specjalistyczne w grupie sadowniczej, które ukończyła, pisząc pracę dyplomową *Mikroflora owoców i warzyw w okresie wegetacyjnym i zupełnej dojrzałości*. Złożyła egzamin końcowy 14 grudnia 1932 r. z wynikiem celującym i przyznano jej tytuł inżyniera. Jeszcze przed obroną, bo

⁵ D. Kasperek, *Zespół Akt Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Łodzi (1945–1950) w zasobie Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*, „Echa Przeszłości” 2009, t. X, s. 410.

⁶ AUWM, Zespół ART, Kadry, sygn. 445/40, Halina Karnicka.

już w lipcu 1932 r., została asystentką w Zakładzie Mikrobiologii Gleby w Państwowym Instytucie Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach. Pracowała nad określeniem metod bakteriologicznych, pomagała w prowadzeniu doświadczeń nad szczepionkami roślin motylkowatych oraz prowadziła samodzielną pracę nad mikrobiologicznym rozkładem celulozy. Rezultaty tych badań opisała w pracy *Rozkład celulozy w kwaśnych glebach Sobieszyna*, która została ogłoszona drukiem w 1934 r. w „Pamiętnikach Puławskich”. W puławskim instytucie współpracowała z Feliksem Karnickim w zakresie mikrobiologii mleczarskiej, którego poślubiła 4 kwietnia 1934 r. w Warszawie. Karnicki był już w tamtym czasie wybitnym specjalistą w zakresie mikrobiologii i technologii mleczarstwa. Odbył staż w Szwajcarii, a po powrocie do kraju pracował jako wykładowca w PWSGW w Cieszynie. Był również współtwórcą i kierownikiem Doświadczalnej Stacji Serowarstwa w Bażanowicach. Po ślubie Halina Karnicka przeniosła się do Cieszyna, gdzie włączyła się czynnie w badania męża z zakresu mikrobiologii mleczarskiej.

Od 1 września 1935 r. do 31 października 1936 r. pracowała w charakterze asystentki – wolontariuszki w Śląskiej Stacji Ochrony Roślin w Cieszynie, gdzie brała udział w pracach z dziedziny oceny nasion, ochrony roślin, zwłaszcza chorób roślin oraz produkcji roślinnej. Od 7 grudnia 1938 r. do 1 września 1939 r. była nauczycielką biologii w Gimnazjum i Liceum Żeńskim w Cieszynie.

W sierpniu 1939 r. Feliks Karnicki jako oficer rezerwy został powołany do wojska. Po 17 września został wzięty do niewoli sowieckiej i przebywał w obozie w Starobielsku, zamordowano go w Charkowie wiosną 1940 r. Halina Karnicka została zmuszona przez władze niemieckie do opuszczenia Cieszyna. Z trzyletnią córką Hanną (ur. 24 lutego 1937 r.) wyjechała z Cieszyna, będąc w zaawansowanej ciąży. Schronienie znalazła w swoich rodzinnych stronach. Przyjechała do Chybic (woj. kieleckie), gdzie jej brat prowadził mleczarnię. 29 stycznia 1940 r. urodziła syna Zbigniewa. Od 1 maja 1940 r. do 5 stycznia 1945 r. była kierownikiem technicznym mleczarni i serowarni w Chybicach. Do jej obowiązków należało samodzielne prowadzenie wyrobu serów twardych, jak również wyrób masła. W tym czasie współpracowała z Armią Krajową.

Po zakończeniu wojny w maju 1945 r. wróciła do Cieszyna i zaczęła pracę jako asystent w WSGW. Rok później, 28 maja 1946 r., dostała nominację na nauczyciela w tejsze szkole. Była niezastąpioną specjalistką w swoim fachu, dlatego też w 1946 r. została mianowana profesorem nadzwyczajnym mikrobiologii na Wydziale Mleczarskim WSGW. Od podstaw zorganizowała pracownię mikrobiologii, gdzie studenci mieli możliwość odrabiać pełny program ćwiczeń. Jednocześnie za zgodą ministerstwa od 1 listopada 1946 r. została kierownikiem Pracowni Kultur Czystych Bakterii Mleczarskich Centrali Spółdzielni Mleczarsko-Jajczarskiej w Warszawie, gdzie produkowane szczepionki do wyrobu masła i twarogów wysyłane były do wszystkich zakładów mleczarskich w kraju. Pracowania była jedynym w Polsce laboratorium bakteriologicz-

nym, które dostarczało do wszystkich mleczarni odpowiednie szczepionki czystych kultur mleczarskich. Razem z Józefem Budślawskim, Tomaszem Działą utworzyła Wydział Mleczarski w Cieszynie.

Zgodnie z uchwałą ministerstwa o weryfikacji wykształcenia 20 października 1948 r. została mianowana magistrem nauk ogrodniczych SGGW. W 1948 r. otrzymała zgodę na wyjazd na specjalne studia z zakresu mikrobiologii mleczarskiej do Szwajcarii do Liebefeld-Bern, gdzie przed wojną przebywał jej mąż. Wyjazd trwał od 1 października 1948 r. do 16 stycznia 1949 r. Pracowała tam jako asystent w Instytucie Bakteriologii Mleczarskiej.

Po przeniesieniu uczelni cieszyńskiej Halina Karnicka przybyła z dziećmi do Olsztyna. 29 października 1950 r. została mianowana profesorem nadzwyczajnym na Wydziale Mleczarskim WSR w Olsztynie. W latach 1950–1955 była prodziekanem Wydziału Mleczarskiego. Poświęciła czas i pracę na zorganizowanie Zakładu Mikrobiologii Mleczarskiej i Rolnej. Powołano ją na członka Komisji Dyscyplinarnej pracowników nauki przy WSR 29 stycznia 1957 r. Ponownie pełniła funkcję prodziekana Wydziału Mleczarskiego od 26 maja 1965 r. aż do momentu przejścia na emeryturę. Od 1962 r. była członkiem Rady Naukowej Instytutu Biologii Stosowanej WSR. Od 1 września, w związku z reorganizacją uczelni, otrzymała etat profesora w Instytucie Żywności na Wydziale Technologii Mleczarskiej i Żywności. 10 września 1970 r. została powołana na stanowisko wicedyrektora ds. dydaktycznych Instytutu Inżynierii i Biotechnologii Żywności na Wydziale Technologii Mleczarskiej. 1 października 1973 r. zakończyła pracę na ART i przeszła na emeryturę.

Halina Karnicka była niezwykle pracowitą osobą. Wymagała wiele od studentów, ale również i od siebie. Młodzież bardzo ją ceniła. Jako sumienna, systematyczna i dokładna osoba wiedzę potrafiła wykorzystać w praktyce. Była wspaniałym pedagogiem i wykładownicą. Dzięki ogromnej wiedzy i swojemu zaangażowaniu przyczyniła się do rozwoju uczelni, a także do rozwoju mleczarstwa w Polsce. Przez cały czas pracy pozostała bezpartyjna.

W okresie powojennym wydała dwie prace męża: *Kursy mleczarskie korespondencyjne im. Staszica* i *Jak otrzymać dobre mleko*. Pisała artykuły do fachowej prasy mleczarskiej.

Za swoją pracę odznaczona wieloma medalami: X-lecia PRL (1954), Złotym Krzyżem Zasługi (1956), Honorową Odznaką WSR (1960), Srebrną Odznaką „Zasłużonym dla Warmii i Mazur” (1960), Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1964), Złotą Odznaką „Zasłużonym dla Warmii i Mazur” (1969).

Jej mąż – Feliks Karnicki, zamordowany w Charkowie wiosną 1940 r., jest upamiętniony w Alei Ofiar Katyńskich w Kortowie. Halina Karnicka zmarła 20 grudnia 1999 r. w wieku 91 lat w Gdyni i tam spoczywa na Cmentarzu Witomińskim.

Dominik Wanic

Dominik Wanic⁷ urodził się 1 sierpnia 1904r. w Starej Wsi w ówczesnym (do 1939 r.) woj. lwowskim (ob. podkarpackie). Jego rodzice Franciszek i Katarzyna z domu Antoń prowadzili kilkuhektarowe gospodarstwo. Był najmłodszym z bardzo licznego rodzeństwa, od wczesnych lat pomagał w gospodarstwie. Egzamin dojrzałości w Państwowym Gimnazjum w Brzozowie zdał 17 czerwca 1925 r., a następnie dostał się na Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Mimo ciężkiej sytuacji materialnej udało mu się ukończyć studia – tytuł magistra filozofii w zakresie botaniki uzyskał w 1930 r.

Tuż po ukończeniu studiów 1 marca 1930 r. przeniósł się do Cieszyna, gdzie objął stanowisko asystenta botaniki, ogrodnictwa, pszczelnictwa oraz wyrobu win owocowych i miodów syconych przy Katedrze Botaniki, Ogrodnictwa i Pszczelarstwa PWSGW. Trzy lata później 28 czerwca 1933r. na podstawie pracy *Biologia cieszyńianki* uzyskał stopień doktora filozofii w zakresie botaniki na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Jego promotorem był prof. Władysław Szafer. Na WSGW w Cieszynie przez długi czas pełnił funkcję asystenta prof. Tomkiewicza, a po jego odejściu na emeryturę w 1938 r. został profesorem kontraktowym ogrodnictwa, pszczelarstwa i botaniki.

Wanic przez cały czas się doksztalał i zdobywał różne uprawnienia. W 1935 r. w Śląskiej Izbie Rolniczej w Katowicach zdał specjalny egzamin i uzyskał tytuł ogrodnika, później także dyplom nauczyciela uprawiający do nauczania botaniki i zoologii w szkołach rolniczych (16 kwietnia 1937 r.). Opracowywał pracę habilitacyjną na temat rozwoju sadownictwa Śląska Cieszyńskiego, niestety zaginęła ona podczas wojny. Wanic przez cały czas pracy w Cieszynie udzielał się społecznie, pomagał zakładać sady, pasieki, należał do kilku towarzystw ogrodniczych i pszczelarskich.

Pod koniec roku szkolnego 1938/1939 przeprowadził się do Czernichowa pod Krakowem, gdzie miał objąć posadę nauczyciela od 1 września 1939 r. Tu zastała go II wojna światowa. Dyrektor tamtejszego liceum zarządził ewakuację szkoły w rejon Sandomierza. Po trzytygodniowej ewakuacji większość pracowników, w tym D. Wanic, wróciła do Czernichowa. Przez kilka miesięcy pracował przy szkole jako ogrodnik i prowadził pasiekę. Z dniem 1 sierpnia 1940 r. władze niemieckie wyraziły zgodę na otwarcie szkoły, powołując Państwową Wyższą Szkołę Rolniczą (*Staatliche Landbauschule*)⁸. Wanic pracował jako nauczyciel w tejże szkole do 18 stycznia 1945 r. Podczas trudnego czasu wojennego starał się uchronić młodzież przed wywiezieniem na roboty przymusowe. Razem z innym nauczycielami szkoły prowadził wykłady w ramach tajnego nauczania, aby

⁷ AUWM Zespół ART, Kadry, sygn. 445/36, Dominik Wanic.

⁸ S. Samoliński, *Szkoła Rolnicza w Czernichowie k. Krakowa w okresie II wojny światowej (1939–1945)*, Warszawa 2006, s. 40.

młodzież nie zaprzestała kształcenia. Po wojnie na własną prośbę przeniósł się na stanowisko nauczyciela do wznowionej po wojnie WSGW w Cieszynie, gdzie 1 października 1945 r. rozpoczął pracę. Z wielkim entuzjazmem zaangażował się w odtworzenie struktury szkoły. W 1950 r. zdecydował się na przeprowadzkę do odległego Olsztyna i od razu przystąpił czynnie do organizowania WSR. Założył Katedrę Ogrodnictwa, w skład której wchodziły dwa zakłady: Ogrodnictwa i Pszczelarstwa. Katedrę budował od podstaw, starał się stworzyć jak najlepsze warunki do prowadzenia zajęć dydaktycznych, prac badawczo-naukowych oraz rozwoju młodej kadry. Zorganizował ogród szkolny w Kortowie z doświadczalnymi plantacjami krzewów owocowych, a dla Zakładu Pszczelarstwa – doświadczalną pasiekę.

Od początku powstania WSR rozwinęła się jego kariera zarówno naukowa jak i administracyjna – 1 października 1950 r. został profesorem nadzwyczajnym ogrodnictwa. W latach 1952–1953 pełnił funkcję prodziekana Wydziału Rolniczego, w latach 1955–1964 – prorektorem ds. dydaktyczno-wychowawczych, a od 1964 r. – prorektorem ds. rolniczych Zakładów Doświadczalnych (RZD) i Ośrodka Postępu Technicznego. Tytuł profesora zwyczajnego uzyskał 14 marca 1969 r.

Zainteresowania Dominika Wanica skupiały się wokół sadownictwa i pszczelarstwa. Naukowiec posiadał umiejętność łączenia pracy badawczej z potrzebami praktyki, współpracował z ludźmi z terenu. Po przyjeździe do Olsztyna zainteresował się specyfiką terenu Warmii i Mazur, gdzie przed wojną produkcja ogrodnicza była słabo rozwinięta, a przez wojnę zniszczona. Wanic jeździł w teren, badał warunki przyrodnicze, wskazywał na drzewa owocowe i krzewy mające dobre warunki rozwoju w regionie. Rezultatem tego były różne publikacje, np. *Sadownictwo województwa olsztyńskiego*. Opracowywał dokumentację na zadrzewienie ferm drobiu, na zakładanie szkółek drzew oraz krzewów owocowych. Prowadził liczne kursy dokształcające terenowe dla ogrodników i pszczelarzy. Wiele pracy wkładał w popularyzację sadów i pomagał w ich zakładaniu, szczególnie w spółdzielniach produkcyjnych. W latach 1950–1956 jako członek Komisji Wojewódzkiej Rady Narodowej brał udział w projektowaniu i zakładaniu sadów w ok. 115 spółdzielniach produkcyjnych na Warmii i Mazurach. Z jego inicjatywy założono sady doświadczalne w RZD Pozorty i RZD Bałcyny. Od 1950 r. współpracował z tzw. kołami miczurinowskimi Samopomocy Chłopskiej skupiającymi rolników. Organizował dla nich spotkania z naukowcami, kursy i różne szkolenia.

Dominik Wanic był członkiem wielu towarzystw: Towarzystwa Przyrodników im. Mikołaja Kopernika, Polskiego Towarzystwa Botanicznego, a także komisji: Komisji Pszczelarstwa PAN, Rady Naukowej Instytutu Sadownictwa w Skierniewicach. W latach 1958–1961 pełnił funkcję radnego i członkiem Komisji Rolnej Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie. Brał udział w pracy kulturalno-oświatowej na terenie województwa, będąc od 1962 r. prezesem Wojewódzkiego Zarządu Towarzystwa Wiedzy Powszechnej

w Olsztynie, a od stycznia 1965 r. – członkiem Prezydium Zarządu Głównego tegoż towarzystwa w Warszawie.

Stał się jednym z najpopularniejszych profesorów na olsztyńskiej uczelni. Ten dobry wykładowca i pedagog wolne chwile poświęcał wychowaniu młodzieży. Cieszył się jej dużym zaufaniem, chociaż był surowy w obyczajach. Jednym z jego pomysłów było zakratowanie okien na parterze w jedynym damskim akademiku nr 3. Studentki podczas juwenaliów w 1959 r., nawiązując do tego wydarzenia, założyły „zakon siostr Wanicjanek”⁹.

Posiadał duży zmysł organizacyjny i zdolności dydaktyczne. W pracy był bardzo uczynny i pomocny, ceniony wysoko przez władze uczelni zawsze uzyskiwał wysoką ocenę swojej pracy przez rektora WSR, cieszył się sympatią kolegów. Wiele działał w sprawie podniesienia poziomu dydaktyki. Dbał o rozwój naukowy pracowników katedry, o czym świadczą doktoraty jego asystentów. Przez cały czas swojej pracy pozostał bezpartyjny.

Za liczne zasługi otrzymał szereg odznaczeń państwowych i społecznych: Medal X-lecia Polski Ludowej (1955), Złoty Krzyż Zasługi (1956), Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (1960), Honorową Odznakę Wyższej Szkoły Rolniczej (1960), Złotą Odznakę „Zasłużony dla Warmii i Mazur” (1960), Odznakę Zrzeszenia Studentów Polski (1961), Złotą Odznakę Honorową Zasłużony Popularyzator Wiedzy TWP (1964), Odznakę 1000-lecia Państwa Polskiego (1965), Zasłużony Działacz Kultury (1967), Zasłużony Nauczyciel PRL (1967).

Dominik Wanic był autorem licznych publikacji. Z najważniejszych należy zaliczyć: podręcznik *Sadownictwo* dla techników ogrodniczych, broszury: *Sadownictwo*, *Borowik szlachetny*, monografię *Sadownictwo województwa olsztyńskiego*. Został również współautorem opracowań podręcznikowych *Pomologia* oraz *Poradnik dla rolników ziem północno-wschodnich*. Jego dorobek liczy 17 pozycji naukowych, 24 pozycje naukowo-usługowe, 53 pozycje popularnonaukowe i 5 podręczników.

18 listopada 1930 r. wziął ślub w Strachocinie z Celestyną Prydą, urodzoną 20 grudnia 1908 r. w Sanoku, zamieszkałą w Godzianowie. Mieli dwoje dzieci: córkę Annę (ur. 1932) i syna Andrzeja (ur. 1940) – pracownika ART i UWM.

Dominik Wanic zmarł nagle 6 kwietnia 1971 r. w Olsztynie. Dwa miesiące wcześniej na uczelni zorganizowano obchody 40-lecia jego pracy. W dniu pogrzebu profesora Senat WSR nadał imię Dominika Wanica parkowi kortowskiemu, który był tworzony według jego projektu. Został pochowany na cmentarzu komunalnym przy ul. Poprzecznej w Olsztynie.

⁹ *Olsztyn uniwersytecki. Historia – wspomnienie – refleksje*, red. A. Faruga, S. Achremczyk, Olsztyn 2010, s. 349.

Wiktor Wawrzyczek

Wiktor Wawrzyczek¹⁰ urodził się 18 grudnia 1911 r. w Kończycach Wielkich w powiecie cieszyńskim w woj. śląskim. Jego rodzice Franciszek i Alojzja z domu Nawrat posiadali gospodarstwo we wsi Hażlach. Był najstarszy z rodzeństwa, miał brata Franciszka i siostrę Marię. W latach 1927–1934 ukończył z wyróżnieniem Państwowe Gimnazjum Matematyczno-Przyrodnicze w Cieszynie. Po zdaniu matury podjął studia chemiczne na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. W czasie studiów pisał artykuły, wygłaszał referaty, zbierał podręczniki do swojej biblioteki, czynnie uczestniczył w życiu społeczności akademickiej. Już w 1935 r. opublikował swoją pierwszą pracę o źródłach mineralnych Śląska Cieszyńskiego. Gdy był na ostatnim roku studiów, wybuchła II wojna światowa, przez co nie mógł uzyskać tytułu magistra. Podczas wojny przebywał w Krakowie i pracował jako robotnik w miejskich wodociągach. Mimo okupacji i trudnych warunków materialnych Wawrzyczek nie zaprzestał działalności naukowej i dydaktycznej. Brał udział w tajnym nauczaniu studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego jako nauczyciel chemii i fizyki. Układał zbiory zadań z chemii dla studentów. Napisał prace: *Chemia nieorganiczna w reakcjach chemicznych* oraz *Słownik chemiczny niemiecko-polski*. Obydwie prace zostały wysoko ocenione przez ówczesnych profesorów krakowskiej uczelni: Karola Dziewońskiego – kierownika Instytutu Chemii Organicznej oraz prof. Tadeusza Estreichera, według którego „Wawrzyczek jako początkujący student chemii na Wydziale Filozoficznym UJ okazywał wielkie zamiłowanie do obranego kierunku studiów i próbował sił na polu autorskim, pisząc prace z zakresu chemii (...), odczyty, liczne prace przeważnie w rękopisach, jedna z nich ogłoszona drukiem w czasie wojny *Słownik chemiczny niemiecko-polski*”.

Gdy wojna zbliżała się ku końcowi, Wawrzyczek podjął pracę w lutym 1945 r. na stanowisku asystenta w Zakładzie Chemii Fizycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Na podstawie pracy *Korozja stali typu KNR2 w wodorotlenkach potasowców* uzyskał 16 lutego 1945 r. tytuł magistra filozofii w zakresie chemii, a tytuł doktora filozofii w zakresie chemii zalewie dwa miesiące później (4 kwietnia 1945 r.). W maju 1945 r. opuścił Kraków i udał się w rodzinne strony – do Cieszyna. Tam od razu przystąpił energicznie do odbudowy szkolnictwa średniego. Od 15 maja do 31 sierpnia 1949 r. pełnił obowiązki nauczyciela chemii i fizyki w Państwowym Gimnazjum i Liceum Koedukacyjnym w Cieszynie. Mając stopień doktora, został zwolniony z egzaminu państwowego na nauczyciela szkół średnich, uzyskał kwalifikacje zawodowe do nauczania fizyki i chemii jako przedmiotów głównych w państwowych i prywatnych szkołach średnich ogólnokształcących i zakładach kształcenia nauczycieli w języku wykładowym polskim. Zorganizował

¹⁰ AUWM, Zespól ART, Kadry, sygn. 445/37, Wiktor Wawrzyczek.

od podstaw lekcje chemii i urządził pracownię chemiczną i fizyczną. Pracownia wzbudzała zachwyty, ponieważ w tamtym czasie nie ustępowała zakładom uniwersyteckim. W 1947 r. prowadził Centralny Kurs Chemii zorganizowany przez Ministerstwo Oświaty. Dla uczniów oraz słuchaczy przygotował i opracował materiały do ćwiczeń z chemii. Jego postawa została zauważona i doceniona. Otrzymał dwukrotnie nagrodę kuratorium katowickiego za wybitną pracę pedagogiczną, organizację szkoły i urządzenie pracowni. Z dniem 1 października 1949 r. został powołany na stanowisko asystenta chemii nieorganicznej i organicznej w WSGW w wymiarze połowy etatu.

W 1950 r. po likwidacji uczelni cieszyńskiej Wawrzyczek podążył za nowo ukształtowaną uczelnią i przeprowadził się do Olsztyna. Został powołany w charakterze profesora kontraktowego Zespołowej Katedry Chemii Wydziału Rolniczego WSR. Stworzenie nowego miejsca pracy i nauki wymagało trudu i poświęcenia. Nie zabrakło tego Wawrzyczkowi, który od początku z zapałem zabrał się do budowy bloku nr 39, gdzie miała mieścić się Katedra Chemii. Po raz kolejny wykazał umiejętności organizacyjne, ponieważ pracownie, sale ćwiczeń zostały świetnie wyposażone w sprzęt laboratoryjny i podręczniki. Katedra obsługiwała kilka wydziałów WSR: Rolniczy, Mleczarski, Zootechniczny, po 1951 r. także Rybacki. Po roku działalności katedra należała do najlepiej zorganizowanych w WSR. Wawrzyczek szkolił również nową kadrę, aby mogła zasilić Katedrę Chemii. Z polecenia ministerstwa w 1953 r. zorganizował konferencję dydaktyczną dla chemików wykładających w wyższych uczelniach – Ogólnopolski Zjazd Chemików. Interesował się dziedziną sonochemii, na Zjazdy Akustyczne w Olsztynie zgłosił dwie prace z dziedziny kinetyki reakcji chemicznych w polu ultradźwiękowym.

Na WSR rozwijał swoją działalność naukową. Zdobywał kolejne stopnie naukowe i tak 1 stycznia 1953 r. został mianowany na stanowisko samodzielnego pracownika nauki w Katedrze Chemii Ogólnej na Wydziale Rolnym WSR, zostając 1 września 1954 r. zastępcą profesora w Katedrze Chemii. Uzyskał kolejno tytuły: docenta (27 lutego 1958 r.) i tytuł profesora nadzwyczajnego nauk chemicznych (22 czerwca 1967 r.). Wawrzyczek nigdy nie wstąpił w szeregi partii. Jego zdolności organizacyjne i samodyscyplinę doceniły władze WSR w Olsztynie, powołując Wawrzyczka na funkcję dziekana Wydziału Rolnictwa WSR w latach 1954–1960 i 1961–1963 (w latach 1960–1961 był prodziekanem tegoż wydziału).

Wiktor Wawrzyczek był nieprzeciętną osobowością – wspaniałym organizatorem, naukowcem, dydaktykiem, społecznikiem. Na pewno jedną z większych jego zasług było zorganizowanie Katedry Chemii z świetnie wyposażonym laboratorium. Starannie opracowywał skrypty z chemii ogólnej, chemii organicznej, ćwiczenia chemiczne z obliczeniami. Jego wykłady były świetnie przygotowane i wypowiedane z talentem oratorskim, dlatego cieszyły się dużą popularnością. Zyskał sympatię studentów, chociaż zdanie u niego egzaminu z chemii nie było łatwe. Rozumiał młodzież, często proponował bez-

interesowną pomocą w zakresie nauki chemii. Bardzo dbał o studentów pochodzących z ubogich rodzin, wspierał ich materialnie.

Był wielkim społecznikiem. Uwielbiał śpiewać, stąd też pomysł założenia chóru. Po wojnie w Cieszynie należał do Chóru „Harmonia”, który był prowadzony przez Emaunela Guziura¹¹. W 1952 r. doprowadził do powstania Chóru Uczelnianego WSR. Jako doświadczony chórzysta doradzał repertuar, przed występami rozdawał cukierki, opowiadał dowcipy i bardzo sam się denerwował¹². Dziś Chór UWM w Olsztynie nosi jego imię i jest znany nie tylko w Polsce, ale i za granicą. W 1957 r. został prezesem Akademickiego Związku Sportowego. Słynął z zamiłowania do piłki siatkowej. Został prawdziwym opiekunem, doradcą oraz często sponsorem ubogich sportowców¹³. Jedną z jego zasług była budowa stadionu w Kortowie. Dziś obok stadionu widnieje tablica poświęcona Wiktorowi Wawrzyczkowi.

Wawrzyczek publikował bardzo dużo jeszcze przed wojną i jej trakcie, m.in.: *O źródłach mineralnych na Śląsku Cieszyńskim* (Kraków 1935), *Słownik chemiczny niemiecko-polski* (z przedmową Bogdana Kamieńskiego, prof. UJ, Kraków 1942). Po wojnie wydał wiele podręczników praktycznych do nauki chemii: *Zbiór doświadczeń chemicznych* (Cieszyn 1947), *Łatwe doświadczenia z chemii ogólnej* (Cieszyn 1947), *Wybrane działy z chemii ogólnej* (Warszawa 1952), *Chemia ogólna* (Warszawa 1955), *Chemia ogólna organiczna* (Warszawa 1956).

Za swoje liczne zasługi otrzymał szereg odznaczeń państwowych i społecznych: Medal X-lecia PRL (1955), Złoty Krzyż Zasługi (1956), Złotą Odznakę Akademickiego Związku Sportowego (1958), Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (1960), Honorową Odznakę WSR (1960), Srebrną Odznakę „Zasłużonym dla Warmii i Mazur” (1960), Złotą Odznakę „Zasłużonym dla Warmii i Mazur” (1963), Srebrną Honorową Odznakę Polskiego Związku Koszykówki (1964), Odznakę Tysiąclecia – Ogólnopolski Komitet Frontu Jedności Narodowej (1966), Odznakę Zasłużony Działacz Kultury Fizycznej (1966), Złotą Honorową Odznakę Polskiego Związku Piłki Siatkowej (1967).

Wiktor Wawrzyczek był członkiem i prezesem wielu towarzystw, współzałożycielem i szefem Towarzystwa Przyrodników im. Mikołaja Kopernika w Olsztynie, prezesem: Polskiego Towarzystwa Chemicznego Oddział w Olsztynie, Akademickiego Związku Sportowego, i Chóru Akademickiego, członkiem: Polskiego Czerwonego Krzyża, Czeskiego Towarzystwa Chemicznego, Związku Nauczycielstwa Polskiego i Naczelnej Organizacji Technicznej.

¹¹ J. Guziur, K. Kozłowski, *W 50 rocznicę śmierci prof. dr: Wiktora Wawrzyczka (1911–1969)*, Olsztyn–Hażlach 2020, s. 13.

¹² *Olsztyn uniwersytecki...*, s. 297.

¹³ J. Guziur, K. Kozłowski, op. cit., s. 15.

Nigdy nie założył rodziny. Zmarł nagle 17 grudnia 1969 r. w Olsztynie w przeddzień swoich urodzin. Został pochowany w rodzinnej wsi Hażlach na ziemi cieszyńskiej. W 2020 r. została upamiętniona jego postać w rodzinnej miejscowości. Rada Gminy Hażlach podjęła uchwałę o nadaniu terenowi wokół Domu Przyrodnika w Hażlachu nazwy Plac im. prof. Wiktora Wawrzyczka.

Janina Wengris

Janina Wengris¹⁴ urodziła się 5 sierpnia 1907 r. w Omsku na Syberii. Jej ojciec Jan Wengris ukończył Instytut Górniczy w Petersburgu. Tam został zaangażowany przez uniwersytet – Komisję Geologiczną i został skierowany na Syberię do wiercenia studni artezyjskich. Matka Józefa z domu Winklerów była nauczycielką. W 1908 r. Wengrisowie powrócili z Syberii i zamieszkali w Zagłębiu Dąbrowskim, gdzie Jan dostał pracę w górnictwie. Janina szkołę średnią rozpoczęła w Sosnowcu w Gimnazjum Państwowym im. Emilii Plater, ale z powodu ciężkiej choroby płuc przeniosła się do Państwowego Gimnazjum Realnego w Zakopanem, gdzie w 1925 r. złożyła egzamin dojrzałości z wynikiem celującym. Następnie rozpoczęła studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Tytuł magistra filozofii z zakresu zoologii wraz z anatomią porównawczą otrzymała 20 czerwca 1933 r. z wynikiem bardzo dobrym. Temat jej pracy magisterskiej brzmiał: *Mrówki okolic Trok i Wilna*. Już w trakcie studiów od 1 kwietnia 1929 r. do 30 września 1931 r. pracowała jako zastępca asystenta na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w Zakładzie Zoologii i Entomologii. Od 1 września 1934 r. do 31 grudnia 1938 r. była młodszym asystentem, a od 1 stycznia 1939 r. do 15 grudnia 1939 r. – starszym asystentem. W 1939 r. złożyła pracę doktorską, ale wybuch wojny przeszkodził w zdaniu egzaminu doktorskiego. 15 grudnia 1939 r., z powodu zamknięcia uniwersytetu, Janina Wengris straciła pracę. W listopadzie 1940 r. rozpoczęła pracę na Uniwersytecie Wileńskim jako asystent Zakładu Biologii i Histologii przy Wydziale Medycznym. W czasie okupacji Wilna przez Niemców działalność uniwersytetu została zawieszona. Wengris pracowała wówczas od marca 1942 r. do lipca 1944 r. w Prywatnym Instytucie Entomologicznym i pracowni pomocy szkolnych magistra Witolda Rodowicza w Wilnie – wspólnie z kolegami z Uniwersytetu Stefana Batorego i prof. dr. Janem Prufferem, późniejszym profesorem Zoologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W czerwcu 1945 r. dostała pozwolenie pełnomocnika Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego na wyjazd z Wilna wraz z matką i kuzynką do Gdańska.

Stopień naukowy doktora uzyskała 12 listopada 1946 r. na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu na podstawie pracy *Badania nad rozmieszczeniem mrowisk w za-*

¹⁴ AUWM, Zespół ART, Kadry, sygn. 445/49, Janina Wengris.

leżności od warunków ekologicznych. W lipcu 1945 r. rozpoczęła pracę jako entomolog w Śląskiej Stacji Ochrony Roślin w Katowicach, a od 1 października 1946 r. została zatrudniona jako profesor kontraktowy zoologii i entomologii w WSGW w Cieszynie.

W 1950 r. przeniosła się z Cieszyna do Olsztyna, gdzie współtworzyła WSR, organizując od podstaw Katedrę Zoologii i Zakład Entomologii. Pod względem organizacyjnym, dydaktycznym oraz naukowym postawiła katedrę na tak wysokim poziomie, że stała się przykładem i wzorem dla innych uczelni. Wykładała i prowadziła ćwiczenia z zoologii, entomologii stosowanej, biologii, ewolucjonizmu i ekologii zwierząt na studiach stacjonarnych i zaocznych na Wydziałach: Zootechnicznym, Rolniczym, Rybackim (do 1951 r.) i Mleczarskim.

10 sierpnia 1950 r. została profesorem kontraktowym Zespołowej Katedry Biologii Zwierząt Domowych Wydziału Zootechnicznego WSR. W 1952 r. powołano ją na zastępcę Przedstawiciela Samodzielnych Pracowników Nauki w Komisji Kwalifikacyjnej Wydziału Zootechnicznego WSR. W styczniu 1953 r. została kierownikiem Katedry i Zakładu Zoologii. Z dniem 30 czerwca 1954 r. przyznano jej tytuł naukowy docenta. W roku akademickim 1955/1956 pełniła funkcję prodziekana na Wydziale Zootechnicznym a w kadencji 1956–1959 funkcję prorektora ds. nauki. W 1964 r. uchwałą Rady Państwa została powołana na stanowisko profesora nadzwyczajnego. W latach 1956–1977 była redaktorem „Zeszytów Naukowych WSR” (po 1972 r. „Zeszytów Naukowych ART”) serii „Zootechnika”. Od 1 września 1970 r. została powołana na stanowisko wicedyrektora ds. naukowych Instytutu Hydrobiologii i Ochrony Wód na Wydziale Ochrony Wód i Rybactwa Śródlądowego do 1977 r.

Jej dorobek naukowy stanowi ponad 80 publikacji, w tym 22 rozprawy naukowe, 5 skryptów, jeden podręcznik zoologii, ponad 50 prac popularnonaukowych. Wygłosiła społecznie ponad 100 odczytów oraz 60 pogadanek. Pod jej kierunkiem ukończyło prace doktorskie 10 osób, a parce magisterskie – ok. 140 studentów. Była recenzentem wielu rozpraw doktorskich i habilitacyjnych, a także prac magisterskich. Opracowała dwa filmy przyrodnicze: *Życie mrówek* i *Mrówka rudnica i jej znaczenie gospodarcze*.

Wniosła olbrzymi wkład w szkolenie młodej kadry naukowej. Była sumienna i zdyscyplinowana, ceniona przez współpracowników. W czasie pełnienia obowiązków prorektora wzorowo prowadziła podległy jej dział nauki. Opieką otaczała młodą kadre, za co została kilkakrotnie wyróżniana i nagradzana przez Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego.

Jako wybitny pedagog, niezwykle aktywny wychowawca młodzieży akademickiej, dużo czasu poświęcała kształtowaniu zwłaszcza pierwszych roczników studentów, których była opiekunem. Otaczała ich szczególną troską, organizując pomoc koleżeńską i kontrolując ich postępy w nauce. Miała duże zasługi w ożywieniu ruchu studenckiego, kół naukowych, podniesieniu poziomu czytelnictwa, organizowaniu opieki wychowaw-

czej, troski o warunki bytowe. Współpracowała również z nauczycielami szkół średnich w prowadzeniu pracy informacyjnej, przyczyniając się do właściwego wyboru kierunku studiów, zwłaszcza kierunków rolniczych. Była również opiekunem i przewodniczącą domów studenckich Chóru Uczelnianego. Ogromnie lubiła i ceniła ją młodzież za taktyczne i umiejętne podejście do młodych ludzi. Nazywano ją „ciocią”, bo nigdy nie postawiła oceny niedostatecznej¹⁵.

Zajęcia dydaktyczne prowadziła na wysokim poziomie. Wykłady Janiny Wengris zawsze przyciągały tłumy studentów. Obok tego, że posiadały wysoki poziom naukowy, to jeszcze podawane były w formie jasnej, przystępnej i bardzo interesującej. Pani profesor wyróżniała się jeszcze osobistym urokiem i uśmiechem¹⁶.

Współpracowała z terenem szczególnie w zakresie ochrony roślin i ochrony przyrody. Szczególnie popularyzowała publikacjami wiedzę przyrodniczą. Zorganizowała Studenckie Koło Naukowe Zoologów i Koło Naukowe Ochrony Roślin. Stale współpracowała ze stacją Ochrony Roślin przy WSR.

Niektóre jej prace ogłoszone drukiem przed 1939 to: *Mrówki okolic Wilna i Trok* (Wilno 1933), *Nowe gatunki mrówek dla fauny Wileńszczyzny* (Wilno 1935), a po 1945 r.: *Zoologia. Podręcznik dla techników rolniczych* (Warszawa 1957), *Skrypty z zoologii* (1953) *Skrypty z zoologii systematycznej, skrypty z zoologii ogólnej*.

Pełniła następujące funkcje: przewodnicząca Oddziału Olsztyńskiego Towarzystwa Zoologicznego, przewodnicząca Oddziału Polskiego Towarzystwa Entomologicznego, zastępca przewodniczącego Wojewódzkiego Komitetu Ochrony Przyrody, członek Zarządu Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika, konsultant Sekcji Biologicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, członek Komitetu Trakcyjnego Zeszytów Naukowych WSR, członek Związku Nauczycielstwa Polskiego, Polskiego Komitetu Obrońców Pokoju, konsultant Wojewódzkiego Ośrodka Dokształcania Kadr Nauczycielskich.

Na uczelni była kuratorem studenckich kół naukowych zoologów i ochrony roślin, członkiem Komisji Dyscyplinarnej dla Studentów, Komisji Stypendialnej i Komisji Rozwoju Młodej Kadry, a także przewodniczącą Senackiej Komisji Bibliotecznej i kuratorem Chóru Akademickiego.

Za wybitne osiągnięcia w pracy naukowej i dydaktycznej otrzymała szereg odznaczeń: Złoty Krzyż Zasługi (1952), Medal X-lecia Polski Ludowej (1955), Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (1960), Srebrną Odznakę „Zasłużonym dla Warmii i Mazur” (1960), Złotą Odznakę Zasłużonego Nauczyciela, Odznakę Honorową WSR (1965) Złota Odznaka Ligi Ochrony Przyrody (1963), Złotą Odznakę Związku Nauczycielstwa Polskiego (1965), Złotą Odznakę „Zasłużonym dla Warmii i Mazur” (1969).

¹⁵ *Olsztyn akademicki. 1945–1950–2012*, red. A. Faruga, S. Achremczyk, Olsztyn 2010, s. 67.

¹⁶ *Jubileusz 50-lecia Akademii Rolniczo-Technicznej w Olsztynie*, red. S. Tarczyński, Olsztyn 1999, s. 492.

Przez cały okres pracy pozostała bezpartyjna. Na emeryturę przeszła 30 września 1977 r. Zmarła 13 września 1978 r. w Katowicach i tam też została pochowana. 24 czerwca 1983 r. Muzeum Zoologicznemu na ART nadano imię prof. Janiny Wengris.

Zakończenie

W niniejszym artykule przedstawiono życiorysy kilku profesorów, którzy swój los związali z Olsztynem i z Kortowem. Nie byli oni tylko zwyczajnymi nauczycielami przekazującymi wiedzę, ale osobami kształtującymi studentów w trudnej powojennej rzeczywistości. Te niesamowite osobowości, niestrudzeni organizatorzy, naukowcy, pionierzy szkolnictwa wyższego zapisali się na kartach historii olsztyńskiej uczelni i samego miasta. Jako wielcy społecznicy dbali o studentów, opiekowali się nimi i bardzo wspierali. W wielu wspomnieniach zwartych w publikacjach wydanych przez Stowarzyszenie Absolwentów opisane są bardzo ciekawe historie związane z profesorami. Warto przypominać te postacie.

Aneks

Wybrane fotografie ze zbiorów Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Zdjęcie 1. Prof. Halina Karnicka

Źródło: Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Zdjęcie 2. Prof. Dominik Wanic

Źródło: Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Zdjęcie 3. Prof. Wiktor Wawrzyczek

Źródło: Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Zdjęcie 4. Prof. Janina Wengris

Źródło: Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Dokumenty szczątkowe, Akademia Administracyjna R 1/1 [dokumenty szczątkowe]

Zespół ART, Kadry, sygn. 445/36, Dominik Wanic

Zespół ART, Kadry, sygn. 445/37, Wiktor Wawrzyczek

Zespół ART, Kadry, sygn. 445/40, Halina Karnicka

Zespół ART, Kadry, sygn. 445/49, Janina Wengris

Literatura

Garbula J., *Mikrohistoria Kortowa. Konteksty – refleksje – narracje*, Olsztyn 2012.

Guziur J., Kozłowski K., *W 50 rocznicę śmierci profesora doktora Wiktora Wawrzyczka (1911–1969)*, Olsztyn–Hażlach 2020.

Jubileusz 50-lecia Akademii Rolniczo-Technicznej w Olsztynie, red. S. Tarczyński, Olsztyn 1999.

Kasperek D., *Zespół Akt Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Łodzi (1945–1950) w zasobie Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*, „Echa Przeszłości” 2009, t. X.

Kozdroń J., Sołoma A., Wójcicka A., *Kortowo w 45-leciu. Z dziejów Akademii Rolniczo-Technicznej im. Michała Oczapowskiego w Olsztynie. Daty, fakty wydarzenia*, Olsztyn 1999.

Olsztyn akademicki 1945–1950–2010, red. A. Faruga, S. Achremczyk, Olsztyn 2010.

Olsztyn uniwersytecki. Historia – wspomnienia – refleksje, red. A. Faruga, S. Achremczyk, Olsztyn 2013.

Samoliński S., *Szkoła Rolnicza w Czernichowie k. Krakowa w okresie II wojny światowej (1939–1945)*, Warszawa 2006.

Selected biographies of distinguished teachers – professors who contributed to the establishment of the Higher School of Agriculture in Olsztyn

Summary: After the Second World War, Olsztyn did not have any tradition of higher education, therefore there was an urgent need to establish a university. In 1950, the authorities decided to establish a Higher School of Agriculture. As a result, two flourishing institutions of higher education were liquidated: the Higher School of Rural Management in Cieszyn and the Higher School of Rural Management in Łódź. The former had its origins in the interwar period. Many professors came to Olsztyn from the Higher School of Rural Management in Cieszyn, who put a lot of work and effort into building the Higher School of Agriculture in Olsztyn from scratch. The following persons were described in the article: Halina Karnicka, Dominika Wanic, Wikotr Wawrzyczek, and Janina Wengris.

Keywords: Higher School of Agriculture, professor, Olsztyn, Cieszyn, agriculture

Ausgewählte Biografien bedeutender Hochschullehrer: Professoren, die die Hochschule für Landwirtschaft in Olsztyn gründeten

Zusammenfassung: Nach dem Zweiten Weltkrieg hatte Olsztyn keine Tradition in der Hochschulbildung, so dass der Bedarf an einer Hochschule dringend war. Im Jahr 1950 beschlossen die Behörden, eine Hochschule für Landwirtschaft einzurichten. Infolgedessen wurden zwei florierende Hochschulen geschlossen: die Höhere Landwirtschaftsschule in Cieszyn und die Höhere Landwirtschaftsschule in Łódź. Die Erste hatte ihre Ursprünge in der Zwischenkriegszeit. Einige der Professoren von der Hochschule in Cieszyn kamen nach Olsztyn, um hier mit viel Arbeit und Mühe die Hochschule für Landwirtschaft von Grund auf aufzubauen. Folgende Personen werden in diesem Beitrag beschrieben: Halina Karnicka, Dominika Wanic, Wiktor Wawrzyczek und Janina Wengris.

Schlüsselwörter: Hochschule für Landwirtschaft, Professor, Olsztyn, Cieszyn, Landwirtschaft

Wybrane biografie zasłużonych nauczycieli – profesorów tworzących Wyższą Szkołę Rolniczą w Olsztynie

Streszczenie: Olsztyn nie miał tradycji wyższego szkolnictwa, dlatego po II wojnie światowej zaistniała pilna potrzeba utworzenia uczelni. W 1950 r. władze zdecydowały, że powstanie Wyższa Szkoła Rolnicza. Zlikwidowano w związku z tym dwie dobrze prosperujące uczelnie: Wyższą Szkołę Gospodarstwa

Wiejskiego w Cieszynie i Wyższą Szkołę Gospodarstwa Wiejskiego w Łodzi. Ta pierwsza miała swoje początki w dwudziestoleciu wojennym. Z uczelni cieszyńskiej przyjechali do Olsztyna profesorowie, którzy włożyli wiele pracy i trudu, żeby od podstaw zbudować Wyższą Szkołę Rolniczą w Olsztynie. W artykule zostały opisane następujące osoby: Halina Karnicka, Dominika Wanic, Wikotr Wawrzyczek i Janina Wengris.

Słowa kluczowe: Wyższa Szkoła Rolnicza, profesor, Olsztyn, Cieszyn, rolnictwo

Polemiki, recenzje i omówienia

Polemics, Reviews and Overviews

Polemiken, Rezensionen und Besprechungen

Piotr M. Lechowski

Badacz niezależny, Jasło

ORCID <https://orcid.org/0009-0002-9682-0873>

Król Michał rozgrzeszony? Wokół monografii pokonferencyjnej o Michale Korybucie Wiśniowieckim – polemika z recenzją Grzegorza Kietlińskiego

W 2023 r. minęło 350 lat od śmierci króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Pamięć o tej rocznicy uczczono monografią pokonferencyjną dotyczącą życia i czasów pierwszego króla Piasta¹. Opracowania w niej opublikowane w dużej mierze stanowiły poszerzone referaty wygłoszone podczas konferencji naukowej „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego panowanie (1669–1673). Próba bilansu* jesienią 2021 r., a więc niecałe dwa lata wcześniej².

Oprócz umieszczonych na tylnych skrzydełkach okładki krótkich opinii zachęcających do lektury (tzw. *blurb*) autorstwa dwóch profesorów akademickich – Roberta Kłodzieja i Tadeusza Bernatowicza – oraz krótkiego wstępu napisanego przez gospodarza konferencji Wojciecha Falkowskiego³ niemało miejsca zostało poświęcone bohaterowi w artykule o stanie badań nad królem Michałem w historiografii⁴. Wspomniana publikacja doczekała się dosyć szybko recenzji⁵. Polemikę z jej treścią w dużej mierze stanowi niniejszy artykuł.

¹ „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.

² Konferencja odbyła się w Muzeum Zamku Królewskiego w Warszawie w dniach 15–16 października 2021 r.

³ W. Falkowski, *Wstęp*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”..., s. 9–10.

⁴ P.M. Lechowski, „Zero” czy ofiara swoich wrogów? *Michał Korybut Wiśniowiecki we współczesnej historiografii. Stan badań – postulaty badawcze*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” 2024, t. XXI, nr 4, s. 255–283, 271–274.

⁵ G. Kietliński, „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Zbigniew Hundert, Paweł Tyszka, Wydawnictwo Zamku Królewskiego w Warszawie–Muzeum, Warszawa 2023, ss. 444, „*Echa Przeszości*” 2024, t. XXV/1, s. 255–260.

Na wstępie warto zaznaczyć, że jej autor, Grzegorz Kietliński, posługuje się w pewnych miejscach specyficznym językiem. Już w pierwszym akapicie tekstu można przeczytać następujące słowa: „Choć w założeniu praca, podobnie jak cała seria, ma charakter popularnonaukowy, można ją analizować zdecydowanie jako próbę popularyzacji dziejów panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego, mimo że jej celem było zasygnalizowanie konieczności pogłębienia badań nad różnymi dziedzinami życia z okresu panowania tego monarchy”⁶. Powyższe zdanie jest skonstruowane nielogicznie, bowiem skoro, zdaniem Kietlińskiego, monografia „ma charakter popularnonaukowy”, to oczywiście pozostaje jej popularyzatorski charakter.

Fundamentalnym zarzutem, który można i należy postawić omawianej recenzji, jest niepoprawnie skonstruowany aparat naukowy. Z tego mankamentu wynikają bowiem mniejsze i większe błędy metodologiczne oraz merytoryczne w kolejnych partiach recenzji.

Wydawałoby się, że w przypadku tak krótkiego tekstu (niecałe pięć stron) odpowiednie sformułowanie przypisów nie należy do najtrudniejszych zadań. W artykule Kietlińskiego nie pełnią one jednak swojej podstawowej funkcji, a mianowicie umożliwienia weryfikacji informacji przytaczanych przez autora z ich źródłem, nie służą również za pole do dygresji i wejścia w swoisty dialog z czytelnikiem. W sumie przypisów w całej recenzji znalazło się tylko trzy. Są to kolejno: informacja o miejscu i czasie konferencji poświęconej królowi rodakowi⁷, odesłanie do monografii rodu Wiśniowieckich⁸ oraz przegląd prac dotyczących dziejów panowania Michała Korybuta i Jana III Sobieskiego⁹. Co więcej, tylko trzeci z nich można uznać za poprawny. W pierwszej adnotacji, w odniesieniu do zarzutu braku zaznaczenia w tekście, iż zawiera on teksty konferencyjne, autor, zamiast odniesienia się do tej uwagi, informuje o okolicznościach konferencji naukowej¹⁰, co należało zrobić w zdaniu poprzednim. Podobny błąd tkwi w przypisie drugim, w którym autor wspomina, że Ilona Czamańska odsyła w opracowaniu do swojej monografii, zamiast przywołania tejże pracy, co zrobił Kietliński¹¹, lepiej byłoby raczej wskazać miejsce owego odwołania.

O wiele bardziej problematyczny od samych przypisów jest ich brak w miejscach, w których byłyby zdecydowanie potrzebne, a wręcz niezbędne. Dotyczy to praktycznie każdego akapitu tekstu. Generuje to bowiem, jak wcześniej wspomniano, liczne błędy, uproszczenia i półprawdy, które należy później zdemontować. Jest to zatem postawa całkowicie odwrotna do rzetelności naukowej.

⁶ Ibidem, s. 255.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, s. 258.

¹⁰ Ibidem, s. 255.

¹¹ Ibidem.

Przykładów owej nierzetelności czytelnik może dopatrzeć się np. w przypadku braku oznaczania źródła cytatu, choćby za Jarosławem Stolickim¹². Kietliński wykorzystuje także twierdzenia, które nie są oparte na przedstawionych dowodach, tylko na swojej subiektywnej opinii – doksy. Takie struktury są reprezentowane m.in. przez następujące, nieopatrzone przypisem zdanie: „Źródłem tego braku zaufania [szlachty ukraińskiej do króla – P.M.L.] była nieroztropna polityka doradców królewskich na sejmie koronacyjnym, polegająca na ignorowaniu postulatów uchodźców”¹³. Od takich przypadków wręcz roi się praktycznie w każdym kolejnym akapicie recenzji.

Zacznijmy od samego początku recenzji. Na wstępie autor informuje, że monografia zawiera teksty pokonferencyjne¹⁴, co jest sporym uproszczeniem. Mimo że w większości tematy opracowań pokrywają się z tymi referatów wygłoszonych podczas sympozjum, to w monografii znalazły się trzy artykuły powstałe niezależnie i włączone do monografii¹⁵. Następnie recenzent stwierdza, że seria „Studia i Materiały”, w której ukazała się rzeczona publikacja, zawiera teksty zdecydowanie popularnonaukowe, mające jedynie zasignalizować konieczność pogłębienia badań nad daną tematyką¹⁶. Z tym stwierdzeniem można polemizować. Recenzowana monografia, podobnie jak inne tomy serii, spełnia warunki, na podstawie których można mówić o jej naukowości. Artykuły w niej opublikowane wypełniają lukę badawczą, wszystkie posiadają również rozbudowany aparat naukowy: krytyczną analizę źródeł (w tym archiwalnych), przypisy, bibliografię itd. Walory popularyzatorskie tych prac, takie jak przystępny język czy rozbudowana szata graficzna, świadczą o staraniach badacza dotarcia do szerszego odbiorcy. Założenie to wydaje się być słuszne.

W pozostałej części recenzji Kietliński postanowił zanalizować opracowania, zaczynając od pierwszego, otwierającego monografię, autorstwa Czamańskiej. Głównym zarzutem, który postawił pracy historyczki, był brak „jakichkolwiek nowych ustaleń na temat wydarzeń z życia Michała Korybuta Wiśniowieckiego, zarówno z okresu przedkrólewskiego, jak i królewskiego”¹⁷. Zważywszy jednak na „wstępny” charakter artykułu, można zrozumieć jego syntetyzujący charakter.

Po lakonicznych syntezach kolejnych dwóch prac – Doroty Gregorowicz i Aleksandry Ziober¹⁸ – recenzent przystąpił do analizy rozdziału Aleksandry Skrzypietz o polityce

¹² Ibidem, s. 256.

¹³ Ibidem, s. 248.

¹⁴ Ibidem, s. 255.

¹⁵ Vide: P. Jadcak, *Architektura okazjonalna na przykładzie Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 107–157; R. Lolo, „Pobożnych, dobrych, wstydliwych przeszedł pobożnością”. O religijności króla Michała I, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 335–352; Z. Hundert, *Koszty ostatniej drogi króla Michała w świetle rachunków sejmowych 1676 r.*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 371–389.

¹⁶ G. Kietliński, op. cit., s. 255.

¹⁷ Ibidem, s. 256.

¹⁸ Ibidem.

Francji wobec Rzeczypospolitej czasów króla Piasta¹⁹. W tym miejscu Kietliński zwrócił uwagę na błędną – w swojej opinii – pisownię nazwiska hrabiego Saint-Pol, która rzekomo powinna brzmieć „Saint-Paul”²⁰. W tym przypadku recenzent wykazał się podstawową nieznaną literaturą przedmiotu, w której jasno występuje księstwo Saint-Pol (od francuskiego miasta Saint-Pol-sur-Ternoise)²¹, od której to posiadłości m.in. ród d’Orléans-Longueville wziął nazwisko. Jednym z przedstawicieli tej rodziny była postać przywoływanego w tekście hrabiego de Saint-Pol Karola Parysa d’Orléans-Longueville’a. Wyjaśnia to zatem, dlaczego w indeksie osobowym na końcu publikacji znajduje się on pod literą „K”, a nie „S” – został bowiem prawidłowo zakwalifikowany jako osoba panująca.

Jako kolejne na tapet zostało obrane studium Leszka A. Wierzbickiego, które – z kolei zarzucono, że jest właściwie pracą jedynie odtwórczą, prezentującą „znane z innych prac dzieje parlamentaryzmu II połowy XVII w.”²². Zarzut ten wydaje się być bezpodstawny, biorąc pod uwagę kilka nowatorskich wniosków badacza, na czele z następującym: „Niepodważalnym natomiast sukcesem Michała Korybuta stało się przezwyciężenie kryzysu polskiego parlamentu, co nie udało się jego następcom, Janowi III i Augustowi II”²³.

Po krótkim streszczeniu pracy Stolickiego²⁴ autor przeszedł do pierwszego rozdziału Zbigniewa Hunderta, w którym nie odnalazł doprecyzowania użytego tam terminu „odpowiednia fizyczność”²⁵. Wydaje się jednak, że zrozumienie owego sformułowania w kontekście rozprawy traktującej o wiedzy Korybuta w sprawach wojskowych jest proste.

Po tym Kietliński stwierdził, że „sztuka doby panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego zajmuje jednak najwięcej miejsca w recenzowanej publikacji”²⁶. Trudno się z tym wnioskiem zgodzić, ponieważ – uprzednio przekwalifikowawszy na potrzeby takiego rozróżnienia rozdziału Agnieszki Skrodzkiej²⁷ i Patryka Jadcza²⁸ do sekcji kul-

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ *Vide* np.: G.E. Sauvage, *Histoire de Saint-Pol*, Arras 1834.

²² G. Kietliński, *op. cit.*, s. 256.

²³ L.A. Wierzbicki, *Król jako stan sejmujący na przykładzie Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”..., s. 161–173.

²⁴ G. Kietliński, *op. cit.*, s. 256.

²⁵ Ibidem, s. 257.

²⁶ Ibidem.

²⁷ A. Skrodzka, *Elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego w ikonografii z epoki*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”..., s. 81–106.

²⁸ P. Jadcza, *op. cit.*

turowej – ich suma wynosi pięć²⁹, a więc jest ona mniejsza od pozostałych dwunastu³⁰ (łącznie monografia obejmuje siedemnaście opracowań).

Dalej recenzent przedstawił pokrótce wyniki badań Skrodzkiej i Jadcza³¹, po czym przystąpił do przedstawienia opracowania Roberta T. Tomczaka³², w którym błędnie przywołał nazwisko fundatora tezy akademickiej – Zygmunta Ksawerego Holló. Nazwisko węgierskiego szlachcica w recenzji zostało zapisane jako „Hollo”³³, co stanowi błąd, ponieważ węgierska litera ó w języku polskim nie podlega transliteracji, jaką zastosował Kietliński.

Ów badacz zrelacjonowanie wyników badań zakończył przedstawieniem refleksji na marginesie dwóch ostatnich artykułów³⁴. Zwrócił uwagę, że drugie studium Hunderta „wykracza poza ramy czasowe zasygnalizowane we wstępie niniejszej pracy”³⁵. Gdy jednak włączy się w treść wstępu, wyczyta się z niego, iż „mamy bowiem do czynienia ze studium państwa w kryzysie”³⁶. W związku z powyższym rozdział poruszający sprawę kosztów pogrzebu Michała I zdaje się wpisywać w skomplikowany obszar tematyczny recenzowanego tomu, dodatkowo zamykając symbolicznie całą monografię.

Przechodząc do pointy, Kietliński zadaje pytanie: „Czy publikacja wnosi nowe wiadomości do stanu badań nad okresem rządów Michała Korybuta Wiśniowieckiego?”³⁷,

²⁹ Ibidem; A. Skrodzka, op. cit.; M. Zawadzki, *Medale Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 303–315; R.T. Tomczak, *Michał Korybut Wiśniowiecki jako dobry władca w czasie wojny i pokoju. „Graficzna teza akademicka Zygmunta Ksawerego Holló” (1672) z warsztatu Bartholomeusa Kiliana Młodszego*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 303–315; A.S. Czyż, *Artystyczno-ideowe związki Michała Korybuta Wiśniowieckiego z kamedulami*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 353–369.

³⁰ I. Czamańska, *Michał Korybut Wiśniowiecki – człowiek i król*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 17–35; D. Gregorowicz, *Zaskoczenie i satysfakcja – dwór papieski wobec elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 37–61; A. Ziobor, *Habsburgowie wobec bezkrólewia w Rzeczypospolitej 1668–1669 oraz elekcji króla Michała. Zarys ważnych problemów*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 63–79; A. Skrodzka, op. cit.; P. Jadcza, op. cit.; L.A. Wierzbicki, op. cit.; Z. Hundert, *Wojenne czasy, niewojenny pan. Król Michał i jego wiedza w zakresie spraw wojskowych*, [w:] „Żył królem umarł człowiekiem”..., s. 175–201; J.J. Sowa, *Sejmiki i sejm wobec dyscypliny i sądownictwa wojskowego w Koronie za panowania króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego na przykładzie sejmów zwyczajnych 1670 r. Kilka uwag na temat dyskursu politycznego w Rzeczypospolitej w 2. połowie XVII w.*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 201–214; A. Skrzypietz, *Francja wobec Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „Żył królem umarł człowiekiem”..., s. 217–243; A. Kamiński, *Relacje polsko-brandenbursko-pruskie za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „Żył królem umarł człowiekiem”..., s. 245–265; K. Bobiatyński, *Elity i szlachta litewska wobec konfederacji gołubskiej 1672 r.*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 265–280; J. Stolicki, *Działalność szlachty ukraińskiej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „Żył królem, umarł człowiekiem”..., s. 283–300; R. Lolo, op. cit.; Z. Hundert, *Koszty ostatniej drogi...*, s. 371–389.

³¹ G. Kietliński, op. cit., s. 257.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ W. Fałkowski, op. cit., s. 10.

³⁷ G. Kietliński, op. cit., s. 258.

na które odpowiadając, zaznacza, że jej ocena „jest dość ambiwalentna”³⁸. To stanowisko popiera rzekomym, niemalże całkowitym zamknięciem się badaczy na dobrze zbadane obszary tematyczne³⁹.

Podsumowując, recenzent uznał, że jedyny cel redaktorów tematycznych monografii – uczczenie 350. rocznicy śmierci Michała I – został spełniony⁴⁰. Problem w tym, że redaktorzy tak brzmiącego celu we wprowadzeniu nie sformułowali – był z goła zupełnie inny i dotyczył postawienia szeregu otwartych pytań i zaznaczenia konieczności odpowiedzi na nie⁴¹. Cel ten zresztą historycy i historycy sztuki w rzeczonym opracowaniu spełnili z nadatkiem.

W recenzji Kietlińskiego, obok wszystkich powyższych mankamentów, znajdują się również ciekawe wnioski, które można uznać za pewną wartość dodatnią. Są to przede wszystkim: docenienie nowatorskości obu opracowań Hunderta⁴², odnotowanie wkładu w uczczenie 350. rocznicy śmierci syna Jaremy⁴³ czy zwrócenie uwagi na konieczność dalszych pogłębionych badań nad daną tematyką⁴⁴.

Przechodząc do konkluzji, należy stwierdzić, że musi być ona głęboko krytyczna. Podstawową wadą recenzji wydaje się być bardzo słabo rozwinięty aparat krytyczny, prawie całkowity brak przypisów lub ich niepoprawne użycie, co utrudnia weryfikację przytaczanych informacji. Recenzja Grzegorza Kietlińskiego, mimo pewnych (nielicznych) pozytywnych aspektów, może służyć za przykład słabego warsztatu historyka, będącego powodem licznych błędów, półprawd, uproszczeń itp., których bogatą obecność wykazał niniejszy tekst.

Bibliografia

- Bobiatyński K., *Elity i szlachta litewska wobec konfederacji gołąbskiej 1672 r.*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Czamańska I., *Michał Korybut Wiśniowiecki – człowiek i król*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Czyż A.S., *Artystyczno-ideowe związki Michała Korybuta Wiśniowieckiego z kamedulami*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Z. Hundert, P. Tyszka, *Wprowadzenie*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”..., s. 11–13.

⁴² G. Kietliński, op. cit., s. 257.

⁴³ Ibidem, s. 258.

⁴⁴ Ibidem, s. 259.

- Fałkowski W., *Wstęp*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, Warszawa 2023.
- Gregorowicz D., *Zaskoczenie i satysfakcja – dwór papieski wobec elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, Warszawa 2023.
- Hundert Z., *Koszty ostatniej drogi króla Michała w świetle rachunków sejmowych 1676 r.*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Hundert Z., *Wojenne czasy, niewojenny pan. Król Michał i jego wiedza w zakresie spraw wojskowych*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Hundert Z., Tyszka P., *Wprowadzenie*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, Warszawa 2023.
- Jadczak P., *Architektura okazjonalna na przykładzie Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Kamieński A., *Relacje polsko-brandenbursko-pruskie za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Kietliński G., „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybuta Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Zbigniew Hundert, Paweł Tyszka, Wydawnictwo Zamku Królewskiego w Warszawie–Muzeum, Warszawa 2023, ss. 444, „Echa Przeszłości” 2024, t. XXV/1.
- Lechowski P.M., „Zero” czy ofiara swoich wrogów? *Michał Korybut Wiśniowiecki we współczesnej historiografii. Stan badań – postulaty badawcze*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” 2024, t. XXI, nr 4.
- Lolo R., „*Pobożnych, dobrych, wstydliwych przeszedł pobożnością*”. *O religijności króla Michała I*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Sauvage G.E., *Histoire de Saint-Pol*, Arras 1834.
- Skrodzka A., *Elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego w ikonografii z epoki*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Skrzypietz A., *Francja wobec Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Sowa J.J., *Sejmiki i sejm wobec dyscypliny i sądownictwa wojskowego w Koronie za panowania króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego na przykładzie sejmu zwyczajnego 1670 r. Kilka uwag na temat dyskursu politycznego w Rzeczypospolitej w 2. połowie XVII w.*, [w:] „*Żył królem, umarł*

- człowiekiem". *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Stolicki J., *Działalność szlachty ukraińskiej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Tomczak R.T., *Michał Korybut Wiśniowiecki jako dobry władca w czasie wojny i pokoju. „Graficzna teza akademicka Zygmunta Ksawerego Holló” (1672) z warsztatu Bartholomeusa Kiliana Młodszego*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Wierzbicki L.A., *Król jako stan sejmujący na przykładzie Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Zawadzki M., *Medale Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- Ziober A., *Habsburgowie wobec bezkrólewia w Rzeczypospolitej 1668–1669 oraz elekcji króla Michała. Zarys ważnych problemów*, [w:] „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybut Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.
- „*Żył królem, umarł człowiekiem*”. *Michał Korybuta Wiśniowiecki i jego czasy 1669–1673*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2023.